

POVIJEST. BOSNE

U DOBA
OSMANLIJSKE VLAĐE.

II. DIO
(1739—1878.)

NAPISAO
DR. MILAN PRELOG.



SARAJEVO.
NAKLADA J. STUDNIČKE I DRUGA.



50-

POVIJEST BOSNE

U DOBA
OSMANLIJSKE VLADE.

II. DIO
(1739—1878.)

NAPISAO
DR. MILAN PRELOG.



SARAJEVO.
NAKLADA J. STUDNIČKE I DRUGA.



BIBLIOTEKA
ARHIVA GRAD TUZLE
Inv. broj: 2321

9(87)
~~17 PUNŠKINO~~
~~18925~~

~~INV broj: 1983~~
~~PUNŠKINO~~



BIBLIOTEKA
REGIONALNI ISTORIJSKI ARHIV TUZLA
INV. Broj: 2095 44

949.715/1739/18180

I.

PREGLED VAŽNIJIH DOGAĐAJA U BOSNI OD BEOGRADSKOG MIRA DO RATA RUSIJE I AUSTRIJE PROTIV OSMANLIJA (1739—1787.)

Alipaši Hećimoviću uspjelo je u teška vremena obraniti Bosnu od neprijatelja. Upravo upada u oči poslušnost i jednodušnost bosanskih ajana u tom ratu. U prvom smo već dijelu imali prilike upozoriti na uzroke ovoj pojavi. Alipaša znao je steći povjerenje bosanskih ajana. On je vazda u svakom odlučnom času pozivao bosanske ajane na zajedničko vijećanje i nije sam na svoju ruku ništa odlučivao. Obranu Bosne udesio je on gotovo neodvisno od naloga centralne vlade. Ovakav namjesnik svigjaše se bosanskoj aristokraciji. On je štovao iznimni položaj, što ga je ona stekla, braneći stoljećima granice carstva.

Koliko je Alipašina metoda momentano postigla velike uspjehe, toliko je opet ona još jače digla ponos Bošnjaka u cjelini, ali i u pojedinim slučajevima. U drugoj polovini XVIII. vijeka svaki bosanski ajan hoće, da se vlada u zemlji po njegovoj volji. Thallöczy, karakterišući ovu pojavu veli, da se ona daje protumačiti iz starije bosanske povijesti. U tim bosanskim prvacima javljaju se opet plemenske starješine XV. stoljeća, stari bogomili, koji prividno priznavaju kralja, kad

im je to baš volja, ali čvrsto čuvaju svoju religiju i stare običaje, a svaki tugji, pa ma i kako moćni upliv odbijaju oružjem u ruci. Kao što su nekada odlučivali kraljevi savjetnici, a kralju nije ništa preostalo nego veliki njegov naslov, tako i sada upravlja Bosnom skupština ajana, koju je paša iza bajrama sazivao. Na takovim skupštinama nijesu dakako odlučivale kakove velike političke ideje, nego interesi ove ili one moćne obitelji, ovog ili onog kraja, koji je slučajno za sebe imao većinu. Dok je centralna vlada u Carigradu ove odnošaje trpila i dok se nije mješala u te odnošaje, nego sve ono odobrila što su bosanski ajani zaključili, pokoravali su se Bošnjaci sultanu i borili su se velikim oduševljenjem za carstvo. Ako se sa strane centralne vlade kušalo učinit štogod, što je bilo protiv njihovog interesa, protiv njihovog iznimnog položaja, oni se jednodušno dizahu protiv svakog provagjača ovakovih pokušaja u Bosni. Namjesnik Osmanlija u zemlji, koji je pokušao raditi protiv njih, jedva što je otpočinuo u zemlji, morao ju je ostaviti, ako centralna vlada nije htjela, da izazove nemire po čitavoj zemlji.

Ma da nam je baš period bosanske istorije, o kojem nam je sada govoriti, najslabije prema dosadašnjem istraživanju poznat, ipak se dadu jasno opažati pojave, o kojima smo gore govorili.

Poslije beogradskog mira, kada je nestalo pogibelji od neprijatelja, nema više ni one jednodušnosti u bosanske aristokracije, nego zavladaše među njima megjusobne borbe, koje su očito išle za specijalnim interesima pojedinih familija ili lica. I u tome su bosanski ajani ostali vjerni starim tradicijama srednjega vijeka. Bosanski namjesnici postadoše igračkom u rukama pojedinih moćnih porodica. Ako paša nije parirao, obično je stradao i bio maknut. Bosanske ajane pomagali su još i jeničari, odnosno njihovi poglavari, koji su u to doba pod imenom baša živjeli u dobrom sporazumu s moć-

nim bosanskim kapetanima.¹⁾ Ime bâša prešlo je i na svakoga nasilnika tako, da se pod imenom baša misle i jenjičarske poglavice, a i sva gospoda, koja su po svom ćefu Bosnom gospodarila.

Ali-paša Hećimović, došavši 1745. godine drugi put u Bosnu, našao je ovdje znatno promijenjene prilike. K tomu je on došao i u osobitoj misiji, pa je zato, jer je ta misija bila protivna interesima Bošnjaka, našao sve elemente protiv sebe. Porti je trebalo novaca: Nesretna vojna preduzeća iscrpila su državne blagajne, a Alipaša je udario veliki porez i na muslimane i kršćane. Čini se, da su tom zgodom od nasilnog globljenja osobito stradali begovi i kapetani. Uzbugjenost zavládala je u čitavoj zemlji, tužbe su letile u Carigrad i Alipaša je bio maknut. Megjutim 1746. godine dolazi on po treći put u Bosnu, a i sad se radilo o porezu. Globe i ubijanja otpornika bijahu na dnevnom redu. Nekada krotki ajani, koji su s njime u zajednici odbijali austrijske navale, sada se pretvoriše u bijesne protivnike. Osim toga je življi pokret nastao među jenjičarskim bašama koji sada više no ikada preoteše maha.

Ako nam je vjerovati domaćim ljetopiscima, digao se protiv carigradskog globljenja sav narod bez razlike konfesije, ali kršćani se doskora povukoše, jer su trpjeli ne samo od nasrtaja centralne vlade, nego i od domaćih baša, koji se okrenuše protiv njih. Oni su jedva čekali, da iko stane na vrat bašama i da se oslobode zuluma.

Mjesto da općeg tlačitelja, veli Batinić, proganjaju zajedno, baše su poput gladnih vukova napadali na imetak, čast i život krštenih suplemenika, te učinili, da su svi brzo poželili uni-

¹⁾ Bosna se dijelila na sandžake, sandžaci na nahije, kojima su upravljali kapetani, obično članovi najmoćnijih porodica u zemlji. Čast kapetana bila je i našljedna u nekim porodicama.

štenje bašinske moći, a u tugjinu nazirali najboljeg branioca njihovih čovječanskih, nu tada pogaženih prava.¹⁾

Hećimović je bio skinut 1747. godine, a njegovi našljednici vojevahu s pojedinim bašama, ali reda u zemlji nije bilo. Neprestane tužbe kršćana i muslimana na bašaluk dodijaše Carigradu, te bi napokon poslan Mehmed paša (Kukavica, Kukavičić) kao izvanredni carski izaslanik, da napravi red u zemlji.²⁾ Mehmed paša bio je najprije u Užicama, a odanle je, ne zna se zašto, bio poslan u progonstvo. Sada je bio pomilovan i ujedno mu je povjerena ova važna misija. Došavši god. 1751. u Sarajevo, pokazao se vrlo milostivim. Sarajlije ga kao carskog čovjeka dočekaše s počastima, ali na njihovu molbu, da ostane u gradu, odvratio je, da mora u Travnik. Car ga je poslao, da izvidi prilike u zemlji, da izravna razmirice, a ako to ne uzmogne, neka javi u Carigrad. Ujedno pozva najodličnije baše, da dogju k njemu u Travnik, kamo će se skupiti odličnici iz čitave Bosne, gdje će biti dogovor, kako da se sultana izvijesti. Iza ovakvog odgovora ostavi Sarajevo i ode u Travnik. Domaći ljetopisac pripovijeda, da su se Sarajlije, imajući iskustva, bojali prevare, ali većina reče: „On je hodža i hadžija, dakle dvostruko pravi Turčin, nije moguće, da će nas prevariti“, te odlučiše onamo poći. Tako se u Travniku skupilo dosta baša, a u noći, dade Mehmed paša Kukavica 18 najodličnijih od njih podaviti. Glave baša odsjeku i donesu paši, koji ih posla u Carigrad. Tjelesa pogubljenih dao je paša odnijeti na čaršiju i pokriti ih njihovim ćurkom. Kad začuše slijedeći dan preostali, što se dogodilo, razbjegoše se svojim kućama. Iza toga je Kukavica nastavljao borbe i persekuciju bosanskih i herce-

-) Batinić, Djelovanje Franjevacu III. 87.

²⁾ O porijetlu njegovom se pisci razilaze. Kao rodno mjesto njegovo spominju neki Foču, neki Plevlje, dok drugi opet vele da je bio iz blizine Olova ili Travnika (Batinić III. 91. Knežević: Carsko-turski namjestnici p. 70.)

govačkih baša čitavu godinu. Slijedeće godine, obavivši svoj posao, pogje u Carigrad, ali ga stiže na putu ferman, da je imenovan bosanskim namjesnikom. Sada je mogao nastaviti svoj posao. Razumije se, da su kršćani rado gledali, kako im se skidaju s vrata ovi zulumčari, a zloradost njihova našla je izljeva i u onoj porugljivoj pjesmi: „Dok bijaše Kukavica paša, Ne znade se tko je bio baša! Smotaše saruke u sanduke, Jatagane baciše na tavane i td.“ Posredovanjem jenjičarskog age Mehmed paša bi maknut (1755.), al druge godine zatim vidimo ga opet u Bosni, gdje je još ostao do 1760. godine, proganjajući i dalje baše. Za svoj rad, koji je očito bio u intencijama porte, ali su se dakako one prema situaciji mijenjale, bude Kukavica lišen svih časti i prognan na Kretu, gdje je valjda nasilno poginuo, dok domaći ljetopisac bilježi, da ga je na putu u Carigrad stigao ferman, da odmah ispije fil-džan (t. j. da se otruje).¹⁾

Kroz čitav osamnaesti vijek borili su se stanovnici Crne Gore (Brda) za svoju neodvisnost protiv Osmanlija.²⁾ Jedna epizoda toga vojevanja vrijedna je specijalnog spominjanja na ovom mjestu. U doba Šćepana Malog uznemirivali su Brđjani pogranične turske krajeve. Po zapovijedi iz Carigrada skupio je tadašnji bosanski namjesnik Silahdar Mehmed paša (od 1766.) bosansku vojsku oko 28.000 ljudi, dok je s druge strane bilo

¹⁾ Sr. Jukić o. c. p. 144—145. Knežević o. c. p. 71—72. Bašagić: Kratka uputa p. 105.

²⁾ O jednom turskom pohodu na Crnu Goru god. 1756. isp. detaljnju studiju Jovana N. Tomića: Turski pohod na Crnu Goru 1756. god. (Glas XCII p. 256—340). Već je Mehmed paša isposlovao ferman od sultana, da napadne Crnogorce. No usred priprava bi skinut i postavljen za solunskoga pašu. Napadaj na Crnu Goru izveo je Čehaja Ahmed paše, našljednika Mehmed pašina. Crnogorci su morali pristati na plaćanje harača. — Jovan Tomić iznaša neke detalje o lakomosti Mehmed-pašinoj za novcem. (Isp. osobito p. 277.)

na okupu oko 40.000 rumelijske vojske. Usprkos tolike vojske, nijesu Brgjani podlegli. Tek što su se Bošnjaci povratili svojim kućama, došlo je do sukoba izmegju Rusije i Turske, a onda do rata (1768—1774.) Bošnjaci moraju slati vojsku u daleku tugjinu. Koliko su bili oprezni, pokazuje nam najbolje činjenica, da su na vrat na nos pokupili od kršćana oružje prema posebnoj naredbi (1769.) Ovu naredbu nijesu izveli krajiški kapetani, izgovarajući se, da oni ne sumnjaju o svojoj raji, te da im i ona pomaže čuvati granicu od neprijatelja.¹⁾

Ako su i Bošnjaci sudjelovali u ratu Rusije s Turskom, očito se u to doda pokazuje otpor Bošnjaka da idu u tugjinu. Nekako je Turska počela radi svojih nesretnih vojna gubiti u njihovim očima, a Bošnjaci su mislili, da valja štediti sile za obranu uže domovine.

Naredbe centralne vlade u vojničkim stvarima iza mira u Kučuk - Kajnardže (1774.), koji je za Tursku opet značio jednu etapu propadanja, pokazuje i odviše očito, da je porta htjela u buduće spriječiti mlitavost Bošnjaka u obrani carstva i obvezati ih na strogo ispunjavanje dužnosti. Za karakteristiku odnošaja onoga doba iznašamo naredbu od god. 1774., ma da je ona, kao i druge u praksi ostala nesprovedena.

Poznato je, da su po lenskom sustavu zajimi i spahije bile uvijek dužne na zapovijed alajbega poći na odregjeno mjesto i sudjelovati u borbi. Beglerbezi i alajbezi su zloupotrebljavali svoju vlast i uzimali zijamete i timare a dijelili ih svojim ljudima pod uvjetom, da nove timarlije i njima nešto od tog dadu. Tako je Bosna, koja je nekada mogla opremiti po 20000 spahija, za posljednjeg rata opremila uz silne prijetnje iz Carigrada zajedno s plaćenicima jedva po par hiljada, jer se većina timara nalazila u rukama pojedinaca pod imenom ljudi, kojih nije ni bilo na zemaljskoj površini.

¹⁾ Batinić l. c. p. 128

Godine 1777. pročitao je carski ferman po Bosni, u kome se odregjuje našljedstvo i podijeljivanje timara vrijednim ljudima i prijeti se smrtnom kaznom beglerbegu i alajbegu, koji bi se usudio zloupotrebljavati svoju vlast. Za bolju sigurnost mora se u svim gradovima u sudski protokol po jedan vjeran prepis berata zavesti.¹⁾

¹⁾ Bašagić o. c. p. 109.

II.

RAT RUSIJE I AUSTRIJE S OSMANLIJAMA I BOSNA (1787—1791.)

Već 1782. godine sklopio je car Josip II. s ruskom caricom Katarinom II. savez protiv Osmanlija. Ruska carica Katarina II. i njeni državnički zagrijali se za ideju uništenja Turske u Evropi i za osnutak grčkoga carstva. Josip II. htio je proširiti granice svoje države na jug. Još od svoje matere carice Marije Terezije baštinió je sukobe s Turskom zbog trgovine na Savi i Dunavu. Tražio je od Osmanlija desnu obalu Save i jedan dio Bosne, ali mu je Turska to odbila. Tražio je slobodu brodarenja na Dunavu, gdje je svaka lagja iz njegovih zemalja prolazila slobodno samo do Vidina, a ovdje se morala roba pretovariti na turske lagje, koje su vozile robu dalje po Dunavu u Crno More. Trgovci su često bili izvrgnuti samovolji, pa je i prestala austrijska trgovina na Dunavu i prešla u ruke Turaka. Savez s Rusijom, uništenje turske vlasti u Evropi, proširenje austrijske vlasti na teritoriju srpskom i bosanskom, a Dunav slobodan za trgovinu, to su bile nade Josipa II.

Kada je Turska radi Krima navijestila Rusiji rat, posredovao je Josip II. u Carigradu u korist ruskih zahtjeva. Turska je to posredovanje odbila, a Josip II. započeo ratovanje kao ruski saveznik s lozinkom: „Neću metnuti mača u korice, dokle mojoj kući ne pridobijem, što joj je oteto“.

Nije nam zadaća, da zagjemo u detaljno prikazivanje ovoga rata. Na ovom nas mjestu zanima uloga, koju je Bosna igrala u tom ratu. Josip II. pazio je već davno prije rata budno na prilike u Bosni. U tu svrhu stajao je vazda u svezi s nekim franjevcima. Kad je dočuo, da je umro tadašnji bosanski biskup Dobretić (januar 1784.), upotrebio je sav svoj upliv kod rimske stolice, da ga zamijeni na stolici bosanskog apostolskog vikara njegov ljubimac fra Augustin Botos-Okić, bivši provincijal. U tom nastojanju podupro ga je i general franjevačkoga reda. Rim, koji je i onako bio zabrinut zbog carevih reforama, koje su zadirale duboko u crkvene stvari, požurio se, da što prije udovolji želji carevoj. Koliko je to godilo njegovim namjerama, vidi se najbolje iz toga, što se carski poslanik Herzen usmeno i pismeno zahvalio papi za naimenovanje Okića apostolskim vikarom. Okić bude u Rimu posvećen u franjevačkoj crkvi „Ara coeli“. Nije nam poznato, da li je morao dati kakvih obećanja carevom poslaniku, ali kad se vratio iz Rima i onda Beča u Bosnu, vratio se obradovan osobitom carskom naklonošću.

Ovu priliku upotreбили su franjevci i zamolili cara (u aprilu 1784.), da primi o svoem trošku nekoliko bosanskih klerika u svoje zemlje, jer oni oskudijevaju na podmlatku. Molbu ovu potkrepi i Okić. Car Josip II. se požurio s odgovorom. Preko ugarskog namjesničkog vijeća obznani on gjakovačkoga biskupa Matu Franju Krticu, da je u tu svrhu odredio jednu zakladu, opredijeljenu za sv. zemlju, koja je iznosila svotu od 107.700 forinti i da se od 4% kamata othranjuje mlagje bosansko svećenstvo u općem zagrebačkom sjemeništu (pro educando juniore clero Bosnensi). Ovu je zakladu kasnije povećao grof Nitzky, dočavši od svoga 12000 forinti.¹⁾

¹⁾ Batinić: Nekoliko priloga itd. (Starine 17. p. 101.); Batinić: Djelovanje Franjevaca III. p. 153—154.

Josip II. spremio je vojsku od 200.000 dobro opskrbljenih pješaka sa 1000 topova. Bila je to vojska, kakvu Austrija još nije digla na noge. Glavni vojvoda rata bio je carev učitelj i reorganizator vojske maršal grof Lacy. Na nesreću Josipa II. ovaj je general bio potpuno nesposoban i skrivio je sav neuspjeh austrijski u ovom ratu. Razmjestivši vojsku u velikoj liniji, pazio je na razna manevrisanja po načelima neke taktike i izgubio tim naganjanjem više vojske nego da je bio bitku. Grof Lacy vodio je centar vojske; desno krilo (Hrvati) uz Unu i Savu sa 50000 vojske vodio je knez Ivan Lichtenstein. Slavonskom zboru stajao je na čelu grof Josip Mitrovski.

Formalno je rat bio naviješten tek 8. februara 1788. Maršal Lacy objavi rat i izda proklamaciju na pravoslavni elemenat u Srbiji, Bosni i Albaniji, stavljajući u izgled Srbima privilegija, jednaka onima, što su ih imali oni, koji su već u Austriji živjeli. („Denen an ottomanischen Gränzen sich befindenden der morgenländischen Kirche zugehörigen Christen überhaupt, insbesondere aber denen i Bosnien, Albanien und Serbien und anderen Provinzen sich befindenden Mitropolit, Erzbischöfen, Bischöfen, Protopopen, Pfarrern etc. und dem sammtlich übrigen Volke und Innwohnern sey hiemit kund gemacht“). Sličan patenat upravljen je i muslimanima u tim pokrajinama.¹⁾

Carevi ljudi razišli se Bosnom i Hercegovinom, da dižu narod na oružje, koji je i onako već bio pripravljen po franjevcima. Za čas se osnuju dobrovoljačke čete i prešavši Savu, priključe se hrvatskoj vojsci.²⁾

¹⁾ Drag. M. Pavlović: Srbija za vreme posljednjeg austrijsko-turskoga rata. Beograd 1910. p. 17; p. 275—276.

²⁾ Batinić navodi poimence neke franjevce, koji su aktivno sudjelovali u korist carevu. Dosta je malo zabilježeno o toj franjevačkoj pomoći. (l. c. p. 157—158; p. 163).

Glavna borba u Bosni vodila se oko grada Dubice, stoga Bošnjaci pozivaše taj rat „dubičkim ratom“¹⁾ Knez Lichtenstein počeo je topovima biti Dubicu. Iz Carigrada na brzu ruku spremiše u Bosnu za namjesnika Bećirbašu, koji popisa 32 bajraka Sarajlija i Visočana, pa ih otpremi u Krajinu. Osim toga raspisa još na sve strane bujrunije, da se sakuplja vojska za opću obranu. Krajišnici upru sile, da složno brane Dubicu. Knez Lichtenstein bio je već rasklimao zidine grada i htio jurišati na grad, kada stiže gradu u pomoć 8000 Turaka. U vojsci kneza Lichtensteina nastade smetnja, sam knez skoro da nije pao u ruke Turaka, da ga ne spasi Franjo Jelačić, banski pukovnik sa svojim krajišnicima, koji je ujedno spasio sve topove i vojsku. Kada stigoše opet novi glasovi o dolasku velike turske vojske sa strane Banje Luke i Gradiške, uplaši se Lichtenstein i ostavi desnu obalu Une.

S nešto više sreće vojevao je grof Mitrovski, koji je zauzeo Šabac (u aprilu 1788). Taj grad je carska vojska trebala radi upada u Bosnu iz Srbije.

Glavna vojska stradala je u močvarnim krajevima Bačke i Banata. Osmanlije provališe pače u Banat i pripraviše glavnoj vojsci silnih neprilika, gotovo rasulo. Ni prisutnost careva u vojsci, koji je skoro zaglavio, ne pomože ništa. Sada se tek Josip II. odluči, da izmijeni zapovjedništvo vojske. Vojsci u Hrvatskoj postavi na čelo proslavljenoga Gideona Laudona, nekada ličkog pukovnika, a grofa Lacy - a zamijeni grof Andrija Hadik.

Čim je Laudon preuzeo zapovjedništvo, okrene se ratna sreća. U augustu zauzme Laudon Dubicu, a iza toga Novi. Bećir baša opremi naredbe na sve strane, da se ide brže bolje na banjalučko polje, gdje razvi bajrak da čeka, dok se okupi vojska. Dok se vojska okupila nastala jesen,

¹⁾ Još i danas, veli Batinić, spominjaju dobu i broje godine, kada je na Dubici top pukao (l. c. p. 157).

a vezir u dogovoru s prvacima bosanskim ostavi za proljeće da povрати Dubicu i Novi.

S ovim Laudonovim pobjedama svrši se vojevanje godine 1788. Gubitak Dubice i Novoga kosnuo se islamskoga svijeta u cijelom turskom carstvu. Sam Šejh-ul-Islam Essejidi Mehmed i Čamil otpremio je okružnicu na sve muftije i ulemu, da osokole zemljake svoje na rat.¹⁾

U proljeće 1789. zauzme Laudon Berbir (Tursku Gradišku). Bosna se nekako vrlo mlako spremala, da povрати Dubicu i Novi. Namjesnik Bećir baša povjerio je sav posao svom čehaji Ibrahim - a gi, a on ostade u Travniku. Bosanska ulema i ajani optužiše ga u Carigradu, a porta posla u Bosnu Arslan Mehmed pašu, po jerivši mu i ukupno zapovjedništvo nad bosansko-hercegovačkom vojskom. Kada je Arslan paša stigao u Travnik dočekaše ga i vijesti, da je kršćanska vojska pod Gradiškom. Bosanska vojska pohita onamo i protjera kršćane preko Save.²⁾

Laudon je megjutim (28. jula 1789.) bio imenovan vrhovnim generalom, zauzeo Beograd i Srbiju do Timoka.

U Bosnu je pod jesen 1789. stigao s vojskom od 15000 ljudi, Bošatlija paša, ali njegova akcija nije imala nikakove koristi, jer su baš u to doba nastale razmirice megju bosanskim ajanima. Nijesu nam poznati razlozi tim razmiricama, samo znademo, da su i u Carigradu bili s Bošnjacima veoma nezadovoljni. Posebni glasnik nosi iz Carigrada ferman, u kojemu se Bošnjacima predbacuje kukavština te da se nijesu ponijeli kao očevi i djedovi. Da Bošnjake barem nekako primiri i da im ugodi, imenuje porta vezirom Bošnjaka Mehmed pašu Miralema. Bosanski i hercegovački prvaci saku-

¹⁾ Bašagić: o. c. p. 113. Tu je otštampana čitava vrlo karakteristična okružnica.

²⁾ Bašagić o. c. p. 114.

piše se u Travniku i odgovoriše na carigradsku poruku, da vojnici njihovi radije brane svoje ognjište, u koje često provaljuju careve čete, nego da provaljuju preko Save i haraju neprijateljsku zemlju. Traže dalje od države, da isplati vojnike, koji čuvaju bez ikakove plaće već šest mjeseci pogranične gradove.

Ova izjava pripisana je u grijeh Miralem paši, pa ga zato porta svrgne, a koncem februara 1790. stiže u Bosnu novi vezir Hadži Salih paša. Ovaj sazove prvake u Travnik i tu bude odregjeno, da svi zajimi, spahije i agaluci, zatim iz sela i kasabe, svake kuće po jedan čovjek mora poći na vojsku. Ročište je bilo odregjeno koncem maja 1790. godine.

Megjutim se pripravljala poznata epizoda toga rata kod Cetin-grada. Već u proljeće 1789. zamislio je Laudon uzeti Cetin, ali se to generalima činio mučniji posao, nego li uzimanje Berbira. Tek 1790. mogao je general Wallisch, dobivši dovoljna sprava i lumbarada krenuti pod Cetin.¹⁾ Vojska carska dospjela je u blizinu grada u drugoj polovici mjeseca juna i stade odmah sipati vatru na grad. Posada se branila pucajući iz topova i pušaka, a na 1. jula izleti dva puta iz grada, napavši poziciju generala Wallischa na Romanović brdu. Ovaj ih suzbije na očigled oveće turske vojske, koja je stajala u obližnjoj šumi nepomično, bojeći se izaći u kreševo.

Na 1. jula počela je tjesnija opsada grada, jer su carevci primakli topove jedno 200 koračaja od grada. Tek 12. jula navališe Turci, jaki 6000 na protivničke šančeve, ali su morali pred topovima uzmaći. Vatra na grad trajala je neprestano dan i noć. Premda je grad bio već gotova ruševina, opkoljenici, njih jedva jedna tisuća, ustrajaše hrabro u obrani, nadajući se u pomoć turske vojske. 20. jula bi napokon grad uzet jurišem. Među prvima po-

¹⁾ Lopašić: Oko Kupe i Korane p 122.—123.

peo se u grad Mihajlo Ogrizović, tada stražmeštar sa 25 ogulinskih i slunjskih dobrovoljaca. Oni su nosili u rukama granate i bacali ih pred Turke. Uza to zapališe grad, koji je za pola sata bio sav u plamenu. Zapovjednik tvrgjave Ali-beg Beširević, starac od 112 godina, pade živ u ruke carevaca. Turska vojska, koja je bila utaborena kod Grabarske, pobježe sjutra dan, čim je čula, da je pao Cetin. Cetin je gorio četiri dana, dok nije izgorilo sve, što je bilo od drva. U svemu je zarobljeno bilo 144 vojnika od preostale posade i 70 topova.

Dokora iza pada Cetina umre i Josip II. Poslije njegove smrti počelo se pregovarati o miru, koji je najposlije sklopljen u Svištovi 1791. godine. Josip II. nadao se bio, da će barem ispraviti granicu Hrvatske do Une, da će porušiti Beograd i Oršavu, koji se više ne bi nikada smjeli podizati. Po pred-bježnim ustanovama svištovskoga mira imala se faktički pomaknuti granica do Une, ali kad je došlo do provedbe, dobila je Hrvatska komadić zemlje kod Cetina i Drežnika, ispod gore Plešivice kod Plitvičkih jezera, i u Krbavi. Sav unski kut ostao je i dalje Turskoj.¹⁾

Dok se pregovaralo o miru u Svištovi imao je Salih paša uspostaviti staru slogu megju bosanskim prvacima, jer se za ovo pošliedne vrijeme pojaviše megju njima mnoge razmirice. Pošto se dugo zavlačila rasprava o miru, bojao se Salih paša, da ponovo ne dogje do rata. On zato pozva bosansko-hercegovačke prvake na vijeće u Travnik, da ih izmiri i pripravi za svaki slučaj. Čini se, da mu je to donekle i uspjelo, jer je sve priprave za rat učinio i bio pripravan na zapovijed iz Carigrada provaliti u Hrvatsku. Kad mu je u julu 1791. stigla vijest iz Carigrada, da je sklopljen mir, raspusti vojsku i vrati se u Travnik. Hadži Salih paša bio je odregjen i za člana povjerenstva, koje je

¹⁾ Lopašić: Bihać i bihaćka krajina p. 111.

imalo ustanoviti s austrijskim povjerenstvom granice. Krajišnici su i ovom zgodom, oponirali odregjivanju granice. Bišćani i Izačićani ne samo da su Salih pašu tužili u Carigradu, nego su i pucali iz topova na austrijske povjerenike.¹⁾ Gradišku, Dubicu i Novi predala je Austrija Turskoj tek godine 1797.

Tako je svršio taj rat bez ikakvih uspjeha za Austriju, a bio je početak Josipom II. u čvrstoj nadi, da će mu pasti u ruke čitav sjeverozapadni dio Balkanskoga poluostrva. Prilike specijalno u Bosni, bile su za nj veoma povoljne, jer nije bilo pravoga sklada izmegju namjesnika i bosanskih prvaka, ali opet su se i ovaj put Bošnjaci hrabro borili za carstvo. Poznat nam je sud klasičnog svjedoka ovoga doba, generala Laudona, koji je rekao slijedeće riječi o obrani bosanskih gradova: „Upravo je nevjerojatno i nadmašuje svaku predodžbu, koju bi čovjek sebi htio stvoriti, kako su čvrsto gragjeni mali bosanski gradići, kako se tvrdokorno u njima Turci bore i s kojom se lakoćom oni umiju iznova ušančiti, kad im se razori jedna obrambena linija; jedva ima tvrgjava, s kojima bi čovjek imao toliko posla, a svakom drugom narodu dade se laglje doskočiti.“²⁾

¹⁾ Bašagić o. c. p. 116.

²⁾ Thalloczy: Geschichte Bosniens (Österr-ungarische Monarchie in Wort und Bild) p. 262.

III.

DOBA USTANAKA I REFORAMA U OSMANLIJSKOM CARSTVU.

A.

Od svištovskoga mira do godine 1820.

Za vlade sultana Selima III. (1789—1806.) prevladalo je i ustalilo se u svim uvigjavnijim krugovima Turske uvjerenje, da država mora propasti, ako se jenjičari ne izmijene regularnom školovanom i disciplinovanom vojskom, kao što je to bilo po svuda u Evropi. Sultan Selim nije trpio jenjičara, a bio je iskren prijatelj reforama. U to ime izdao je on neke naredbe o reformi u vojsci, poznate pod imenom „Nizami Džedid“ (nova organizacija). Provedbom ovih naredaba počeo se odmah kao što se počelo i pobiranjem novoga poreza. Dakako, da se našla odmah i opozicija protiv tih reforama. Masa carigradska prozvala je novi reglement „Giaur Talimi“ (reglement nevjernika), a jenjičari, kojima je bilo naloženo, da vježbaju po tom novom reglementu, ne htjedoše o njem ni čuti.¹⁾

Početak gušenja jenjičarske samovolje učinjen je poslije svištovskoga mira na teritoriju beogradskog pašaluka. Pri tom je dakako bilo više dobre

¹⁾ Rosen: Geschichte der Türkei vom Jahre 1826—1856 Bdl. Leipzig. 1866. Novaković; Die Wiedergeburt des serbischen Staates (1804—1813), Sarajevo 1912. p. 12—13.

volje, nego li snage u sultana i njegovih savjetnika. Jedna od tačaka svištovskoga ugovora o miru sa-
vržavala je i uvjet, da se na granici austrijsko-turskoj
utvrdi mir i red. Ovo je bilo moguće samo tako
provesti, da se jenjičarima uskrati povratak u Beo-
grad i Srbiju. Guverner Beograda Abu Bekir
paša započeo je svoje gospodstvo time, da je neo-
čekivano dao pogubiti Deli Ahmeda, jenjičar-
skoga poglavicu u beogradskom pašaluku. Poslije
toga je rastjerao jenjičare, koji ostadoše bez vogje,
a spremali su se na povratak u Srbiju i dao ujedno
objaviti, da jenjičarima nije dozvoljen povratak u
ovu provinciju (1792.) Jenjičarima je ipak uspjelo
još iste godine povratiti se u Srbiju, te ih je tek
1794. potjerao iz Srbije Topal Ahmed paša a
Srbija dobila posebnim hattišerifom privilegij, da su
iz beogradskog pašaluka jenjičari isključeni.¹⁾

Protiv reforama sultana Selima III. digao se
otvoreno iskusni i srećom praćeni Osman Pasvan
Oglu (Pasvandžija). On je otjerao sultanove pristaše iz
Vidina, restaurisao tvrgjavu i dao razglasiti, da
ustanak nije naperen protiv sultana nego protiv
njegovih savjetnika. God. 1795. vodio se oko Vidina
formalni rat protiv Pasvandžije, ali on se održa
protiv svih sultanovih vojskovogja. Nemoć tadanje
Turske vidi se najbolje po tome, što se porta mo-
ralas Pasvandžijom nagoditi. Godine 1798. napala ga
je cpet velika carska vojska, u kojoj su se nalazile
i čete iz Bosne pod Mustafa pašom Perišanom,
ali i ovaj put mu nijesu mogli doskočiti. Pod jesen
se Bošnjaci vratiše svojim kućama.²⁾

Pošto je radi Egipta došlo do francusko-tur-
skoga rata, osjetila se porta u još većem škripcu,
pa zato je morala popustiti jenjičarima. Posebnim
fermanom dozvoljen im je povratak i u beogradski
pašaluk. Sada zareda u beogradskom pašaluku go-
spodstvo dahija (uzurpatora), koji podijeliše vlast

¹⁾ Novaković o. c. p. 9.

²⁾ Bašagić o. c. p. 118.

nad pašalukom i svojim nasilnim postupkom izaz-
vaše ustanak Srba pod Gjorgjem Petrovićem
Crnim (Karagjorgjem) 1804. godine.

Bošnjacima imala je zapasti veoma važna
zadaca, da uguše srpski ustanak. Turska
imala je na sve strane neprilika, nije mogla svladati
ni Pasvandžije, a sada joj se nametnu ovdje nova
opasnost. Sve onamo do 1813. godine opaža se
neka mlitavost sa strane Bošnjaka u obrani interesa
Turske u Srbiji. Pokušaj reforama sultana Selima III.
prouzrokovao je opće nepovjerenje osobito prema
vezirima tugjincima Osmanlijama, koje su počeli sma-
trati kao oružje »nevjernika«. Slabost, koju je Turska
pokazivala u zadnje doba, digla je moć bosanskoga
plemstva. Ovi su kao »bedem Islama« s prijezirom
gledali na turske namjesnike, koji su svojim na-
prasnim, nespretnim načinom izazivali bosanske
prvake. »Turska, govorili su megju sobom, nije u
stanju bez naše pomoći ukrotiti šaku Srba, što se
tako golemom nama ukazuje?« Prema svjedočanstvu
vrlo oštroumnoga francuskoga konzula u Travniku,
Pierra Davida (1806—1814.) oni uopće nijesu
marili, da se bore više u tugjoj zemlji za carstvo.¹⁾

Ovo je bilo potrebno naglasiti, da se razumije
čudnovato držanje Bošnjaka prema srpskom ustanku.
Imat ćemo jošte prilike, da se u pripovijedanju do-
gagjaja, koji su u svezi sa srpskim ustankom, na
to držanje Bošnjaka povratimo.

Zadaca da Srbe primiri, zapade nekadanjega
beogradskoga guvernera, sada bosanskoga namjes-
nika A b u B e k i r p a š u. U drugoj polovici juna
god. 1804., kad su već Srbi očistili zemlju od da-
hija, pokupi B e k i r p a š a nešto bosanske vojske i
pogje u Srbiju. Srpske ustaše zapriječiše mu put u
Beograd i tako ga obrlatiše, da nije mogao učiniti
ništa. Njegov boravak u Srbiji, sa zadaćom da pro-
vede istragu, bio je bez svakog autoriteta.

¹⁾ Jelavić: Iz prepiske francuskog generalnog konzulata
u Travniku u godinama 1807.—1814. (Gl. z muzeja 1904. p.
270.)

Megjutim stvari su se na oko primirile, dahija nije više bilo i Bekir paša povratio se u oktobru u Bosnu. Karagjorgje opremio je pisma na neke bosanske prvake, svaljujući krivnju radi nemira u Srbiji na dahije i nastojeći ne bi li bosanske prvake sklonio, da ne pomažu Turskoj gušiti ustanka u Srbiji.¹⁾ Turci u Srbiji u početku ustanka simpatizuju sa Srbima u borbi protiv dahija i zauzimlju se u Carigradu za nje. Od bosanskih prvaka zauzima se za Srbe Ibrahim beg Vidajić iz Zvornika.²⁾

Kako je ustanak Srba zauzimao sve šire dimenzije, ratuju po malo Bošnjaci za Abu Bekirovog našljednika Mustafa paše Smajilpašića i onda Husrev-Mehmed paše (u martu 1806.). Bošnjaci su u proljeće 1806. provalili u Mačvu i zaposjeli zapadne dijelove Srbije. Protiv Bošnjaka borili su se uspješno vojvode od Podrinja. Pop Milutin iz Guče svlada u junu nedaleko Požege sarajevske čete pod Ord-ago m. Karagjorgje svlada Hadžibega iz Srebrenice na visini od Bratačića, zapadno od Valjeva i natjera ih u bijeg. Glavnu bosansku vojsku razbije kod Krnjića i Mesaraca Janko Katić, plativši tu pobjedu svojom glavom. Karagjorgje je u to pošao prema Šapcu i razbi Bošnjake u glavnoj bitci kod Mišara, koja je svršila tako potpunom pobjedom, da se s ove strane nijesu trebali bojati Srbi čitave preostale godine nikakove navale. Jedan dio bosanske vojske povukao se poslije bitke kod Mišara u Šabac, ali su morali odanle izaći u februaru 1807. i predati grad Karagjorgju.³⁾

Godine 1807. započe rusko-turski rat, a time i zbliženje Rusa i Srba i veliki upliv Rusa na pravac srpske politike i borbe. Nastojanje Rusa da pomognu Srbiji protiv Turske, gledao je paralizirati Napoleon, koji je bio sklon Turskoj. Ima-

¹⁾ Bašagić: o. c. p. 119.

²⁾ Novaković: o. c. p. 24.

³⁾ Ibid. p. 38. 39. 40. 41.

jući Dalmaciju u svojim rukama, on je s izvjesnim nakanama imenovao konzulom u Travniku Pierra Davida (god. 1806.), koji je na svoje mjesto stigao u februaru 1807. godine. Pierre David bio je bistra glava i znao se vješto uzdržati na svom mjestu sve onamo do 1814. godine, kada je konzulat bio ukinut. Njemu imamo zahvaliti mnogu dragocjenu vijest o zamršenoj situaciji onoga doba u Bosni. Mehmed paša, tadanji vezir bosanski, dočekaao je Davida prema njegovom izvještaju upravo sjajno. Ovo ipak nije spriječilo, veli David, neke ovdašnje stanovnike, da me na ulici ne susretnu pogrđama i dadu mi naziv, što ga obično davaju kršćanima (gjaur). Sjajan doček francuskoga konzula nije proizašao zaista samo iz simpatije vezirove prema Francuzima, nego je vezir morao sigurno to da radi po napatku iz Carigrada.

Kakvo je nepovjerenje vladalo tada u Bosni protiv carigradske politike, vidi se najbolje iz toga, što se dolazak francuskoga konzula nemilo dojmio Bošnjaka. Oni su mislili, da je David ovamo stigao, da provede prenos zemljišta i da je Bosna predana Francuskoj.¹⁾ Neki su opet mislili, da je konzul došao, da pomogne Srbima. Radi općeg nepovjerenja nije Mehmed paša mogao preduzeti nikakove energične akcije protiv Srba.

Nakana je Francuske bila, da iz Dalmacije pošalje jedan pomoćni kor protiv Srba u smjeru Šapca i Beograda i da pomogne tako ugušiti srpski ustanak. Ovu nakanu Francuske potvrđuje David u jednom svom izvještaju. Mehmed paša bio je valjda prema višoj uputi toj ideji sklon i toplo se zauzimao za Davida, kad je ovaj bio izvižen sa svojim ljudima napadajima sa strane Travljana. Jednom ovakovom prilikom sazvaao je Mehmed paša divan od paša, kapetana i aga, koji su odmah u početku vijećanja počeli mumljati, da se on prodao Francuzima i da je postao gjaur.

¹⁾ Jelavić l. c. 270.

Veoma karakteristički odgovor Mehmed pašin za prilike ovog vremena, prema Davidu glasio je: „Ja sam Turčin, a ne gjaur, ali ja ljubim Francuze, što su najstariji i najiskreniji prijatelji osmanlijskoga carstva. Teško vama, ako rasrdite Francuze, jao onima, koji me uvrijede; jer ako njih rasrdite, mene ćete uvrijediti. Ako ovdje nastane protiv njih pobuna, ja ću uzjahati konja ispred svojih mameluka, stavit ću do sebe konzula i udarat ću po buntovnicima. Zatim ću otići u Carigrad, da tražim osvetu protiv ove pokrajine i vratit ću se na čelu 20.000 vojnika, da je kaznim. Pa što se mene tiče vaša Bosna? Ja nemam što da izgubim; moje se žene ne nalaze ovdje, moja je čast obezbijegjena, ja nemam bogatstva. Imam samo da sabljom branim svoj život. Teško vama, ako razgnjevite mene i Francuze!“

Na ovaj energični i malo osmanlijsko hvalisavi govor, obećаше bosanski ajani, da će lijepo dočekati francusku vojsku, ako bude htjela ići preko Bosne.¹⁾

Ovako je izvjestio u martu 1807. David svoju vladu, a u maju opet izvješćuje francuski general Sebastiani u Carigradu, da je porta voljna zatražiti jedan pomoćni kor od Napoleona protiv Srba²⁾

Dok je Francuska htjela pomoći Turskoj, kombiniralo se opet s rusko-srpske strane preko Bosne napasti Francuze u Dalmaciji. Taj plan bio je veoma fantastičan, ali se i Rusi i Srbi vratiše još jednom kasnije na tu ideju, samo je dakako ne izve-
doše.

Osim ovog ruskog i francuskog nastojanja valja zabilježiti, kako se Austrija ponijela u toj situaciji. Tadanja najbistrija glava, najbolji posmatrač Austrije, nadvojvoda Karlo, zagovaraše od 1807. godine okupaciju Jadranskog trokuta. Austrija nije pustila s vida prilike u Bosni i u Srbiji.³⁾

¹⁾ Ibid. p. 270.

²⁾ Novaković o. c. p. 58.

³⁾ Thalloczy l. c. p. 266.—267.

Ustanak Srba našao je u zemlji saveznika. Znademo za hajdučke čete bosanskih Srba 1807. do 1808.¹⁾ Konzul David pripovijeda da su bosanske vlasti našle pismene dokaze o zavjeri pravoslavnih vladika, koje su javljale, da je razoružanje raje (Turci su naime raji oduzeli oružje) samo prividno i da oni imaju dobro sakrivenog oružja i netom se približe Srbijanci Tuzli, svi će se pravoslavni dići protiv Turaka. Konzul David dalje javlja, da je obadvijem vladikama odsječena glava (?!)²⁾ I franjevci se u prvom dijelu srpskog ustanka nadali mnogo od tog pokreta, jer su vjerovali, da će Austrija otvoreno podupirati Srbe. Katolici u Hercegovini i u Dalmaciji obodreni uplivom Crne Gore, nadali su se od Rusa i Srba svome oslobogjenju. U oktobru 1807. znade David pričati o nekom potajnom pokretu katolika u Banjoj Luci i o prebjeglim katoličkim biskupima (?) preko Save. Vojska se s austrijske strane skuplja na Savi, a Turci se groze, da će poubijati sve kršćane.³⁾

Bečki je dvor bio dobro informiran o rusko-srpsko-katoličkim simpatijama, pa je zato bila izdana lozinka, da se bosanske katolike nastoji uvjeriti, da imaju očekivati samo od Austrije oslobogjenje. 3. juna 1808. stigao je u Travnik i austrijski konzul Mittesser, koji je imao valjda u tom smislu da radi. U ovim svim mogućim stranim uplivima u zemlji teško su se razabirali muslimani Bošnjaci. Osjećali su da neprijatelji sa svih strana nastoje i rade protiv njih, pa su mislili, da im je najpreča dužnost braniti svoju vlastitu zemlju.

U Carigrad nijesu gledali nikakovom nadom. U junu 1807. oborili su ondje jenjičari pomoću Šejh-ul-Islama Selima III. i postavili na prijesto Mustafu IV., a i ovaj je samo kratko vrijeme vladao.

Husref Mehmed paša nije mogao nikako da sebi pribavi autoriteta u zemlji i da odlučno

¹⁾ Batinić l. c. p. 182.

²⁾ Jelavić l. c. p. 274

³⁾ ibid. p. 280.

povede vojnu na Srbe. U aprilu 1807. provalili su Srbijanci preko Drine i udarili na Janju i Bijeljino. Drugoga dana napao ih je bijesno Alipaša i potisnuo preko Dine.¹⁾ Ovaj neuspjeh popravljen je donekle zauzećem Užica sa strane Srba.

Zaludu dolaze fermani iz Carigrada, da se digne jaka vojska protiv Srbijanaca. Bošnjaci se ne miču. Konzul David izvješćuje, da u zemlji postoji feudalna anarhija »nepopravljivih barbara«. U Sarajevu, tom leglu opozicije, postoji neka vrsta oligarhijske republike, koja namjerno radi u svemu protiv onoga, što vezir hoće.²⁾

Tužbama Bošnjaka protiv Mehmed paše udovoljiše napokon u Carigradu i u aprilu 1808. stigne u Travnik zamjenik mu Ibrahim Hilmi paša. Husref Mehmed paša imenovan je guvernerom Mačedonije. Ni Ibrahim paša nije mogao učiniti reda. David nam drastično crta nemoć vezirovu i drzovitost travničke svjetine. Sarajevska oligarhija ne priznaje ni vezira ni njegove vlasti, a i Banja Luka je nepokorna. Već tri mjeseca otkako je Ibrahim paša ovdje, a ne može se govoriti o kakovoj vladi. Čitava pokrajina je u periodu potpune anarhije — svako okružje ima svoga posebnoga vladara.³⁾ Kada su srpske čete provalile u srebrenički kotar, Ibrahim paša se ni ne miče. On veli, da nema naloga.⁴⁾

Godina 1808. donijela je opet promjenu na sultanskoj stolici. Koncem 1808. digao se Mustafa bajraktar, da uspostavi Selima III. Ovaj ustanak stojao je života Selima III., oborio je s prijestolja Mustafu IV. i digao na nj Mahmuda II. Ovaj dade smaknuti Mustafu i očuva prijestolje tako, da je potvrdio prava i privilegija jenjičara. Mahmud II. stekao je još za Selima III. uvjerenje, da se ne može ništa učiniti na prečac.

¹⁾ Jelavić l. c. p. 272. Novaković o. c. p. 57.

²⁾ Jelavić l. c. p. 458.

³⁾ Ibid. p. 466.

⁴⁾ Ibid. p. 467. Isporedi još Mišković: Srpska vojska i vojevanje za vreme ustanka 1804.—1815. (Glas 47.) p. 34.

Kada je god. 1809. započeo ^{iznova} rusko-turski rat, počeli su i Srbi energičnije vojevati. Borba nije baš bila sretna po Srbe. Oni su ljuto bili poraženi kod Niša. S nešto više sreće vojevao je Karagjorgje. On je zauzeo Novi Pazar i Sjenicu, prije no što je došao na svoje mjesto kao muhafiz u Novi Pazar junački Sulejman paša. Kada je Sulejman paša potisnuo Srbe s Drine i oslobodio Soko od opsade, pohiti prema Sjenici protiv Karagjorgja. Kod Sjenice se zametne bitka, u kojoj je Sulejman paša bio potpuno razbit. Karagjorgje je imao nakanu, da se združi s Crnom Gorom, ali glasovi o porazu kod Niša prisiliše ga, da se povukao u unutrašnjost Srbije.

Bosanski namjesnik Ibrahim paša videći, da ne može puno učiniti, pokuša s Karagjorgjem sklopiti primirje. Ovo mu je donekle i pošlo za rukom, ali dobije zato iz Carigrada ukor, kako može sklapati s onima ugovore, koji su vijekove turski podanici, nego neka radije gleda da ih svaki dan uznemiruje, kako se ne bi mogli ni odmoriti.¹⁾

U proljeće 1810. sazove Ibrahim paša sve ajane i kapetane u Travnik, da im razjasni položaj i posljedice, ako se jednom srpskim provalama ne učini kraj. Vezirovom pozivu se svi listom odazovu: Sulejman paša bi odregjen za Sjenicu, Sunulah paša za Srebrenicu, a Ali paša Zvornički za Zvornik. Ibrahim paša ode pod Ložnicu, gdje bijaše glavna sila srpskih ustaša. Bašagić znade pripovijedati o porazu Srbijanaca kod Ložnice i Užica, ali pošto Turska vojska, zaokupljena ruskim provalama nije mogla od Niša pritisnuti srpske ustaše, sjediniše se oni i prepriječiše put Ibrahim paši prema Beogradu. Bašagić dalje veli, da je zima prisilila Ibrahim pašu da se morao povratiti u Bosnu.²⁾ Novaković veli, da je Karagjorgje Bošnjake rastjerao

¹⁾ Bašagić o. c. p. 122.

²⁾ Ibid. p. 123.

i potjerao preko Drine.¹⁾ Neuspjeh Ibrahim paše u Srbiji i njegov uzmak, zabilježio je i konzul David.²⁾

Godina 1811. prošla je u borbama na granici srpsko-bosanskoj, a tako i prva polovina god. 1812. Megjutim se promijenila i opća evropska politička situacija. Između Francuske i Rusije dolazilo je do neprestanih konflikta i sve se više približavalo vrijeme velikog rusko-francuskog rata. U okolini cara Aleksandra bavili su se neprestano mišlju, da Francuskoj zadadu udarac sa strane, s koje ga ona nikako ne očekuje. Sada se opet vratiše na onaj fantastični plan iz god. 1807. Admiral Čičagov, koji je zamijenio Kutuzova na dunavskom bojištu, kad je ovaj već bio potpisao preliminare rusko-turskoga mira, opajao se, a i Srbe raspravama i i pripravama za navalu na Dalmaciju preko Bosne. Potpukovnik Poljev bio je poslan Kara-gjorgju u Srbiju, da s njime ustanovi jakost ekspedicionih korova. Srbi pojačani neznatnim odjelima ruske vojske imali su zauzeti (!) Bosnu i onda napasti Dalmaciju. U Bosni se dakako računalo na potporu ustaša. Iza svih ovih planova stajao je general grof Marko Ivezić, rodom iz Risna u Dalmaciji, čovjek nepouzdan i vrlo sumnjiva glasa. On je dao po nekim kalugjerima sakupiti glavare hercegovačkih plemena, da se s njima dogovori o ustanku.

Usred tih nepromišljenih i besmislenih priprava, bio je sklopljen definitivno rusko-turski mir i ruska vojska je morala ostaviti ratište, da brani svoju zemlju od Napoleona.³⁾

Mir u Bukureštu nije dovoljno zaštitio Srbe. Srbi i sami neće da za njih vrijede ustanove tog mira. Ovo potonje nije žao ni Turcima, jer drže, da im se povoljna prilika pružila, da Srbe iznova podjarme. Veliki vezir Huršid paša priprema se

¹⁾ Novaković o. c. p. 118; 134.

²⁾ L. c. p. 475.

³⁾ Novaković p. 152.—153.

ozbiljno zimi 1812/13. i u proljeće protiv Srba. Mlitavoga Ibrahim pašu zamijeni u Bosni energični, osobito pouzdani Ali paša Derendeli-¹⁾ (1813.)

Derendeli-¹⁾ je umio naći sredstva, kojima je Bošnjake prisilio na odlučniju akciju protiv Srba. On spada u niz onh vezira, koji će iza njega slijediti, što nijesu baš birali sredstva za svoje ciljeve. Prema izvještaju konzula Davida imalo se po njegovu nalegu sabrati jedno 80.000 vojske protiv Srba. Koliko ih se u istinu sabralo, ne znamo. Znamo megjutim za uspjehe Bošnjaka god. 1813. Odlučni bojevi bili su se kod Ložnice, Lješnice, Zasavice i Šapca. Negdje u septembru unišili su Bošnjaci pod Derendelijom u Beograd i ovdje se sastali s Huršid-pašom, koji je nešto kasnije došao od Niša.

Prema svjedočanstvu nekog poturčenog Francuza Ibrahim Manzur efendije, koji je sudjelovao u bojevima oko gore pomenutih gradova, Bošnjaci su uzeli u Srbiji tom prilikom silan plijen. On veli: Jedva se može vjerovati, koliko su mnogo Srbi imali rogate marve i ovaca i koliko smo im mi pootimali. Putevi u Bosni su krčali od stoke i od robova iz Srbije, što su u Bosnu tjerani.²⁾

Kada su stigle u Carigrad vijesti, da su pali Šabac i Beograd, tri su dana grmili topovi nad Bosporom od radosti. I Travnik je pucanjem iz topova slavio zauzeće Beograda.³⁾

¹⁾ Bašagić o. c. p. 123. zove ga „bivšim razbojnikom“. Jukić (Zemljopis i poviestnica Bosne p. 145) veli za nj: „o vi nit je znao štiti ni pisati. Po Turke je bio strašan i više ih je stotina na oni svijet odpremio“. Batinić (o. c. p. 190) veli da je bio na čelu 12.000 razbojnika, s kojima je na Balkanu napadao putnike i gradove

²⁾ Novaković: Iz memoara Ibrahim Manzur efendije o ve'ikim dogagjajima u Bosni i u Srbiji iz god. 1813. i 1814. (Spomenik XXII. p. 50.)

³⁾ Jelavić l. c. p. 480.

Veliki vezir nije moga preboljeti, što su Bošnjaci prije njega zauzeli Beograd. On začne snovati, kako da im se osveti. Svoje djelo odlučio je izvesti tajno. Pod izlikom prije nego se razigju vojske, pozove on bosanske prvake na večeru u svoj tabor. Bosanski bezi i ajani saznajući „da će im večera velikog vezira na nos skočiti“ zaključče zajedno, da svaki odabere po nekoliko valjanih drugova i povede sa sobom u Huršid pašin tabor. Ovo iznenadi velikog vezira i on okrene u prijateljski ton darivajući i časteći Bošnjake.¹⁾

Derendelija nije se mogao dugo održati u Bosni kao namjesnik, ma da je imao za legjima Huršid pašu. Bosanski ajani gledali su na svaki mogući način, da ga se riješe. Sarajlije i Visočani²⁾ potražili su ga i u Travniku, ali ga ondje ne nađoše. Ljuti odoše u Skoplje i popale Sulejman-pašine dvore, koji je bio guverner u Beogradu i za koga su držali, da je sa svojim u savezu sa Derendelijom. Porta sada makne Derendeliju i postavi Huršid-pašu za bosanskog namjesnika. (1815.) Dok je on snivao o tome, kako će skućiti begove bosanske, plane u Srbiji ponovo ustanak 1815. godine. Bošnjake nije zapala ovaj put glavna zadaća, a teško da bi se bili i odazvali kao za Derendelije. Huršid paša morao je ostaviti stolicu bosanskih vezira još iste godine, jer se porta bojala ustanka u Bosni. Da ugod Bošnjacima, postavi porta za vezira domaćeg sina Sulejman-pašu, kojeg su bosanski bezi poštovali kao junaka i svog čovjeka, ali nijesu mogli podnositi nasilja njegovih sinova. Zato ga optuže u Carigradu i on bude pod stare dane maknut iz Bosne (1818.) Sada se izredaše još dva vezira i najposlije bi poslan u Bosnu glasoviti Ali Dželaluddin (u martu 1820. godine).

¹⁾ Bašagić o. c. p. 125.

²⁾ Poblje o tome gl. u Batinića III. p. 190.

B.

**Borbe protiv reforama centralne vlade. od god.
1820.—1839.**

Od zadnjeg srpskog ustanka, u kojem su bosanski velikaši ipak vodili odlučnu riječ, porasla je opet njihova moć. U doba, kada je na svim stranama osmanlijsko carstvo imalo neprilika, bosanski su begovi sačuvali „prag carstva“ od neprijatelja i onemogućili prijelaz srpskoga ustanka na bosanski teritorij. Ova okolnost ojačala je bosanske ajane u njihovom shvaćanju, da nemaju ništa zahvaliti sultanovoj vladi nego obratno, da su oni bili opet u najvećoj nuždi pomagači države i spasitelji vrhovne vlasti sultanove.¹⁾ Odatle je proizlazilo i ono omalovažavanje sultanovih vezira i igranje s njima. Izvrsno je njihov odnošaj prema vezirima karakterisao konzul David: Bošnjaci štiju vezira samo u toliko, u koliko je njegova pravda neumoljiva. Ako je mekan i dobrodušan, oni ga smatraju slabim, te ga preziru. Oni su uvjereni, da valja prolijevati krv, ako se hoće nad njima vladati.²⁾ U Ali Dželaluddinu našao je sultan reformator Mahmud II. vezira, koji je bio kao stvoren, da slomi otpor Bošnjaka. Bošnjaci su baš tada prijanjali uz poznatoga Alipašu od Janine, te nijesu bili protivni ideji, da se do Save osnuje nova islamska država, naravno u pretpostavci, da će oni ovdje igrati ulogu vodilju.³⁾ Možda je baš i ta činjenica sklonula sultana, da je Dželaluddinu dao punomoći, da postupa u Bosni svom strogošću.

Ali Dželaluddin bio je poznat i otprije kao nemilosrdan, do skrajnosti oštar vezir. Fra Grgo Martić znade pričati, kako je negdje u Bitolju, dok je bio tamo vezir, dozvao tamošnjih prvih 12 otpor-

¹⁾ Thalloczy I. c. p. 267.

²⁾ Jelavić I. c. p. 474.

³⁾ Thalloczy I. c. p. 269.

nika i naredio, da svaki usječe po jedan hrastov kolac i da ga donese njemu u konak. Oni poslušаше vezira, doniješe, što je tražio i posadiše po njegovoj avliji. Iza toga im je rekao: „Čujte! Zabilježi svaki svoj kolac, pa čim pokaže vas koji neposlušnost, odmah ću ga evo ovdje na kolac nabiti.“¹⁾ Čim je stigao u Bosnu, (početkom marta 1820.) odmah je pokazao, da kani energički provesti u zemlji mir i red. Pošto su kragja i palež preoteli maha, izdade naredbe na sve kadiluke, da nitko ne smije iz jednoga mjesta u drugo, a da ne uzme od kadije putni list (teskeru). Za kontrolu postavio je posebne ljude na glavne putove i klance, da pregledaju putne listove. Stroge kazne bile su odregjene za one, koji bi bili uhvaćeni bez tih putnih listova. Ovim je postigao, da za njegovoga vladanja nije bilo hajduka. Pandura nije držao, ali je zato strogo pazio, da kapetani (muselimi) vrše svoju dužnost. Stvar izgubljena, na mjestu bi sagnjila, a ne bi je nitko smio do vlasnika dignuti, veli Jukić. Kršćani su pod njim malo odahnuli: svaki je zulum bio dignut²⁾. Kada se malo snašao u Bosni, počeo je sa persekucijom bosanskih ajana. Ovu je velikom sigurnošću provagjao. To se dade protumačiti samo tako, što je predobio za sebe neke odlične bosanske rodove. Po jednoj verziji bili su to Sarajlije Babići i Džindžafići,³⁾ dok Asbóth opet pripovijeda, da se Dželaluddin združio s moćnim rodom Čengića, kojima je sultan dao čitavo Zagorje sa svim državnim dohocima kao leno.⁴⁾

Godine 1821. dao je pogubiti čitav niz kape-tana, zatim mnoge sarajevske uglednike. Zauzeo je na juriš Mostar i Srebrenicu. Često je i nedužan platio glavom. Zaludu su ga tužili u Carigradu, da

¹⁾ Martić: Zapamćenja p. 4.

²⁾ Jukić: Zemlj. i poviestnica Bosne p. 145.

³⁾ Popović Šapčanin: Pokreti u Bosni izmegju 1820. i 1832. Po L. Ranku i R. Kunibertu (Glasnik XXI. p. 187.).

⁴⁾ Asbóth: Bosnien und die Hercegovina Wien 1888. p. 135.

je potajni kršćanin, jer se on često znao preobući, mješao se među raju i posjećivao kršćanke crkve. Sultan je obećao, da će ga maknuti, ali Dželal je ipak ostao. Jukić bilježi, da je od muslimana pobijao 300, a od kršćana samo dvojicu, i to ubojice.

Napokon je ipak Bošnjacima uspjelo, da ga maknu. Dželaluddin dobio je više mjesto, postao je serasker u Grčkoj. On međutim nije pošao na svoje mjesto. Jedni vele, da je sam uzeo otrova u Travniku, dok drugi bilježe, kako su se pronosili glasovi, da je bio otrovan.

Dželaluddin je toliki strah zadao muslimanima u Bosni, kao rijetko koji vezir. Držali su ga za Francuza i mrtva ga se još bojali, govoreći da on nije umro, nego drugi mjesto njega. Martić priča, da je vilajet u Mačedoniji „od veselja činio mjesec dana čast“.

Smrt Dželaluddinova (1822.) vrati Bosnu u prijašnje stanje anarhije i nereda. U Carigradu pripravljaše se međutim znameniti događaji. Sultan Mahmud II. odlučio se napokon, da obračuna s jenjičarima. Njegovoj akciji protiv jenjičara mnogo je pripomoglo nesretno ratovanje Turaka u zadnjim vojnama. Jenjičari su svuda nesretno vojevali, pa je zato u osmanlijskom pučanstvu nestalo pouzdanja i ljubavi prema njima, a opet s druge strane počelo se pravedno prosugjivati uspjehe redovitih četa.

Za svoje osnove protiv jenjičara predobio je sultan Mahmud II. čitavu vladu, Šejh-ul-Islama, agu jenjičara i odličnije jenjičarske časnike. 29. maja 1826. sazvaio je sultan u palači age izvanredan divan, kojem su osim velikog vezira prisustvovali još ministri, prvi civilni činovnici, ulema i viši časnici jenjičara. Prema fetvi uleme: Postavite protiv vašeg neprijatelja isto oružje, kojim se on protiv vas služi, stvoren je zaključak, da se pod imenom „Mualllem Iskendž“ (izvježbana ruka!) stvori nova redovita vojska. Izbjegavalo se ime „Nizami Džedid“, jer je uz to ime bila vezana

uspomena na posljednje revolucije i narodne antipatije. Svaki od jedno 50 bataljuna jenjičara imao je novoj četi dati 150 momaka. Novačenje „muallem iskendža“ išlo je u najboljem redu. Časnici, koji su imali vježbati nove čete, bijahu pri ruci, jer ih je već prije poslao Mehmed Ali paša iz Egipta.

Šejh-ul-Islam potvrdio je novu instituciju pred masom svijeta i jenjičara. Sam veliki vezir izašao je na ulicu u novoj uniformi, od koje se osobito nijesu svigjale na pola evropske uske hlače.

Polovinom juna iste godine diže se jedno 20.000 jenjičara, i zatražiše od sultana ukinuće „muallem iskendža“, zatim glavu velikog vezira, age i muftije. Sultan Mahmud dao je odgovoriti, da je on navikao zapovijedi dijeliti, a ne primati i da je vrlo daleko od tog, da im dade glave svojih vjernih. On će doći po njihove, ako se ne predadu odmah na milost i nemilost.

Protiv jenjičara izreče carigradski muftija svečano prokletstvo, a njihovo uništenje bude proglašeno boguugodnim djelom. Jenjičari se povuku u vojarnu, koju sultanove čete zapališe. Tko je između njih htio pobjeći vatri, taj je pao u ruke protivnika. Do 6000 jenjičara bude tom zgodom poubijano. 16. juna 1826. posebnim je fermanom najavljeno uništenje jenjičarskoga kora i osnutak nove vojske. Riječ jenjičar nije se smjela javno izgovarati. Ta se naredba još 25 godina kasnije obdržavala. Iza toga je Mahmud uništio i derviški red Bektaša, porušio im 14 tekija u Carigradu, smaknuo šejha, a 200 derviša prognao u Malu Aziju, ali su putem bili posmicanj. Pošto su radi Bektaša nastale ponovne smutnje u Carigradu, Mahmud još jednom upotrebi svu strogost, kazni smrću glave urote i uspostavi mir.¹⁾

Za Bosnu je bio imenovan u to doba vezirom Belenli Hadži Mustafa paša. Carigradski dogagjaji izazvaše u Bosni strah. Padom jenjičar-

¹⁾ O ovim dogagjajima sravni Rosen o. c. I. p. 9., 10., 13., 14., 15., 17 i 19.

skim bijaše izrečena i osuda bosanskoj vlasteli, koja su preko jenjičarkoga age u Sarajevu stajala u svezi s jenjičarskim odžakom (korom) Carigradu, a to i davaše bosanskoj vlasteli tolikog maha. Organizacija jedne redovne i subordinirane vojske pod vrhovnom vlašću samoga sultana, učinilo je njihovu silu sasvim izlišnom, a to su oni dobro predvidjeli.¹⁾

Belenli Mustafa paša zadržao se samo kratko vrijeme u Sarajevu, gdje je već kipjelo protiv sultanovih reforama, nego je otišao odmah u Travnik i ondje proglasio sultanov ferman o ukinuću jenjičarskog odžaka. Sada se uzbuni čitava Bosna, a napose jenjičari. Ovima se postavi na čelo Kara Ali-aga Ruščuklija, koji je imao odžak u Sarajevu. Uza nj pristade Fejzulah-aga Turnadžija (Turanija) kao i ostale age, koje odmah razviše agitaciju po čitavoj zemlji protiv sultanovih naredaba. Jenjičarske age bile su ujedno vogje srednjeg muslimanskog staleža u gradovima, koji je pristao uz njih. Bosanska aristokracija držala se za sada još na strani.

Kada je povjerenik Belenli Mustafa paše, Batal-aga stigao u Sarajevo, noseći sa sobom razna mučila, opće ogorčenje prevrši svaku mjeru.

Batal-aga dade na bajram pročitati u Sarajevu ferman o ukinuću jenjičara i u ime vezirovo izjavi, da se jenjičarski odžak ukida. Bosanski jenjičari proglase na to, skupivši se u Carevoj džamiji, Ruščukliju jenjičar-ago m, a Batal-agu protjeraju iz Sarajeva. O novim uniformama nitko nije htio ni čuti. Pošto je među inim bilo kod novih uniformi i to da se kajši moraju unakrst zakopčavati, općenito se govorilo: Ako se hoće, da se krstimo, ne treba nam sultan. Austrijanci i Rusi bolje će nas naučiti.

Ruščuklija pozove iz 32 kotara po dva zastupnika na vijeće u Sarajevo, koje sastavi u septembru (1826.) izjavu, da se carski ferman odbija.

¹⁾ Popović Šapčanin o. c. p. 173

Na ovo se dakako u Carigradu nijesu puno obazirali ali su i podcijenili značenje toga pokreta. Ipak se pokuša mirnim putem Bošnjake privedi poslušnosti. U Bosnu bijahu poslani glasoviti učenjak Ahmed ef. Priliplija i Arif beg, da savjetom sklone otpornike na poslušnost, a one, koji još nijesu stupili u opoziciju, da zadrže. Ovi poslanici odoše najprije u Beograd, gdje su se posavjetovali s tamošnjim valijom Abdurrahman pašom, koji je bio kao susjed dobar poznavalac bosanskih odnošaja. Izaslanici nijesu se usudili doći u Sarajevo, nego su se stavili u pismeni saobraćaj s Ruščuklijom, ali ovaj im poruči, da sami dogju pa da vide.¹⁾

Buntovnici su u Sarajevu megjutim upotrebili silu protiv prvaka i prisilili ih na potpis ugovora, da su s jenjičarima.

Jedan od ustaša, poznat u Bosni pod imenom Pinjo barjaktar, kojemu je Abdurrahman paša još za svoga boravka u Beogradu kao i nekim drugim Sarajlijama poslao bio svoje poslanike s nekim porukama, izjavio je Abdurrahmanovim ljudima ovako: »Mi se ne možemo odreći jenjičara. Ja vam mogu samo toliko kazati, da kad bih ja imao stotinu sinova i oni još dosta svojih, pa kad bi me pitali, da li volim, da svi poginu ili da se odrečem jenjičara, ja bih sve žrtvovao. Da ih se ne ćemo odreći, može se potvrditi time, što se sve bosansko stanovništvo zavjerilo i 70000 potpisa dalo, da se za jenjičare žrtvuju. Zatim im pokaza te potpise.²⁾

¹⁾ Bašagić o. c. p. 133—135., gdje je opširan prikaz ovih događaja.

²⁾ O dogagjajima u Bosni ovoga doba opširno nas informira Rašid-bej u djelu: Rašid beja istorija čudnovatih dogagjaja u Beogradu i Srbiji. S turskog preveo D. S. Čohadžić (Spomenik XXIII. p. 25 i dalje). Rašid bej pripovijeda, da je Mustafa Nuri ef. sin Šerif efendije, pretstavnik velikih duhovnika iz Meke uskratio potpis govoreći im: Stidno je, što ste počeli da radite; ja neću da ugovaram zavjere protiv sultana. Na to pred njihovim očima slomi svoj pečat. Zbog toga ga zatvore, a poslije tri dana pogube i zatrpaju kamenjem.

Ne znamo, kakva sudbina je stigla Belenli-Mustafa pašu. Jukić znade pripovijedati, da su ga Bošnjaci pod Alipašom Zvorničkim razbili na Orlovom polju kod Zvornika i protjerali u Srbiju.¹⁾

Krajem godine 1826. imenovan bi bosanskim namjesnikom beogradski valija, gore spominjani Abdurrahman. Bio je to boležljiv čovjek i slabotinja, ali zato pun turskih vrлина: lukav i odvažan s pretjeranom odanošću prema sultanu. Upravo neobičnom vještinom prihvati on tešku dužnost. Sa srpskim knezom Milošem živio je u dobroj ljubavi, te mu zato ispadne za rukom, da je mogao naoružati do 200 pratioca. No u Bosnu ipak ne bi mogao ni zakoračiti, da nije imao tamo za sebe ljude. U prvom redu pristade uza nj zvornički kapetan Vidajić, koji ga usrdno primi u svoju tvrgjavu. Osim toga već na putu iz Beograda u Zvornik u Ložnici, zatekoše ga izjave sa strane naroda u Bosni iz Zvornika, Tuzle, Bijeljine i Srebrenice o tome, kako oni nijesu za jenjičare. I u Sarajevu se doskora pojaviše dvije stranke: jedna je bila dušom i tijelom uz jenjičare, a druga je samo silom morala pristati uz nje i čekala zgodu, da se tog pritiska oslobodi.

Abdurrahman se privremeno nastani u Zvorniku. Poznavajući situaciju, on je svoj dolazak u Bosnu ponosno oglasio: »Šaljem Vam pozdrav vjere i bratskog jedinstva. Vaše budalaštine, poručuje on ustašama, neću da uzmem na um. Ja dolazim da vam otvorim oči, te da vidite svjetlost. Donosim svete zapovijedi našega vladara i očekujem, da im se pokorite. Ovlašten sam, da vam vaše pogreške opraštam. Birajte sami! Do vas stoji ili da živite ili da propadnete. Zrelo promislite, da se docnije ne kajete.«²⁾

Iz Zvornika posla Abdurrahman svoje punomoćnike Ibiš-agu i Omer-agu s jedno 100 vojnika u Sarajevo. Valijini punomoćnici spremahu se baš, da

¹⁾ Jukić o. c. p. 146.

²⁾ Popović-Šapčania o. c. p. 194.

nakon svoga dolaska preduzmu mjere, koje će upotrebiti protiv buntovnika, kad im treći dan iza njihovog dolaska stigne od Abdurrahmana nalog, da mu odmah žive ili mrtve opreme sarajevske glave buntovničke kao: Ibrahim-agu Bakr-zade (Bakariju), Tahmis Mustafa agu (Tahmišćiju), Tahmis Husejin agu, Fejzullaha Turnadžiju, Hadži Abdullah agu, Ali-agu Ruščukliju i bajraktara Pinovu (Pinju). Valijini punomoćnici bijahu u najvećoj neprilici, jer je čitavo preduzeće bilo više nego neizvedivo. Pomoću sarajevskog mule uspije im prevarom opremiti sve te prvake, a Pinju nasiljem paši u Zvornik. Abdurrahman ih dade pogubiti. Istoga dana veli Rašid bej, moglo se vidjeti, kako sedam mrtvačkih sanduka bijaše pronešeno kroz čaršiju put groblja na kraju Zvornika. Taj prizor još više prepade narod.¹⁾

Sada je tek Abdurrahman odlučio se, da pogje u Sarajevo. Ovdje zatraži od sarajevskih prvaka i viših činovnika vilajeta, da mu podnesu spisak svih buntovnika jenjičarskih, da ih po zasluži kazni. Mnoge je opremio u progonstvo, a mnoge je pogubio. Iza toga kazni još mostarske i travničke jenjičare. Od tog doba sve je manje bivalo poznatog tipa bosanskog društva, a to je baša. Fra Grgo Martić ovako definira baše: Od jenjičara neki postadoše tvrdoglavci i neposlušni ljudi, koji nijesu slušali niti sudija, niti koga, već bi se skitali, pijanstvovali, počinjali mnoga nedjela, po putovima plašili kršćane, negdje koga posjekli, negdje koga opet oglobili, dok najstrag nijesu od pijančovanja do take budalaštine i ludosti došli, da su se megjusobno sjekli, podijelivši se u partite. Abdurrahman ih je razredio. Znam Turčina, veli fra Grgo, koji ih je po noći hvatao, ali izdajnički, jer bio je on prebjeg njihov veziru. Zvao se Bektaš-aga Turak, a živio je još doskora.²⁾

¹⁾ Rašid bej l. c. p. 26.

²⁾ Zapamćenja p. 5.

Abdurrahmanovu persekuciju zabilježila je i narodna pjesma: »Abdul Rahman paša isječe sarajске baše.«¹⁾

Oni, koji su pomagali Abdurrahmana, nagrađeni su titulama i darovima.²⁾ Abdurrahman predložio je u Carigrad, da se u Sarajevu načine vezirski dvori i da se prenese stolica valije iz Travnika ovamo. Ovo je porta i odobrila, ali novi nemiri oboriše planove valije. Kada je došlo god. 1828. do rata rusko-turskoga, poslan bi u Sarajevo na osnovu carskog fermana državni čehaja Musa aga, da prikupi Bošnjake i da ih uputi preko Niša i Vidina na bojno polje. Abdurrahman odredi, da se skupi 20% od bosanskog stanovništva za vojsku. Radi lošeg postupka povjerenstva, koje je imalo urediti vojsku i radi intrigua Musa age, koji je prema Rašid-beju³⁾ tajno odgovarao Bošnjake, da ne idu izvan svoje zemlje, dogje do bune četa iz Visokog i Sarajlija protiv paše. Abdurrahman bori se u Sarajevu u svojim sarajima s malom četom i topovima protiv ustaša. Tri se dana bilo i krvarilo, a četvrti dan stane Abdurrahman pregovarati s ustašama, koji od njega zatraže, da ostavi odmah Sarajevo i ode u Travnik. Prema jednim vijestima otišao je Abdurrahman na posjed Husejin kapetana, a prema drugima u Travnik i ondale javio u Carigrad, što se u Bosni dogagja.⁴⁾ Od velike vojske, koja se imala sabrati ne bi ništa. Abdurrahman bude skinut i na putu u Carigrad smaknut.

Abdurrahmana zamijeni blagi Morali Ali Namik paša (1828—1831.), koji je htio, da mirnim načinom postigne ono, što je Abdurrahman htio

¹⁾ Bos. prijatelj II. p. 100.

²⁾ Rašid bej I. c. p. 27.

³⁾ Ibid. p. 28. Koji su razlozi Musu agu na to poticali, ne veli Rašid bej.

⁴⁾ Dr. M. Pavlović u raspravi: Pokret u Bosni i u Albaniji. Beograd 1913. veli, da Abdurrahman žureći se što prije da ode iz Sarajeva nije mogao sa sobom povesti ni svoj harem, već sa 30 ljudi pobježe i zatvori se u kulu u Bijeloj (p. 8.).

strogošću. Megjutim ovakav recept nije bio za Bošnjake. On je samo izazvao svojim postupkom opći prijezir. Opće uzbugjenje nije se ni najmanje sleglo, nego je još više poraslo. Megjutim vlada u Carigradu kušala je i mirnim načinom uplivati na otpornike, pa je pozvala neke poglavice i kapetane na veliko vijeće u Carigrad, kojemu je sam sultan predsjedao. Ovdje ih je lijepim načinom nagovarao, da prihvate reforme, ali zaludu. Grgo Martić dodaje ovome anekdotu, koja možda nije istorijski zajamčena, ali izvrsno karakteriše tvrdoglavost i otpornost bosanske opozicije.

U vijeću skinuše svi bezi čalme s glave samo to ne učiniše Zlatarović i derventske kapetan Mahmud beg. Sultan rekne kapetanu: „Znaš li ti, da bi ti mogao skinuti i glavu! On pritisne jednom rukom čalmu na glavu, a drugom pokazuje na vrat i rekne: Čuješ, care, ovako je s glavom skupa možeš skinuti, ali s glave ne možeš.¹⁾

Morali Namik paša mogao je uza sve neprilike u zemlji ipak opremiti nešto vojske protiv Rusa. Radi toga su Bošnjaci dobili posebnu zahvalu od sultana (u junu 1829.) Kada su stigli glasovi, da su Rusi došli do Jedrena, opet se opremi pomoćna vojska iz Bosne, kojoj je bio na čelu sam Namik. Megjutim ta je vojska došla prekasno, jer je već bio sklopljen mir, pa se Bošnjaci vrte koncem 1829. god. natrag u Bosnu.²⁾

Premda su se Bošnjaci borili s Turskom protiv Rusije, ipak ih to ni najmanje nije smetalo, da teže za uspostavom staroga sistema. Ugled Namik paše nije ni najmanje porastao. Muslimani gledaju nevoljko, kako Namik paša nosi fez i jednostavno odijelo i bijahu potpuno uvjereni, da sve te reforme proizlaze od kršćana, te da će dovesti do potpunog ukinuća njihovih privilegija kao i do uništenja vjere. Javno mnijenje počelo je govorkati, da će sultan

¹⁾ Zapamćenja p. 6.

²⁾ Sr. o tome opširnije dr. Favlović: Pokret u Bosni i A baniji protiv reforama Mahmuda II. Beograd, 1913 p. 9—10.

dati hvatati po vilajetu mladiće ne uzimajući ni na što obzir i goniti ih na silu u nove odžake, gdje će uvijek bez zamjene služiti.

Budući da je svakoga dana bilo sve više znakova, da porta misli preduzeti ozbiljne pokušaje, da izvede reforme, sastadoše se bosanski prvaci u Tuzli (1831.), gdje odlučise, da će se svim silama oduprijeti uvogjenju nove vojske i novih poreza. Za vogju svih kapetana izabraše Husejin kapetana iz Gradačca. Da se uzmognu laglje oprijeti, stave se u sporazum i sa skadarskim pašom Mustafom (Škodra paša), čije se ime u to doba počelo pronositi osmanlijskim carstvom. Mustafa paši bijaše tada 25 godina, a poticao je iz poznate porodice Bušatlija. Prema jednoj verziji vukla je porodica Bušatlija svoje porijeklo iz plemena Mrnjavčevića i od kralja Vukašina. Narodna pjesma izvodi to porijeklo od Ivana Crnojevića. Djed Mustafa paše bijaše glasoviti Kara Mahmud, koji se takogjer bunio protiv sultana. Mustafa paša je kao što i Bošnjaci, došao sultanu u pomoć, ali je gledao da što manje vojske izgubi. Inače je ostao žestoki protivnik sultanov.¹⁾

Ugled Namik paše danomice je padao, a u Bosni stekne najveći upliv Husejin kapetan od Gradačca. Kada su bosanski ajani u Tuzli zaključili, da im Husejin bude vogja, urodi to trajnom neslogom među bosansko-hercegovačkim ajanima, koji i onako nijesu bili bog zna kako složni. Hercegovci na čelu im Ali-aga Rizvanbegović Stočević i Smail-aga Čengić odijeliše se najviše radi osobne mržnje, a i povrijegjene taštine od Bošnjaka i izjaviše, da ne pristaju na zaključke vijeća. Oni su još za sebe dobili Hasa-nbega Resulbegovića, trebinjskog muselima, Bašagu Redžepašića Nevesinjskoga i

¹⁾ U Tuzli je bilo zaključeno, da naročiti izaslanici kapetanâ odu k njemu, da se sporazume o zajedničkoj akciji. (Drag. Pavlović o. c. p. 12.)

kapetana Ljubuškoga. U drugoj polovini marta 1831. navališe kapetani, pristaše Husejinove na Travnik. Namik paša se zatvori u grad, dok su pristaše sultanove zametnule borbu s kapetanima u kojoj bijahu potpuno razbiti i raspršeni. Husejin kapetan počeo je travnički grad topovima biti. Namik paši ne preostade drugo nego da se preda, pretvarajući se, da je napustio carsku stvar i prešao na stranu ustaša. Tom je prilikom zadao svečano riječ, da pristaje uz pokret. Tada mu ustaše podniješe svoje zahtjeve, kojima je on imao da izradi sankciju u Carigradu. Među ovima bijahu najvažniji, da Turska opozove vojne reforme, da se Bošnjacima dade pravo, da sami sebi biraju poglavicu zemlje i da se porta odreče svake kontrole i mješanja u unutrašnje poslove bosanskog vilajeta. Za ove ustupke, dobit će porta godišnji tribut od četiri hiljade kesa (2 milijuna groša). Takav je izvještaj o tom dogagjaju poslao grofu Sedlnitzkome guverner Dalmacije Tomašić.

Budući da su austrijske vlasti u Dalmaciji i na granici na Savi održavale živu vezu s bosanskim privacima i ustašama, nema razloga sumnji o vjerodostojnosti ovoga izvještaja. Tako je sada po prvi put jače izbila misao o autonomiji Bosne, inače prirodna, kad se uvaži, kako je uopće Bosna uživala iznimni položaj u carstvu.¹⁾

Husejin kapetan sa svojim pristašama počeo sada spremati vojsku, da pogje u pomoć Škodra-paši, koji je u to doba (1831.) digao ustanak protiv sultana. Mustafa paša imao je 40000 ljudi i držalo se općenito, da će osvojiti Carigrad. Bošnjaci su naoružali oko 25000 ljudi, te krenuše polovinom aprila 1831. iz Travnika. Kod Busovače morao je Husejin da sačeka sve kontingente, pa da krene na Kosovo, jer odziv nije bio onakav, kakav se mogao očekivati. Ovo sporo kretanje Bošnjaka

¹⁾ Pavlović o. c. p. 18—20. Ovdje i detaljni zahtjevi ustaša.

potakne velikog vezira Rešid pašu, da požuri napadaj na Škodra pašu, da mu ne da vremena, da se sjedini s Husejin kapetanom. Rešid paša bio je poznat iz rata s Grcima kao valjan vojvoda, a ugled mu nije pao ni onda, kad je podlegao ruskom generalu Diebiču. Po rodu je bio Čerkez te je svojom viteškom hrabrošću i tjelesnom snagom, ljepotom i vještinom vrijedio kao pravi zastupnik svoje rase. Imao je sva svojstva, koja su potrebna vojskovođji, da oduševi vojsku. Vojska mu nije bila tolika kao ona Mustafa paše, ali je ovoga daleko natkrio u lukavosti i vještini.

Rešid paša predobije neke od poglavica u Mustafinoj vojsci novcem, laskavim riječima i obećanjima. Kada je došlo do boja na prilipskim visinama, prijegje većina Mustafa pašinih boraca na stranu Rešidovu. Mustafa paša morao se povratiti u Skadar. Megjutim je i Namik paša pobjegao iz Travnika u Dalmaciju, a odanle u Stolac Ali-agi Rizvanbegoviću.¹⁾

Najposlije stigoše i Bošnjaci. Zanimivo je, da ih je knez Miloš svjetovao, da se kane toga posla. On im u pismu obećaje, da će ih izmiriti sa sultanom, a uzgredice im malo i prijeti. Koliko se Husejin kapetan bio tada već digao, dokazuje njegov odgovor knezu Milošu. On mu naime uzvraća ovako: „Uzmi sam to malo jestiva pred sobom, ja sam svoje činije davno isprevrtao. Baš za tog padišaha neću da znam, kod koga bi se ti za mene mogao zauzeti. Da te dočekam, gotov sam u svako doba i na svakom mjestu. Moja je sablja sjekla prije, nego što je tvoja kovana (?!)“.²⁾

Knez Miloš nije Bošnjake smetao i oni poraze Rešid pašu na K o s o v u³⁾ (oko 18. jula.) Svuda su

¹⁾ Sr. Hilferding: Bosnija, Hercegovina i Staraja Srbija p. 491.

²⁾ Popović o. c. p. 210. Opširnije o odnošaju kneza Miloša prema ustanku i Gradaščaviću u Pavlović o. c. p. 29—37.

³⁾ Rešid paša bio je sam teško ranjen i pobjegao prema Skoplju ostavivši i svoju arhivu, koju zaplijeni Husejin. (Pavlović o. c. p. 23—24)

ih dočekali kao osloboditelje. Ali-paša Vidajić osvoji Peći. Pobjedonosna bosanska vojska mogla je pored općeg entuzijazma i fanatizma, oslobodivši najprije Skadar, dospjeti do Carigrada. Husejin kapetan, od naravi ponosit, veli Bašagić, počeo je bivati nepristojan prema svojim drugovima, a oni povrjegli počеше se ralilaziti. Drugi nam pisci navode i druge razloge.¹⁾ Veliki vezir poslužio se istim sredstvima kao i kod Mustafa paše, naime obećanjima i laskavim riječima i tako Bošnjake razdvojio. Rešid pašini izaslanici imali su najprije saslušati želje Bošnjaka. Oni zatražiše, da se Bosna ima zadržati u stanju, u kojem jest, bez ikakvih reforama. Vezir se ima postavljati samo između domaćih ljudi, a sada se ima Husejin postaviti odmah za vezira. Na sva tri uslova pristade Rešid paša odmah. Bošnjaci su time učinili veliku pogrešku. Oni su napustili svog prirodnog saveznika Mustafa pašu i onda nijesu počekali, da im se obećanja vezirova sankcionišu carskim fermanom, nego krenu kući, kao da su obećanja velikog vezira dovoljna. Osim toga valja još uvažiti i to, da je Rešid paša poručio tajno Mahmud begu, tuzlanskom kapetanu („Tuzla kapetan“) da to nije velika stvar, što Bošnjaci traže svoga vezira, samo da se ne traži vezirstvo za mlada i nepraktična čovjeka, kao što je to Husejin. To bi bolje priličilo starijem n. pr. njemu. Starac se dao uloviti i ode kući ne posavjetovavši se s drugima.

Husejinu je opet Rešid poručio, neka se samo vrati kući, a on će njemu od cara pribaviti potvrdu za vezira. Uza to mu još i javi, da Tuzla kapetan radi o prevari.

Kada se tako Rešid paša riješio Bošnjaka, koji su pokazali više junaštva nego diplomatske pronicavosti, navali na Škodrapašu, koji se predade i ode u progonstvo.

¹⁾ Sr. Jukić o. c. p. 147. Popović p. 211—212. Zapamćenja p. 6.



Husejin kapetan Gradašćević povrativši se u Bosnu, dao se proglasiti po svojim pristašama nekom vistom izbora vezikom. On je po svoj prilici sada uvidio, da je prevaren od velikog vezira, pa je sasvim vjerojatna Jukićeva verzija,¹⁾ da je poslao dva tatarina u Novi pazar, te mu donesu ferman, koji je on sam učinio, da mu je u Bosni dano vezirstvo. Postavši vezikom, odmah je uredio u Travniku veoma sjajan vezirski dvor, postavio dvorjanike: čehaju, divan efendiju, haznada i t. d. Potpisivao se „vitezom od Bosne“ (narod ga prozvaao „Zmajem od Bosne“), dijelio mjesta i lena. Tballóczy ispravno primjećuje, da nas ovaj bosanski velikaš vrlo podsjeća na sredovječnog Hrvoga Vukčića svojim ponašanjem. Staka Skenderova²⁾ u svom „Ljetopisu Bosne“ (od god. 1825—1856.) veli, da je vladao ne kao bosanski paša nego kao car. Jedan franjevac umije pričati, kako je Husejin dao pokupiti po Bosni sve najbolje krojače i zlatare, koji su pripremali odijela i opreme za nj, njegove dvorjanike i konje, od srebra i zlata. Vezirski pečat dao je učiniti od zlata.³⁾

Bašagić, koji sa mnogo antipatije piše o Husejinovoj osobi, drži, da je Husejin samo po svom bogatstvu stekao toliku moć i prvenstvo. Njegova hazna da je bila upravo neiscrpiva. On bilježi „pouzdanu predaju“, da se postanak neiscrpive Husejinove hazne osniva na patvorenju austrijskih banknota.⁴⁾ Onaj, koji pozna iz zabilježene tradicije Husejinov život, jedva bi mogao povjerovati u tu Bašagićevu hipotezu.

Megju protivnicima Husejin kapetana najmarkantnija je ličnost Ali-aga Rizvanbegović Stočević. S njime ćemo imati jošte prilike da

¹⁾ l. c. p. 147.

²⁾ Hilferding o. c. p. 570.

³⁾ Bos. prijatelj IV. p. 121.

⁴⁾ Potanje Bašagić o. c. p. 143.

se pobavimo u Omerpašino doba, ali ćemo ipak na ovom mjestu nešto o njemu reći. Rodio se Ali-aga u Stocu. Imao je više braće, ali mlađji Omer-beg postade kapetan u Stocu, a to je dalo povoda čestim borbama među braćom. Biograf Ali-age Rizvanbegovića Pamučina¹⁾ iznaša do utančine ove obiteljske svagje, te bi prema njemu Ali-aga i skrivio smrt svog brata Omerbega u doba Derendelije (1813. god.) Poslije smrti Omerbegove zavadiše se braća opet radi stolačke kapetanije, a Ali-aga ostade pobjednik. Brata Hadžibega, kasnije glasovitog zulumčara, izagnao je za vazda iz Stoca. Ovaj se sklonio u Hutovo, u počiteljski kraj, gdje je sagradio kulu i ostavio iza sebe mnogu gorku uspomenu.¹⁾

Ali-aga nije bio puno bolji od Hadžibega; mnogo je haračio po Hercegovini i skrivio mnogu borbu među hercegovačkim prvacima.

Husejin kapetan poslao je (1831.) protiv Hercegovaca, svojih protivnika, Turan-bega (Turhaniju!) Sarajliju s nalogom, da pohvata svu petoricu hercegovačkih kapetana. Na granici nevesinjskoj zametne on borbu s vojskom Hercegovaca, koji su imali mnoštvo kršćana u svojoj vojsci. Turan beg bude razbit, dade se u bijeg, a Hasan beg Resulbegović ode u Bitolj, gdje se u to doba već nalazio Mahmud paša, spremajući se na Bosnu. Hasan beg se ovdje posavjetovao s Mahmud pašom, kako će raditi protiv Bošnjaka.

Budući da Husejinu nije stizala nikako potvrda njegove vezirske časti, stadoše mnogi dvoumiti o njemu. Neki ga i onako ostaviše, ma da su bili sultanovi protivnici. Tako n. pr. Hasan aga Pećki, vogja krajišnika i Tuzla kapetan. Održati se prema svojim novim protivnicima mogao je jedino terorom i on ih poče krvnički goniti. Da bi ih zastra-

¹⁾ Hilferding o. c. p. 473—542.

²⁾ Srvani u Hilferdinga osobito p 477—78.

šio, on nije prezao da najgore od njih odvede i na stratište. Mnogi od straha pred njim prebjegoše u Slavoniju.¹⁾

Husejin se obraćao na vezira za potvrdu svoje časti, ali ovaj mu je poručivao, da će mu ostaviti vezirsku čast pod uvjetom, da se pokori, da pokupi bosanske mladiće, obuče im nizamsko odijelo i počne ih vježbati prema novim propisima. Husejin je to dakako odbio i sada jasno vidio, da će morati proslijediti u borbi protiv sultana.²⁾

U to se po malo počeo micati i novo imenovani bosanski vezir Hamdi Mahmud paša (u narodu Kara-Mahmud paša) prema bosanskoj granici. Vodio je sa sobom 18000 Arnauta i 12000 regularne vojske. „Zmaj od Bosne“ znajući, da će Mahmud paši pomoći i Hercegovci, nastojaše iz petnih žila, da skupi što više vojske. Odazov je bio vrlo slab. Oko Husejina ostalo je malo ljudi, u koje bi se on posvema bio mogao pouzdati. On pošalje u Novi pazar Alaj-bega Todorovića i Krupu kapetana. Ovi se utaboriše kod Banjske. Hadži Mujaga, prijepoljski kapetan i Zmajev haznadar (nekada trgovački momak) utabori se kod Prijepolja. Kara Mahmud paša svlada najprije Todorovića i otpremi ga svezana u Carigrad. Hadži Mujaga branio je hrabro ćupriju na Limu, ali se i on morade predati pretežnijoj sili. Poslije predaje metnuše ga na magarca licem unatrag i vogjahu ga kroz varoš, kojoj je on bio zapovjednik. On je vikao Turcima: „Zar nema nijednog, da me ubije i oslobodi ove grdne sramote?“ Na to mu odgovoriše: Ovdje nema nikakova Turčina, vi Bošnjaci ste samo pravi Turci.³⁾

¹⁾ Sr. detaljnije Pavlović o. c. p. 26—27.

²⁾ Guverner Dalmacije izvješćuje grofa Sedlnitzkoga, da je Husejin zatražio od sultana, da mu dade Bosnu i Hercegovinu kao kneževinu kao što je Miloš Obrenović dobio Srbiju. (Ibid. p. 27.)

³⁾ Popović l. c. p. 216. (Ove borbe dogagjale su se aprile 1832.)

Iza toga Mahmud paša svlada još u nekoliko okišaja Bošnjake i pogje prema Sarajevu.

Dok se ovdje ovako razvijale stvari, nije ni ona Husejinova vojska, što ju je poslao iz Travnika protiv Ali-age, imala sreće. Od straha pred tom vojskom razbjegoše se hercegovački kapetani koje kuda, a sam Ali-aga zatvori se u Stocu. Tvrgjavi megjutim ne mogoše Husejinovi ljudi „ni pera odbiti“. Mnogo ih je pogibalo pred tvrgjavom. Zaludu su Ali-agi dovikivali aludirajući na njegovu posadu, koja je bila većim dijelom kršćanska: „Luka, Panto, Vidače! poturči se i predaj!“ Ali-aga im je odgovarao: Vi nijeste Turci, nego carske izdajice; sve je u vas samovoljno, pa i vaš vezir. Na vama leži carsko prokletstvo, što vjenčavate, nije vjenčano; rodili se tko, ne će biti Turčin.¹⁾ Bošnjacima priključiše se i brojni hercegovački muslimani, megju njima i brat Ali-agin: Hadži-beg. Noću 26—27. februara 1832. provali Ali-aga iz tvrgjave. Zametne se borba, u kojoj bude Husejinova vojska razpršena. Pred zidinama Stoca poginuo je i Hadži-beg. Devet zrna bilo je u njemu, ali on je još disao, kad je k njemu došao Ali-paša, da mu se naruga.²⁾

Nešto sretniji bio je barem u početku Mujaga Zlatarević, koji je kod Nevesinja svladao Bašagu Redžepašića i prisilio Ali-agu, da se opet morao skloniti u tvrdi Stolac. Tvrgjavi megjutim nije mogao ništa učiniti. Kad mu stigoše nepovoljni glasovi od Husejina iz Sarajeva, napusti vojsku i pohita onamo. Tako je Ali-agi i njegovim pristašama bio otvoren put, da pogju u pomoć Mahmud paši protiv Husejina.

Vojska Husejina od Gradačca brojila je na uzmaku pred Mahmud pašom oko 10.000 ljudi. U toj vojsci bilo je dosta i kršćana. Ovi su se valjda u posljednjim bojevima držali pasivno. Po-

¹⁾ Hilferding p. 495.

²⁾ Hilferding p. 497.

znato nam je, da se Mahmud paša još iz Bitolja obratio na katoličkoga biskupa (Miletića) pismom, koje je dospjelo u ruke fojničkom gvardijanu. Mahmud paša poziva biskupa i njegove potčinjene, da se ne pridružuju ustašama i da se ne boje carskih oblasti. Oni „neka se pritrpe i zabavljaju mirno svojim poslovima, a kad mi stignemo na bosansku granicu, onda ćemo dati njima naše naredbe i pisati a kako budemo zapoviediti, tako neka urade, a uzdamo se, da ćemo ih brže izbaviti od svih muka, što su podnosili i podnose od tog prokletca (t. j. Husejina¹.) Mahmud paša se još dvaput obraća na tranjevce: jednom iz Sjenice (29. aprila 1832.) a drugi put (u maju 1832.) iz Ljubogošća („due ore distante della città Seraio“).

Iz Sjenice piše tranjevcima da svjetuju narod na vjernost svom zakonitom vladaru kao što je to bilo i u drugo doba, a on će njima potvrditi povlastice, dane im od Mehmeda II. Iz Ljubogošća javlja, da je pobijedio Husejina i ustaše. Husejin je pobjegao u Sarajevo, pa zato neka ne ulaze u grad, dok on grad ne kazni. Nije mi poznato, ali je više nego vjerovatno, da je slična pisma morao Mahmud paša uputiti i pravoslavnim vladikama.

Husejinova stvar morala se smatrati izgubljenom. Protivnici Husejinovi počeli su dizati glavu i u Sarajevu je spremio bunu protiv Husejina beg Džindžafić. Početkom maja smišljao je on gdje će sklonuti svoju glavu. Najprije je htio, da pobjegne u Crnu Goru, s kojom je bio u savezničkim, prijateljskim odnosima, ali ga od toga odvratila glas, da je turska flota iskrcala vojsku kod Sutorine. Nije mu preostalo druge nego da pomišlja na jedini izlaz, a to je bijeg u Austriju. Dakako da nije htio napustiti svoju stvar bez posljednjeg otpora.

¹) Batinić u: *Starine* XVII. p. 106—08. Ovi su dokumenti otšampani i u Jelenić: *Izvori za povjest kulturnog rada bos. franjevac.* (Gl. z. m. 1913 p. 48—49.)

Negdje kod Hana Buloga¹⁾ izgubi Husejin, mnogo slabiji od Mahmud paše bitku i povuče se prema Sarajevu. Pred samim zidinama Sarajeva pokuša Husejin još jednom sreću. Ali paša Vidajić, a valjda i Zlatarović borili se s njime rame o rame. Osam konja palo je pod Husejinom i Alipašom Vidajićem. Mahmud paša imao je goleme gubitke i već je bio pripravan, da krene natrag. U to stigoše Hercegovci pod Alipašom Rizvanbegovićem i Smajilagom Čengićem. Ovo je odlučilo o konačnom porazu i bijegu Husejinovu.²⁾ Zvornički kapetan Mahmud beg i Tuzla kapetan, bojeći se Zmajeve osвете, bijahu tobože doveli pomoćne čete, ali idući polagano stigoše jedva do Glasinca, gdje su saznali za Zmajev poraz, pa se vratiše kući. 2. juna mogla je već carigradska vlada objaviti, da je Bosna pokorena, a ustanak ugušen.

Kada su ustaše bile razbite kod Sarajeva, razbjegoše se na sve strane. Husejin je otišao prema Savi u svoju kapetaniju, a Ali paša Vidajić krio se u planinama. Ostali kapetani — dakako ne svi sastadoše se u Lijevnu, da se dogovore, hoće li se i dalje boriti. Ovdje nije došlo do kakove obavezne odluke, jer niti su ustaše imale vođe, niti se imalo za šta boriti. Kapetani i ajani se razigjoše i počеше se svaki na svoju ruku predavati carskim vlastima.

Kara Mahmud paša iznenadio je sve, unišavši u Sarajevo, svojim blagim postupkom. Nije bilo nikakvih persekucija. Veli se, da je Mahmud paša izjavio, da nije »ljudski kasap«. Konfiscirao je jedino imetak Husejina, Zlatarića i Dženetića u ime države i prodao na javnoj dražbi.³⁾ Drugi su dobili pomilovanje. Ovaj je blagi postupak bio prouzrokovan i nuždom. Radi rata sa sinom Mehmed Ali paše egi-

¹⁾ Pavlović o. c. p. 48 veli kod Šaruh-hana 17. maja.

²⁾ Otpor je morao biti vanredno hrabar, jer se raznio glas, da je Husejin pobijedio. I knez Miloš i dalmatinska generalna komanda dobili su izvještaje, da su Bošnjaci potukli carsku vojsku (Pavlović p. 48).

³⁾ Bašagić o. c. p. 146.

patskoga, Ibrahim pašom, morao je Mahmud paša opremiti Bošnjake na istok. Mnogi od Bošnjaka koji pogjoše na istok nijesu ni u borbi s Ibrahim pašom zatajili svoje oporbeno stanovište prema sultanu nego su prešli na Ibrahim pašinu stranu. Iznimka je bio Alipaša Rizvanbegović, koji se odlikovao u borbi kod Konje. Radi svojih zasluga isposlovaio je kao »persona gratissima« kod sultana odvojen je Hercegovine od Bosne, te postade tako hercegovačkim vezirom (1832.—1851.). Od drugih počasti, zapade ga još i pridjevak »Galib« (pobjeditelj). I njegovi vjerni kao n. pr. Smajil-aga bijahu počašćeni titulama i darovima. Sloga megjutim izmegju njega i hercegovačkih njegovih drugova nije potrajala dugo.

Kad se Ali-aga Rizvanbegović u maju 1833. vratio s istoka kući, dočeka ga svečano čitava Hercegovina. Ali-aga je i progovorio sabranom narodu: muslimanima i raji pred Mostarom. Prema biografu Pamučini palo je tu lijepih fraza, koje on nije ni pomislio provesti u životu. Ali-aga se pozivao na svoje domorodstvo rekavši ujedno: Nitko nije svojem domu zločinac. Svakome ću ja suditi po čistoj pravdi. Bio Turčin — bio raja — svejedno, naći će u mene mjesta. Raja se mnogo nadala od njega. Ta ona mu je i pomogla mnogo do njegovog visokog položaja. Svoje riječi nije ispunio. Ponovno je završio svoj govor riječima: »Nitko od sada ne treba da ide ni k caru ni u Stambul; evo vam Stambul, Mostar, evo i cara i u Mostaru!«¹⁾

Husejin Gradašćević je još prije svoga konačnoga poraza, kako smo to spomenuli, držao, da se neće moći održati u Bosni. Zato je poslao u Beč caru Franji II. svog pouzdanika »starog prijatelja« fra Iliju Starčevića s molbom da mu austrijski dvor izradi milost sultanovu. Starčević kao da se nadao, veli Batinić, veliku dobru od pravednosti i dobrote

¹⁾ Hilferding o. c. p. 503.—504.

Husejinove, te je živo zagovarao u Beču narodnu samoupravu u Bosni i preporučivao »bosanskog viteza« carevoj milosti. Iz ministarstva spoljašnjih poslova dobio je Starčević odgovor, da Gradašćević prestane sa svakim otporom i da izjavi svoju vjernost sultanu. U slučaju potrebe garantuje mu se slobodan prelaz u Austriju. Ovim se Gradašćević i poslužio, kad je čuo, da se Kara Mahmud pašini Arnauti spremaju na Gradačac. Husejin je ponio sa sobom sve što je mogao. U sviti njegovoj bilo je devedeset ljudi. Dakako, da je Husejin držao, da će ga austrijske vlasti primiti s počašću i ponašati se prema njemu kao veziru, ali se u tom prevario. Ponajprije morao je on i svita mu predati oružje. Onda ih otputiše u Vinkovce, a odavle u Osijek, gdje su u istinu bili internirani. Časnici s jakim stražama pazili su na svaki njihov korak. Što više i sva gotovina, koja se nalazila u Husejina bila je konfiskovana.¹⁾ Husejin se nadao, da će moći u Beč caru, ali o tome austrijska vlada nije htjela ni da čuje. Porta je nato počela tražiti od austrijske vlade, da Husejina predadu turskim vlastima, jer Husejin nije politički krivac, nego obični zločinac. Knez Metternich je odbio ovaj zahtjev Turske. Kada je Husejinu uza svu pažnju s austrijske strane, ipak pošlo za rukom da korespondira sa svojim pristalicama u Bosni, odluči bečko dvorsko ratno vijeće, da se on premjesti iz Osijeka u Komoran. Istodobno poruči knez Metternich Husejinu, da se obrati sultanu molbom za milost i da će se car Franjo za nj zauzeti. Metternich je to učinio dakako tek onda, pošto mu je austrijski poslanik u Carigradu javio, da je porta pristala nato, da pomiluje Husejina. Husejin pristade rado, a s njime i Alipaša Vidajić na Metternichovu poruku i predadoše molbe. Kada je stigao očekivani ferman, po kojem je Gradašćeviću bilo dozvoljeno, da prijegje u Tursku, ali da ne živi u Bosni, već

¹⁾ Martić (Zapamćenja p. 7.) bilježi, da su on i njegovi drugovi živjeli u Osijeku »galantno«.

gdje mu porta odredi i to da najprije dogje u Carigrad, bio je Husejin odveden u Zemun i ondje mu po generalu Fojtju pročitao sultanov ferman. Austrijski feldmaršal-lajtnant Radošević stavio mu je na volju, da može sam odrediti hoće li ostati na austrijskom tlu ili otići u Tursku. Tek nakon dugog kolebanja i to ponajviše zbog toga, što mu je bilo zabranjeno živjeti u Bosni, a on se još i sada borio mišlju a i molio Radoševića, da se car Franjo zauzme za njega kod sultana, da mu se vrati imanje u Bosni i da se opet vrati za vezira, pa kada je stigao odgovor, da s austrijske strane nema više ništa očekivati, odlučio se Husejin peti dan, da ide u Beograd u potpunoj resignaciji, ne pitajući što će biti dalje s njime.

U Beogradu sproveo je Husejin u svemu dva mjeseca. Tuga i pomisao na nemilu budućnost pro-uzrokovala je, da je pao u krevet. Napokon je morao otići u Carigrad. U Carigradu mu sultan ponudi, da se primi velikog čina nad nizamom. Nadao se tako, da će Husejinov primjer i druge potaknuti na pokornost. Husejin tu ponudu odbije. Zato bude progнан sa svojim drugovima u Trapezunt. Prije no što je mogao otići u Trapezunt, umrije u Carigradu (1832.). Alipaša Vidajić i Zlatarević povrate se kasnije kući u Bosnu, dok je Krupa kapetan umro u Maloj Aziji.¹⁾

Husejin kapetan bijaše u času svoga pada i smrti jedva 30 godina ili nešto više. S njime nestaje bez sumnje jedne značajne ličnosti. Bio je pun lijepih svojstava, ali odviše malo diplomata. Cilj njegova pokreta bio je veći, nego što je bilo u nj sposobnosti, da ga izvede. Mlad, bez iskustva, bez kulture,

¹⁾ O ovim događajima sravni: Popović o. c. p. 221.—225. Rašid bej l. c. p. 41.—42. Asbóth o. c. 319. i dalje. Po Bašagiću umro je i Zlatarević u Maloj Aziji, dok Kemura: Sarajevske džamije. Separat otisak Gl. z. muzeja za godinu 1909. p. 2. znade da je Zlatarević živio u Sarajevu sve do 1862. godine i ovdje pokopan. Mnogo sasvim novog materijala iznio je Drag. Pavlović o. c. p. 52.—61.

ponosit, ambiciozan preko mjere, velikodušan i nemilosrdan, nestalan u svojim raspoloženjima prema prijateljima i neprijateljima, nije bio kadar održati za sebe stranku svoju. Slomila ga je i zavist bosanskih velikaša. Osobito neke starije porodice gledale su u njemu »parvenija« i odatle na nj tolika mržnja n. pr. Hercegovaca.

Da toga nije bilo, možda bi mu bilo uspjelo izvojevati Bosni slobodnu unutrašnju administraciju i autonomiju, koja bi bila od sultana priznata, dakle zakonska.

Popović-Šapčanin opisuje pojavu Husejinovu ovako: Porasta je bio srednjeg, interesantne fizionomije. Pogled mu bijaše sladak i pun melanholije, osmijeh tužan, ali prijatan. Nad crnim očima imagaše lijepo povučene obrve, a lice mu bijaše bijelo i nosaše na sebi gjurgijanski tip njegove matere. Bijaše duh pun kreposti, energije, vojničkog talenta i hrabrosti. Kao muslinan bijaše pun revnosti. Do sitnice je vršio obrede svoje vjere i propise kurana. Već njegov otac Osman kapetan slovio je kao pravedan čovjek, jer u njegovom kotaru, kad je bila riječ o pravu, nije pravio razlike izmegju kršćana i muslimana. Ista svojstva posjedovaše i sin mu Husejin. I ako je raju prezirao, nije dopustio, da joj se pravednoj čini na žao, zato su ga potčinjeni ljubili, a pogranične tugje vlasti su ga odlikovale, jer je znao držati duž granice red.¹⁾

Kara Mahmud paša upravljao je Bosnom u svemu 15 mjeseci. U Carigrad predloži, da se u Sarajevu načine vezirski dvori i jedna vojarna u gradu, u kojoj će biti uvijek 1000 vojnika. Ovo bude odobreno i na Gorici sagrađeni »Paša-saraji« s velikim zidom. Polovinom juna godine 1833. poslaše ga u Janinu, gdje je planuo ustanak, a u Bosni ga

¹⁾ Sumnjam, do je na nj djelovao »pokret hrvatskog bugjenja« u ono doba. O tome gl. Holeček: Bosna i Hercegovina za vreme okupacije. Preveo St. Miličević, Beograd 1903. p. 75.

zamijeni Davud paša, slabić, koji je popuštao velikašima. Napose stekne veliki ugled i vlast u Sarajevu Fazli Šerifović, koji je već za Kara-Mahmudovog namjesnikovanja sa Mustafa pašom Babićem igrao važnu ulogu. Davud paša imenova Fazli Šerifovića sarajevskim muslimom. Kao sarajevski muslim načinio je mnogo nasilja protiv kršćana. Staka Skenderova pripovijeda, da je dao objesiti franjevačkog gvardijana u fojničkom manastiru.¹⁾ Franjevci se potužiše u Beču, a iz Beča je otišla tužba u Carigrad. Šerifović bio je pozvan u Carigrad. On ponese sa sobom mnogo novaca i ujedno dade za sobom poslati pisma s pečatima muslimana i pravoslavnih, u kojima se potvrđuje, da je on pravedan. Dostojno se povratio iz Carigrada i nastavljaše svoje zulumе.

Slaba uprava Davud paše karakterizovana je i ustankom popa Jovice iz Dervente, koji se odmetnuo u Vučjak i odavle sa svojim četama uznemirivao Derventu i Odžak. U aprilu god. 1834. razbiše okolišni muslimani popa Jovicu i raztjeraše mu čete. Ovo je prvi ozbiljniji pokušaj pobune pravoslavnih.

Radi opće anarhije u zemlji poslaše franjevci svoga čovjeka u Beč ne bi li pomoću papinskog nuncija izradio u bečke vlade, da ona na novo postavi u Bosni konzula. Bečka vlada nije to mogla izvesti.²⁾ Liječnik Marcochi, izvješćujući vladu svoju u Zadru o nekoj pošasnoj bolesti, opisuje anarhiju u zemlji i nemoć vezira, koji je zaslužan i mudar čovjek, ali ne može držati na uzdi vlastele. Kršćani traže, veli on, prisutnost jednoga konzula, koji bi im bio zaštitnik i branitelj od nepravda, što ih tlače. Konzulat plašio bi Bošnjake više nego vlastita vlada (*»piu assai che il proprio loro Governo«*).³⁾

¹⁾ Hilferding o. c., 577.

²⁾ Batinić III. 212.

³⁾ Batinić u Starinana XVII. p. 108.

Godine 1835. dogje mjesto Davud paše Vedžihi Mehmedi paša (Vedžid-paša). Ovaj je odmah na prvom sastanku bosanskih prvaka ukinuo kapetanije i podijelio Bosnu na muselimluke. Stari kapetani ostali su u svojim nahijama i nadalje muslimi, ali im se ovom novom naredbom ipak uzdrma vlast. Vezir ih je mogao sada kao činovnike skidati i namješlati.

Vedžihi paša imao se mnogo boriti s bosanskim velikašima. Radi kleveta Mustafe Babića i Fazli Šerifovića, koji su i za njegove uprave uživali u Sarajevu i u zemlji osobite povlastice, dade on smaknuti uglednog banjalučkog muslima Hifzi-efendiju. Ovo je prouzrokovalo ustanak krajišnika, kojima se pridruži i Posavina pod bijeljinskim muslimom Alipašom Vidajićem Sarhošem, nekadanjim drugom Husejin kapetana Gradašćevića. Borbe su se vodile god. 1836. i 1837. Alipaša Vidajić svladan od Vedžihi-paše izmegju Vranduka i Žepča umakne u Bijeljinu i zatvori se u gradu.

Vedžihi paša pogje za njim u potjeru i kad je zaprijetio Bijeljini, da će je spaliti, prisiliše stanovnici grada Vidajića na predaju. Valija ga otpremi, a s njime i mnoge druge u Carigrad. Alipaša je doskora iza toga umro u Trapezuntu kao prognanik.

U god. 1836. pada i jedna epizoda istorije hercegovačke, koju je vrijedno zabilježiti. Kako je Alipaša Rizvanbegović postao hercegovačkim vezirom sasvim je zaboravio na svoja obećanja raji, o kojima je tako lijepo znao pri svom nastupu govoriti. Pogrančne oblasti prema Crnoj Gori kao nikšićka župa, Grahovo, Zupci, Drobnjaci često su zbog velikog pritiska od njega otpadale. Mnogi su opet iz ostale Hercegovine bježali u Crnu Goru. Alipaša je svojim ljudima naložio, da hvataju bjegunce, da im sijeku glave i njemu dostavljaju. Posebne nagrade dijelile su se za crnogorske i uskočke glave, kojima

je on kitio mostarsku tvrgjavu. Tim su se poslom bavili i pravoslavni čobani, a govorilo se, da su i mrtve iskapali i sjekli im glave.

Petar II. Petrović Njegoš (1830.—1851.) slavni pjesnik „Gorskoga vijenca“, nekoliko se puta pismeno obraćao na Alipašu, da se uredi sporna pitanja na granici. Dogovoriše se najposlije, da će namjestiti na granici pandure. Alipaša bijaše u Banjanima namjestio pandure, a stavio im je na čelo buljuk-bašu Murata Borčanina, koji je bio veoma nasilan čovjek i silu nepravda počinio. Knez Rade Božović s nekolicinom svojih drugova smakne buljuk-bašu i prebjegne u Grahovo, koje se bijaše već sasvim u to doba odmetnulo od Alipaše. Alipaša odluči sada da Grahovljane kazni, pa zato naloži svim hercegovačkim muselimima, da dogju na grahovsko polje. U toj vojsci bio je i opjevani Smajilaga Čengić. Smajilaga rodio se od oca Rustan-bega po svoj prilici u Lipniku, kuli njegove porodice na gatačkom polju. Njemu je uspjelo povećati očinski posjed, a kao pristaša sultanov u Husejinovom pokretu dobio je naslov carskog kapidži-baše (nadkomornik). U ranije doba odlikovao se u bici pod Ložnicom, gdje je uhvatio jednog ruskog generala živa (?) i poklonio ga Ali-paši Derendeliji.

Kada je u augustu 1836. Alipaša stigao na grahovsko polje, zatraže Grahovljani pomoć u Crnogoraca. Petar II. posla im 300 ljudi, i pred njima svog rođenog brata Joka i Stevu Stankova. U toj četi bijaše još sila članova iz porodice Petrovića. U noći iznenada nahupe Crnogorci na Hercegovce, i to po nesreći baš na onaj dio, kojim upravljaše Smajilaga. Crnogorci budu suzbiti. Od Petrovića umakao je tek jedan 16-godišnji Drago Jakovov. Grahovljani se nato predadu sa svojim vojvodom Jakovom Dukovićem Vujačićem Alipaši, a ovaj odvede vojvodu i još nekoliko znatnijih glavara u Mostar, te ih baci u tamnicu. Kas-

nije ih Alipaša pusti na slobodu uz obećanje, da se neće više odmetati od Turaka i uz otkup.

Junaštvo Smajil age proču se doskora po čitavom turskom carstvu. Sultan Mahmud II. posla mu ferman, u kojem ga imenova pašom.¹⁾

C.

Borba protiv reformama se nastavlja do sloma bosanskih feudalaca pod Omer-pašom (1839—1852)

Sultan Mahmud II. reformator zaklopio je svoje oči 30. juna 1839. Za čitave svoje vlade imao se boriti s unutrašnjim i vanjskim poteškoćama, ali to ga ipak nije smetalo, da stalno ide k cilju, što ga je postavio. O ovome vladaru ne smije istorija da sudi po onome, što je on izvršio, nego više po onome, za čime je težio i što je junački počeo. Volio se Mahmud sam uspoređivati s Petrom Velikim, za kojim je dakako mnogo zaostao što se tiče uspjeha. Živio je i radio u mnogo težim i nepovoljnijim prilikama nego veliki ruski reformator.

Sin i našljednik Mahmutov, A b d u l M e d Ź i d, imao je tek 16 godina, kad mu je otac umro. Očeve reforme nijesu još uhvatile čvrstog korijena i blagoslov njihov ne bijaše još nitko osjetio. Događalo se upravo obratno, da je svatko držao, da ima pravo sve nesreće, koje su državu stigle u posljednje doba smatrati posljedicama uništenja staroga i neuspjelih novotarija. Ušljed toga bilo je nezadovoljstvo u državi općenito. Muslimani su držali, da su njihova građanska privilegija ugrožena, a kršćani nijesu vjerovali, da vlada ozbiljno misli njihov položaj poboljšati.

¹⁾ Šišić: Pogibija Smajil age Čengića. (U Kolu M. H. 1908. p. 169.). Ovdje je i literatura o tom događaju. O porijeklu Čengića: Bašagić: Najstariji ferman begova Čengića. (Gl. z. m. 1897. p. 437. i dalje). Drukčije glasi prikaz grahovskog događaja u Hilferdinga o. c. p. 528.—529.

Abdul Medžid je bio sretan u izboru vezira. Kormilo države preuze Rešid paša, koji je boravio mnogo na zapadu, specijalno u Londonu, i pribavio sebi tako pogled u zapadno evropske prilike. U Londonu je imao prilike vidjeti, kako engleska i francuska javnost s oduševljenjem prati rad Mehmed Alipaše egipatskoga, u kojem je gledala čovjeka modernih ideja i regeneratora. Sultan Mahmud prokičio je novoj eri prije 13 godina putove krvavim aktom, a sad je Rešid paša spoznao potrebu, da Turska treba pred čitavim civilizovanim svijetom pokazati, da kani ustrajati na putu, kojim je pošla. Prvi put je to pokazala barbarskim činom, sada neka pokaže da znade upotrebiti drugu metodu, metodu mirnoga rada, kojim će se započeti nova epoka Turske.

Rešid paša mislio je svoju osnovu izvesti tako, da izagje pred svijet jednim aktom, u kojem će se modernim duhom razložiti gragjanska prava, odstraniti najizrazitije zloupotrebe uprave i tako Tursku dovesti u red liberalnih država Evrope. Engleska i Francuska priklonit će svoje prijateljstvo Turskoj, a pojava Mehmed Alipaše ne će toliko više svraćati pažnje Evrope kao do sada.

Rešid paša nije htio novim aktom stvoriti odmah novo stanje. U tom aktu ustanovit će se principi, u kojima će biti sadržan i proklamiran budući pravac turske vlade. Sultana Abdul Medžida bilo je lako za taj plan predobiti. Tajne pripreme činile se dulje vremena i najposlije početkom novembra 1839. bili su svi visoki dostojanstvenici i činovnici uz druge odlične zastupnike duhovnog i svjetovnog staleža kao i predstavnici kršćana sabrani na južnoj strani saraja u bašci, gdje je stajao kiosk od Gülhane. Uz osobitu pompu dogje ovamo i diplomatski kor. Svi ti dostojanstvenici sabrali su se da čuju hattı-şerif sultanov (prozvan od „Gülhane“). Rešid paša ga je pročitao, a salva od 101 topovskog

hica, koji su grmili nad Bosporom, objavila je gradu čitanje toga „lista slobode“. Na taj hattišerif prisegao je sultan s veliko-dostojanstvenicima, što do sada nije bilo u običaju. Hattišerif nije donio originalnih misli. Sultan Mahmud II. sve je te misli prije izrekao. Zato ima u hattišerifu mnogo dvomislenosti. S jedne strane gledalo se predobiti kršćansko žiteljstvo Evrope, a s druge strane hvalenjem staroga, ugodit muslimanskom javnom mnijenju.

Glavne točke ovog glasovitog hattišerifa sastoje se u slijedećem: Obećaje se sigurnost života, časti i imanja svim podanicima bez razlike narodnosti i konfesije. Nitko se ne smije kazniti više nego to sud odredi. Nad nikim se ne može u buduće proglasiti smrtna kazna osim iza sudačke odluke nakon istrage. Smrtne osude imadu se s izvješćem opremiti u Carigrad. Dok sultan ne potvrdi osude, ne smije se nitko ni javno ni tajno smaknuti.

Konfiskacije imetka se zabranjuju t. j. po zakonu ne smije se više plijeniti ostavština osugjenoga od strane političkih vlasti niti stajati na put zakonitim nasljednicima. Za muslimane odregjuje se novačenje i to srazmjerno prema broju stanovništva u pojedinim pokrajinama. Vojnička služba odregjuje se na 4—5 godina. Svatko će u buduće plaćati porez prema svom posjedu i imetku. Monopoli i zakup poreza u provincijama imadu se dati onima, koji najviše nude.

Na osnovu „hattišerifa“ izdavao se niz organičkih zakona, koji su spojeni poslije pod imenom „Tenzimatı hairriye“ (t. j. spasonosne, dobre uredbe).

Dakako, da su turski državnici ovoga doba zaboravili na jednu staru činjenicu: da je laglje dobre zakone izdati, nego korumpiranu upravu odstraniti. Bili su skloni dobru volju smatrati djelom i mislili time postići velike uspjehe. Dogagjaji iza proklamacije „hattišerifa“ opravdali su sasvim su d

Mehmed Alipaše, koji je rekao, da je sve to šahovski potez protiv njega.¹⁾

Hattišerif nije imao u Bosni nikakove praktičke posljedice, premda je bio javno pročitao. U zemlji vladali su i upravljali po starom sistemu muslimi i u toku od 8 godina izmijenila su se četiri vezira, te trošila sve svoje sile, a da nijesu mogli ništa promijeniti. O jednakopravnosti nije bilo govora; uređjena se civilna uprava nije dala provesti, nego je stari feudalni sistem vladao i dalje.

Sasvim je ispravno shvatio „hattišerif“, bistri fratar Jukić. O ravnopravnosti proklamiranoj godine 1839., veli on, u Bosni nema ni govora. Taj hattišerif služi engleskim i francuskim političarima, da imadu štogod „blebetati“ po svojim žurnalima, da je u Turskoj „Eldorado“.

Moramo primjetiti, da protivnici hattišerifa nijesu bili jedino u domaćem muslimanskom pučanstvu. Veziri, koji su dolazili u Bosnu, da provagjaju tenzimat, pokvareni turski činovnici, svakim su danom gazili ono, što su morali provagjati. Tim svojim zlim primjerom poticali su i druge, da rade u njihovom duhu. Veziri, veli Jukić, koji jedan za drugim dolaze u Bosnu, nemaju druge brige, već kako će nakupiti od sirotinje blaga, a to ovim načinom: on prepusti muslimu, kadijama i drugim velikašima, da rade od kršćana, što hoće. Oni globe, a raja se prituži veziru. Onda vezir ono, što su od nje potimali od njih sebi uzme, raju praznu pusti, a njih opravdane šalje natrag na selimluke ili i njih pritvori i oglobi. Hajduka su pune planine, a varoši kesedžija. Ovi osim što globe i cijene kršćane često i ubojstvo učine. Ove zločince i razbojнике isti muslimi drže i brane ih, a oni njima za to nekoliko kesa plaćaju.²⁾

¹⁾ O ovim događajima sr. Rosen o. c. II. 14.—24. Ovdje i »hattišerif« p. 250.—253.

²⁾ Jukić o. c. p. 153.

Ovakovu tmurnu sliku daje nam Jukić, a imamo dostatno drugih svjedočanstva, koja pokazuju, da nije pretjeravao.

Vratimo se megjutim na vezirovanje V e d ž i h i - p a š e. Ovaj „kršćanski i turski krvolok“, kako ga Jukić zove, proveo je neke reforme u vojsci. Od sedam bosanskih sandžaka, osnuje on četiri alaja spahija pod imenom suvari-redife (konjanička rezerva). Ta četiri alaja nosila su imena: bosanski, hercegovački, kliški i zbornički. Svakom alaju postavi na čelo po jednoga miri-alaja (pukovnika) i imenuje ostale činovnike po novoj naredbi. Sva četiri alaja spoji u dvije live (divizije). Mustaj paša Babić i Fazli paša Šerifović postadoše mir-livima. Čini se, da je to učinjeno zato, jer stari spahijski sistem i onako nije više puno vrijedio. Spahije su gledale, da se otmu svojoj dužnosti. Da i ova „konjanička rezerva“ nije bog zna kako funkcionirala, te da je izazvala smutnju, o tome ima dokaza.¹⁾ Po tenzimatu bio je uopće spahijski sistem ukinut, ali u Bosni se to provelo do kraja istom za Omerpašinih vremena. Rušenje lenskog (spahinskog) sistema, po kojem su spahije dobile neku otkupninu ili doživotnu penziju, smanjilo je dobitke begovima i agama, pa su oni počeli tražiti robotu. Vrijedi to osobito za one, koji su imali malene dohotke, jer je za nje bio i otkup malen. Mnogi su zaludu i očekivali od porte otkupninu. Zbog toga se i pogoršale odnošaji izmegju aga i kmetova, koji su u mnogim krajevima bili upravo patrijarhalni. Poznato nam je, da su već god. 1840. kmetovi predali tužbu na portu posredovanjem bečkoga kabineta. Porta je nato god. 1843. odredila, da age ne sile kmetove po svojoj volji na robotu nego da svaka kmetska familija šalje na tjedan jedan dan dva čovjeka. Te

¹⁾ Bašagić o. c. p. 152. Bašagić ne navagja tačno godi, nu, kad se ta reforma provela. Valja primjetiti, da su baš miljenici vezirâ: Babić i Šerifović, koji su tobože bili odani sultanu svojim nezakonitim postupkom izazivali bune.

se naredbe dakako nijesu obdržavale sa strane agâ. God. 1848. bila je robota sasvim ukinuta (vidi niže!).

Ako su u Bosni vladale dezolatne prilike, nije bolje bilo ni u Hercegovini. Alipaša Rizvanbegović vladao je ovdje sasvim tiranski. Nezadovoljni su bili s njime kršćani ali i njegovi nekadanji prijatelji. Ako je samo deseti dio onoga istinit, što nam o njemu njegov biograf pripovijeda, dosta je, da Alipašin režim u Hercegovini istorija osudi. Velika mu je pogriješka bila, da je vladu i upliv na vladu prepuštao svojim sinovima i zloglasnim ljudima. Njegov kavaz-baša Ibrahim bio je gadan krvopija, koji je masu kršćana ni krivih ni dužnih dao pogubiti. Za 17 godina njegova vezirovanja bilo je pogubljeno baš ni za što 1000 kršćana. Zato su mnogi bježali u Crnu Goru i Dalmaciju.¹⁾

Megjutim Alipaša se tiranski ponašao i prema svojim nekadanjim drugovima. Najodličniji su među njima muselimi: Hasan beg i Smajil aga. Oni su mislili, da će s njime vladati, a on se sada ni malo nije na njih obazirao. I jedan i drugi muslim intrigirahu protiv njega u Carigradu, ali bez uspjeha.

I prema običnim muslimanima postupa tiranski. Otima im zemlju na Buni, gdje je postavio glasoviti svoj ljetnikovac. Zapovijedi iz Carigrada nije slušao, a svoju neposlušnost pokrio podmićivanjem carigradskih velmoža. Vedžihi paša opomenuo ga, da provede tenzimat, ali on nije mnogo za to mario.

Kolali su glasovi, da Alipaša šalje potajno u Bosnu bundžije, da dignu Sarajlije protiv vezira. Buna god. 1840. u Sarajevu, kojoj je stao na čelo Ahmed ef. Glodžo, koji je kasnije tražio zaštite

¹⁾ Hilferding o. c. p, 513.—514. O nasiljima Alipaše priča mnogo i Čokorilo. Prije pada njegova sastadoše se svi muselimi i bosanski namjesnik Hairuddin paša kod njega te se tuže, »da e arače uzimo na mertve nakon šest godina dana i da su žene trudne pipali, pa im govorili, i ti ćeš roditi muško diete, dai arač«. (Gledaj G. z. m. 1913. p. 97. i p. 103. i dalje).

u Alipaše na Buni, a onda tek pobjegao u Dubrovnik, dokazuju opravdanost te sumnje. Bune su mu bile uvijek razlogom, da otegne provagjanje tenzimata.¹⁾

Hasan beg Resulbegović i Smajil aga Čengić izgubili su sasvim u njega povjerenje, kad je Alipaša počeo po dvije do tri kapetanije spajati u jedan musulmluk, u koji je onda namještao svoje sinove ili rovjake. Smajil aga, pivski, gacki i drobnjački muslim kao i Hasan beg trebinjski, znali su, da će doći i na njih red. Sami dakako nijesu mogli ništa učiniti protiv Alipaše. Alipaša, koji je Smajil agu držao najpogibelnijim, grozio se često, da će mu skinuti glavu. Koliko ga je mrzio, vidi se po tome, što je najmio nekog krvoločnog Ferhata Krvavca, da agu ubije. To megjutim nije uspjelo. S malo sreće radio je protiv Smajil-age, tražeći jednako nekoga, da ga potajno smakne i crnogorski vladika.²⁾

Godine 1840. napokon uspije vladici, da se Smajil agi osveti za poraz na Grahovu. Smajil aga imagjaše vrlo razvratnog sina Rustan-bega, koji je obeščašćivao djevojke u Pivi, Gackom i Drob-njacima. Drobnyačani potuže se vladici i ujedno mu saopće odluku, da će Rustan-bega pogubiti. Vladika ih odgovaraše od tog, jer da će ostati stari Smajil-aga, a on će za osvetu uništiti Drobnyjake, ako pogine Rustan-beg. On im dadne savjet, da domame u Drobnyjake samog Smajil-agu i njega ubiju. Tako će razoriti dom Čengića. Pod izlikom, da bez njegova prisustva ne mogu pobrati harač ili po drugoj verziji, da se Drobnyjaci bune, zatim da riješi neke nepravde i napokon, da ljudi tajno izmegju sebe šapću, kako se Smajil-aga boji doći megju Drobnyačane, odkad je ono na Granovu posmicao Petroviće, namamiše Drobnyjaci Smajil-agu, da dogje megju nje. Na ovom mjestu valja još zabilježiti i

¹⁾ Hilferding o. c. p. 525.

²⁾ Šišić l. c. p. 171,

verziju Bašagićevu. Smajil aga je slučajno došao u Drobnojake. On je naime smjerao svog zeta i vezira Sulejmanpašića uzeti iz Škodre u Bosnu i postaviti ga mjesto Vehidžije. Ako bi mu to za rukom pošlo, on bi bio maknuo pomoću Osman-paše Sulejmanpašića i Alipašu Stočevića. Zato je pošao s dobrom četom, da tobože kupi harač u Drobnojacima.¹⁾

Smajil-agi stigao je u pomoć još Ahmed Bauk, njegov pobratim s 200 Nikšićana. Smajil-aga se utaborio na Mljetičku, na istočnoj strani Drobnjaka 5. oktobra 1840. godine. Za burne noći navale Drobnjaci, kojima su stigli po dogovoru u pomoć Crnogorci, na agin tabor, te u čas nastade metež i strašno noćno klanje. Pošto su mu prije još odveli konje, skoči Smajil-aga (u gaćama i košulji) na prvog konja, koji mu je bio pri ruci i ispali kuburu na jednog prisutnog taoca. Smajil aga je naime uzeo nekoliko Drobnjaka kao taoce, jer kao da je slutio, a bio je donekle i upozoren, da se protiv njega nešto sprema. Ostali taoci sada skoče, te udare na agu. Netko sprijeda, netko straga. Kad je Smajil-aga pao, poviče Mića Memedović: „Ako ga je puška u potiljak ubila, to je moja“, dok je Mirko Aleksić odrubio mrtvom agi glavu. Tako pogibe Smajil-aga iz busije. Ahmed Bauk sretno pobježe, dok je kojih 70 aginih ljudi poginulo. Vladika je kasnije primio Smajil-aginu glavu, sablju, oružje i dva konja.

Kad je Alipaša Stočević saznao za Smajil-aginu pogibiju, bilo mu je s jedne strane milo, ali ga je opet s druge strane smetalo, što je tim dogagjajem pao ugled turski kod kršćanske raje, a porastao ugled Crne Gore. Osim toga i javno mnijenje u Hercegovini tražilo je od njega, da osveti Smajil-aginu pogibiju. Alipaša zatraži pomoć u Vedžihi paše i ovaj mu posla 500 ljudi. I našljednik Vedžihi paše u Bosni Mehmed Husrev paša

¹⁾ Bašagić o. c. p. 156.

posla mu 100 ljudi. Na čelo vojske postavio se osim Alipašina sina Hafiza još i oba Smajil-agina sina Muhamedbeg i Dedaga, zatim Hasanbeg Resulbegović i drugi neki hercegovački ajani. Vojska hercegovačka navali na Drobunjake u januaru 1841. godine. Drobunjaci i Moračani budu hametom potučeni, a Hercegovci se vratiše sa 120 crnogorskih i drobnjačkih glava, kojima okitiše još svježiji grob Gazi Smajil-age Čengića kod Čengića kule u Lipniku. Čarkanja između hercegovačkih muslimana i Crnogoraca potrajahu iza toga još do jeseni god. 1842. Dok je bilo tih bojeva, nije u Hercegovini moglo biti ni govora o provagjanju tenzimatata.

Iza Vehidži paše izmijeniše se u dosta kratko vrijeme na bosanskoj namjesničkoj stolici Mehmed Husrev-paša (1840—1843.), Mehmed Čamil paša (1843—1844.), Osman Nuri-paša (1844.), Hadži Halili Čamili paša (1845—1846) i napokon Mehmed Tahir paša (1846(?) ili 1847. do 1850.) Mnogo je posla bilo osobito za Hadži Čamilipaše sa Krajišnicima. Godine 1845. imali su se po osmanlijskom carstvu provesti t. zv. medžlisi, koji su se dijelili u pokrajinske, okružne i kotarske. Paše su na taj način bile obvezane, da u svim poslovima, koji se tiču uprave, sudstva i porezne uprave rade sporazumno sa vijećem, dok je egzekutiva dakako ostala u njihovim rukama. Osim muslimana bile su u vijećima zastupane i ostale religije.¹⁾

Mehmed Tahir paša, nekada kapudan paša, a kasnije vezir u Jedreni, počeo je iza dulje pauze energičnije provagjati tenzimat. Čim je stigao u Bosnu, predloži zemaljskom vijeću u Travniku, da se uz redijsku suvariju (konjaničku rezervu) popiše po Bosni još 30.000 vojnika za slučaj potrebe i naoruža novim oružjem (nizam!). Protiv toga digoše se najprije Sarajlije, a Tahir paša zatraži pomoć

¹⁾ Rosen o. c. II. p. 87.

u Carigradu i upokori Sarajlije.¹⁾ Iza toga je odlučio da se baci na Krajišnike. U augustu 1849. pobio se snjima kod Bihaća, ali bez osobita uspjeha. Poslije mu zavlada u vojsci kolera, a i on sam oboli, pa se vrati u Travnik. Ovdje je dulje poboljevao, nešto se oporavio, a onda mu se bolest povratila i on umre (1850.) Prije smrti htio je da napokon razračuna sa glasovitim Babićem i Šerifovićem. Ova dva intrigana na oko su prianjala uz reforme, ali su potajno znala mutiti protiv njih. Kad je Tahir paša bio dočuo, da su oni krivi prvom ustanku Sarajlija, a i posljednjem ustanku Krajišnika, pozva ih po naročitom poslaniku u Travnik. Oni uz razne izlike otprave poslanika u Travnik, a tajno pobjegnu u Carigrad, da tuže vezira. Odnijeli su novce, veli fra Grgo, a i sultanova mati bila je Fazlipašina zaštitnica i tako se pomognu.²⁾

Godine 1848. navališe portini vjerovnici na nju, a porta se nagodila tako s njima, da im je dala pravo prikupljanja poreza, od kojih je jedan dio išao u državnu blagajnu, a drugi su dio oni za sebe pridržali. Vjerovnici, velike engleske i francuske banke, povjeriše pobiranje poreza zakupnicima, jer nijesu htjeli navući na se mržnje naroda, što ga „obrazovana Evropa“ uvaljuje u propast. Domaći ljudi su se stidili biti zakupnici „carske desetine“, pa su zato taj posao obavljali Maćedonci. Zakupnici su plaćali gotovim novcem, pa su i oni htjeli, da im se plaća u gotovom i to dobrim zlatnim turskim novcem. Oni su iznugjivali novac od godine do godine, bez obzira na nerodne godine, na koje je nekada spahija uzimao obzira. Kolike je nevolje zbog toga imao podnijeti seljak, izlazi već iz same naravi stvari.³⁾

¹⁾ O tome zanimljivo priča Martić u »Zapamćenjima« p. 13.—14.

²⁾ Zapamćenja p. 13. I Babić i Šerifović zaslužili bi posebnu monografiju.

³⁾ Holeček o. c. p. 79—80.

Pošto su age teretile seljaka robotom, došlo je opet do intervencije preko Beča. Tada je porta fermanom na Tahir pašu ukinula sasvim robotu (1848.). Tahir paša pozvao je na to u Travnik sarajevske paše: Mustafu Babića i Fazli Šerifovića; iz Zvornika Mahmud pašu Vidaića, iz Banje Luke Ali bega Džinića, iz Tuzle Mahmud pašu Tuzlu, iz Bihaća Mehmed pašu Bišćevića. S njima su bili pozvani sarajevski vladika Ignjatije i neki franjevci. Paša pročitao portin ferman. Kada su bosanski velikaši razumjeli, da će ih ukidanje robote mnogo oštetiti, dogovoriše se i predadoše paši molbu, a s njome dakako i novaca. U molbi su tražili, neka se kršćani obvežu, da mjesto robote daju u napredak begovima i agama trećinu rada s njiva i polja s livada, a da im zato begovi i age plate njihove gragjevine, da im naknade treći dio troška oko ograjivanja polja i plaćaju za njih porez na zemlju.

Paša i velikaši su sumnjali, da će kršćani bez otpora pristati na trećinu, pa stadoše smišljati, kako će prevariti seljake i portu. Pozvaše zato u Travnik znamenitije knezove iz svih nahija, pravoslavne svećenike, franjevce iz nekoliko katoličkih župa, pa im rekoše: Porta ukida robotu, ali zato treba svi kmetovi begovima da daju trećinu. Knezove kao da je udario grom, ali se pokloniše do zemlje i odgovoriše: „Pokoravamo se svemu što naredi sultan i vlast“. Za ovakav odgovor dobiše neki kmeti za nagradu po kabanicu, a neki po 50 groša gotovog novca.

Na ovom sastanku vidješe knezovi, da ih mame u vuče rupe. Pošto im je život bio mio, nijesu se odupirali, ali odgovoriše dvomisleno: „Pokoravamo se sultanu i njegovoj vlasti“. Ovo je značilo, da su kmetovi spazili zamku i poznali, da begovi rade za sebe. Znajući begove kao buntovnike protiv sultana, staviše se svojim odgovorom pod zaštitu sultana i vlasti. Ali Tahir paša, kao obično bosan-

ski veziri, nije mislio raditi u intencijama vlade. On je držao s begovima, jer je imao u Posavini imanja, koga je vlada oduzela Husejinu kapetanu. Kmetovi su do sada ovdje plaćali devetinu, a Tahir paša htjede im natovariti trećinu. Kad su se četiri kneza tome usprotivila, dao ih je Tahir išibati. Dva kneza su od toga poginula, a dva ostala živa. Ovako su pretstavnici centralne vlade izvagjali njene reforme. Nije ni čudo, da su se domaći begovi tim reformama mogli tako dugo i uporno protiviti.¹⁾

Kada su u Carigradu saznali za nesretnu vojnu Tahir paše u Krajini, uvidjeli su, da nije za vezira bilo dosta 4—5000 vojnika. Odlučiše zato, da se bosanski feudalci jakom rukom pokore i reforme pošto po to provedu. Ovaj posao bio je povjeren Omer paši Latasu.²⁾

Omer paša rodio se god. 1806. u selu Janja Gora, općine Plaški, ogulinske regimente kao sin nadporučnika. Zvao se tada Mihajilo Latas. U vojničkoj gospičkoj školi odlikovao se kao izvrstan gjak, te je 1827. bio dodijeljen nakon svršene škole kao kadet feljbaba stožeru.

¹⁾ Sr. Hilferding p. 436.—438; Holček o. c. p. 77.—78. O tome, kako se ni ovih, po kmetove loših ugovora nijesu age držale, pripovijeda opširno Jukić o. c. p. 150.—151. Sastanak u Travniku crta opširno i franjevac M. Nedić. On je uz fra Marijana Šunjića i fra Luku Dropuljića bio zastupnik »latinskog milleta«. Tako iz njegovog pripovijedanja saznajemo, da se agama i begovima priključio u pitanju trećine i pravoslavni vladika Ignjatije, dok su katolički zastupnici bili protiv trećine. Nedićevo pripovijedanje mnogo se razlikuje od onog Hilferdingova pouzdanika (Seratinski perivoj god. 1908 br. 11. p. 169.—171.). O ovom pitanju valja još pogledati Hranića: Kmetovsko pitanje u B. i H. p. 26.—28., i Božić: Agrarno pitanje p. 43.—45.

²⁾ Za životopis i rad ovoga glasovitoga poturice upućujem na Dr. Koetschet: *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha*. Sarajevo 1885. Dr. K. bio je tjelesni liječnik Omer pašin. Njegovu vojnu u Bosni detaljno je opisao Jukić u članku: *Omer paša i bosanski Turci* (bos. prijatelj III. Zagreb 1801.).

Odavle je dazertirao. Dr. Koetschet misli, da je to učinio zbog nekih novčanih neprilika. Prešavši u Bosnu, došao je u Banju Luku, gdje ga je primio u svoju kuću Hadži Aliaga Boić, kod kojeg je prešao na islam i primio ime Omer. U Banjoj Luci proboravio je dvije godine, marljivo učio turski i kratko vrijeme pred ustankom Husejinovim ostavio Banju Luku i otišao u Vidin. Zapovjednik vidinske tvrgjave Ibrahim paša ga zavoli i preporuči ga velikom veziru Husrev-paši. Došavši u Carigrad postade kapetanom i učiteljem tehničkog crtanja na novo osnovanoj višoj vojničkoj školi, gdje je svratio na se pažnju i sultana Mahmuda II. Ovaj ga imenuje majorom i učiteljem crtanja i pisanja prijestolonašljedniku Abdul Medžidu. Zato vrijeme postao je Omer Latas pravi „Osmanlija“. Mnogo je općio s ulemom i marljivo posjećivao džamije. Iza smrti Mahmud II. postade brigadirom i dobije naslov paše. Kao takav odlikovao se u raznim važnim misijama u Srbiji i Albaniji. God. 1846. bio je poslan protiv Kurda, koji su se digli protiv tenzimata. Ugušivši tu bunu, bude odlikovan čašću mušira (maršala). God. 1848. i 1849. okupirao je radi ustanka podunavske kneževine, a sada je prihvatio tešku zadaću, da skrši moć bosanskog plemstva, koje je toliko briga zadavalo carstvu.

Ljeti god. 1850. osvajao je Omer-paša s velikom pratnjom u Sarajevo. Imao je 11 bataljuna infanterije po 750 momaka, jednu poljsku bateriju i nešto konjaništva. U pratnji njegovoj nalazio se Skender-beg, nekadanji grof Illinsky.¹ Kad je stigao u Sarajevo, popeo je čadore na istom mjestu, gdje su to učinili princ Eugen Savojski i Kara Mahmud paša — na Gorici. Dva bataljuna dao je staviti pred višegradska vrata. Već prije toga

¹) Nepopravljivi pijanac i na glasu radi svoga pretjerivanja i hvalisanja (»Skenderpašijade«!) Umro od delirium tremensa 1861. godine.

bili su u Sarajevo pozvani bosanski odličnici, da čuju carski ferman. Među njima nalazio se i sijedi Ali-paša Rizvanbegović. Njegov biograf nam pripovijeda, da je poslao iz Mostara pred Omer-pašu u Novu Varoš svog sina Hafiz-pašu i vladiku Josifa, da ga prate do Sarajeva i da ispričaju njegovu odsutnost starošću. Omer paša nije htio ni jednog ni drugog primiti, nego ih je poslao natrag s nalogom, da sam Alipaša dogje u Sarajevo. Ali-paša naime nije u početku ozbiljno shvaćao Omer-pašinu misiju.

„Mi ćemo“, govorio je on, „sabrati za nizam 20—30 mostarskih prosjaka i dat ćemo mu 50000 groša i neka ga vragnosi, otkuda je i došao“. ¹⁾

Drugi dan iza dolaska pročitao je uz veliki vojnički sjaj i jeku topova carski ferman pred mušalim, koji je glasio na nj i na novog vezira Hafiz-pašu, nasljednika Tahir-paše, iz kojega se razabralo, da je Omer-paša imenovan zapovijedajućim generalom u Bosni sa zadaćom, da provede hatt-i-šerih. Kada su prisutni bosanski ajani obećali, ²⁾ da će ga podupirati u provedbi tenzimata, povratio ih je Omer-paša svojim kućama; samo je pridržao u Sarajevu Alipašu, jer se bojao, da mu ne pavi neprimljiva u Hercegovini, a znao je da su svi nezadovoljnici upirali oči u nj. Nezadovoljnici su postupali oprezno. Vidjeli su, da Omer-paša ne poznaje i da su sada nastupila ozbiljna vremena. Osobito ih je ubilo, što se i Alipaša došao pokloniti u Sarajevo. Držali su, veli Jukić, da nema nad njim nikoga, koji bi mu mogao zapovijedati i da bi se svi prije pokorili carskoj zapovijedi nego on.

Jedva je proteklo dva tjedna poslije ovoga događaja, začu Omer-paša, da se Posavina i Zvor-

¹⁾ Hilferding o. c. p. 537.—538.

²⁾ „nahodeći se usrijed tolike vojske među napere-nimi topovi“.

nik miču a i Krajina. Zato pogje odmah u Krajinu. Već u Banjoj Luci dolazili su mu brojni krajišnici i obećavali sve i sva. U Prijedoru pokloniše mu se vogje krajišnika Ali Kadić, Ibrahim Kapić i Redžić (bajraktar od Vrnograča). U Bihaću postavi Omer za muselima mjesto glasovitog zulumčara¹⁾ Mehmed-paše Bišćevića, Jakub-bega. Jedva što je Omer-pašina vojska odmakla pete, pukne u znak općega ustanka top u Cazinu, a krajišnici izaberu Aliju Kadića vogjom i poglavicom te otjeraju carskog kajmakana.

Dok je serasker Omer-paša boravio u Krajini, otpustio je na svoju odgovornost bosanski namjesnik Alipašu kući u Mostar, da uredi stanove za dva tabora nizama, koji su bili odregjeni za Mostar. Alipaša udari u Mostaru na otpor i konačno se povuče na svoj ljetnikovac na Buni. Na čelo nezadovoljnika u Hercegovini i Mostaru postavi se glasoviti Alipašin Kavaz-baša Ibrahim-aga. Alipaša zatraži pomoć od Omerpaše i tim je htio pokazati, da nikako ne stoji u vezi s ustašama. Ustanak je megjutim planuo i u Posavini. Omer-paša mislio je iz Sarajeva preko Travnika, Skoplja, Duvna, Ljubuškog krenuti u Mostar, ali stigavši u Travnik promjeni osnovu, jer su Posavljaci bili već, idući prema Travniku, stigli do Žepča. Druga vojska ustaša išla je od Zvornika i Srebrenice prema Kladnju. Ibrahim Kavaz-baša imao je od Konjica poći na Sarajevo, gdje se imao sjediniti sa Sarajlijama, koji će takogjer dići ustanak.

Serasker piše u Bitolj po pomoćne čete, a u Sarajevu naloži divizijonaru Avdi-paši, da grad okruži topovima i neka na prvi i najmanji pokret pali. General Ibrahim-paša bude otpremljen prema Kladnju, Skender-beg ode sa 1000 momaka protiv Konjica, a sam Omer-paša krene protiv Posavljaka i rasprši ih kod Vranduka. Po drugi put se obori Omer-paša na ustaše podno Vučjak planine,

¹⁾ Sr. Lopašić: Bihać p. 116—117.

pa kad ih je i ovdje svladao, prodre preko Gradačca do Tuzle. Mahmud-paša Tuzlić pobjegao je već prije u Vinkovce, jer nije htio, kako Bašagić veli, da se pridruži ustašama. Mahmud-paša Vidajić i Osman-beg Tuzlić, sin Mahmud-paše Tuzlića pobjegoše preko Srbije u Carigrad.

Iz Tuzle, gdje je razgrabio imovinu Tuzlića, krene Omer-paša u pomoć svom generalu Ibrahim-paši, koji se nalazio u najvećoj neprilici, pošto su ga ustaše sa svih strana opkolile. Oslobodivši ga opsade, povrati se u Tuzlu. Ovdje mu dovedu tuzlanskog pašu i druge posavske prvake, koji su mu se na vjeru predali i došli iz Vinkovaca. On sve zajedno okova u gvožđje i povede u Sarajevo. Tuzlića je Omer-paša doveo na samarici u Sarajevo. Dok je još Omer-paša u Posavini boravio, dao je Avdi-paša zatvoriti Mustafa-pašu Babića, koji je Posavljanima obećavao pomoć. Tako se napokon stalo na put dvoličnosti ovog nasilnika.

Bosanski vezir Hafiz-paša došao je s Omer-pašom u sukob i to, kako neki misle, radi Omer-pašinog postupanja protiv bosanskih velikaša. Zato je bio svrgnut, a zamijenjen ga Hairuddin-paša. Ovaj je preko Sutorine došao na Bunu i ovdje je zamolio Alipašu, da ga provede kroz Mostar u Bosnu.

Pošto to nije bilo moguće, jer su svi putevi bili zaposjednuti ustašama, otpremi ga Alipaša sa svojim sinom Nafiz-pašom, koji ga je samo donekle pratio, preko Gabele, Ljubuškoga i Duvna u Travnik, te u Sarajevo.¹⁾

Spomenuli smo, da je Skender-beg bio poslan u Hercegovinu. On je čitavu zimu 1850. godine proveo u Konjicu. S ustašama se borio na Bor-

¹⁾ Ovom prigodom, veli Bašagić, rekao je Alipaša: Ako provedete tenzimat u Bosni i Hercegovini, nećete ih moći održati ni punih 30 godina. (o. c. p. 169.) O dolasku Hairuddina-paše na Bunu ima zanimivih podataka u dr. Čorović: Iz dnevnika Prokopija Čokorila (Gl. z. m. 1913) On nam opisuje i bunu Mostaraca protiv Alipaše (sr. osobito p. 96).

k a m a, ali je više s pregovaranjem uspjevao. Stigao je u Mostar tek 1851. godine bez puške i noža. Došavši u Mostar pozva s Bune Alipašu, da dogje kao vezir primiti glavni grad Hercegovine. Skenderbeg ga dočeka s velikim počastima i s pucanjem topova. Sam je izašao pred njega i poljubio mu skut. U noći se megjutim situacija promjeni. Skenderbeg unigje Alipaši i pročitā mu naredbu, po kojoj se lišava svake časti. Zatim mu oduzme nišane, te ga sa sinom Hafiz-pašom odvede u tamnicu. Ovim časom prestade gospodstvo Alipaše u Hercegovini. Trećeg sina, Rizvan-bega, poslao je bio Alipaša s unukom Arif-begom u Sarajevo da čestita seraskeru povratak iz Posavine, ali ih serasker dade utamničiti.¹⁾

Napokon stigne i serasker u Mostar, da traži Alipašino blago, ali je tu bilo već sve razgrabljeno, kao što je on razgrabio blago Tuzlića. Odavle je seraskeru valjalo poći, da obračuna jednom ozbiljno s krajišnicima. Bosanska Krajina, osobito ona preko Une, uvijek se najžešće opirala carskim naredbama. Krajišnici ne samo da nijesu ništa davali u carsku blagajnu, nego su još i iskali, da se njima daje neka starinska plaća u ime čuvanja megje. Od godine 1832.—1851. imali su pravu republiku. Protiv nje su išli gotovo svi veziri, mnogi su krajišnici izginuli, mnogi prognani, ali se neki i opet povratiše i ostadoše i dalje „buntovnici“. I na hrvatskoj su granici četovali, koliko su mogli, sve do godine 1845.²⁾ ali pošto baš tamo nije bilo više lako robiti i plijeniti, to je četovanje u Bosni bilo obično njihovo izdržavanje. Zemlje su im puste i neobragjene. Oni samo toliko kukuruza posiju, što im je za kuću prezimiti potrebno, za ostalo se ne brinu. Isti bezi su ovdje siromašni, jer malo koji kmet može megju njima živjeti.

¹⁾ Drugi sin Nazif umro je nešto prije ovih dogagjaja.

²⁾ Sr. Lopašić o. c- p. 112.

Nove reforme smatrali su za vlaške običaje, koji mrače pravu vjeru. Jukić pripovijeda,¹⁾ da su u Carigrad poslali Redžića, a on se vratio sa strašnim porukama. »Počevši od Mitrovice i naše Kladuše dalje nigdje nema naše prave vjere.« On ju je tražio u Carigradu, ali je tu ni od lijeka nema. Tamo nit se uči, nit se klanja. Još prave vjere ima u Krajini i bolje nam je svima izginuti, veli Redžić, nego se vlahu — Omer-paši — predati.

Krajišnici se podijeliše u tri vojske. Jedna je pod Kadićem preko Prijedora pošla prema Banjoj Luci. Ali Kedić bio je nižega porijetla, te je baš zato imao mnogo pristaša među seljačkim svijetom. Kajmakam banjalučki, Ali-beg Džinić, zatvori se s nekoliko stotina banjalučkih muslimana u grad, a nešto se Banjalučana pridruži Kediću. Ali-beg preda poslije grad i pobježe put Kotora. Kapić je preko Ključa i Varcara stigao pod Jajce. Treća vojska, Redžićeva, imala je ići na Glamoč i Lijevno. Poslije se sastadoše sve tri vojske kod Jajca i Jezera. Omer-paša pohiti iz Mostara preko Lijevna, Kupresa, Skoplja uz Vrbas pod Jajce. Skender-beg udari kroz Glamoč prema Ključu, da suzbije Redžića. Kapić se pred Omer-pašinim topovima povukao iz Jajca, te se sjedinio s Kadićevom i Redžićevom vojskom kod Jezera, gdje se zametne bitka. Nevješti krajišnici imali su se ovdje boriti s Arnautima i nizamom, pa doskora izgubiše bitku. Jedno 1500 ustaša pokri bojno polje. Kapić je na bijegu ubijen u Zmijanju selu Pavićima od glamočkih muslimana za 5000 groša. Redžić i Ali-Kedić pobjegoše u Hrvatsku. Kedić se iza godinu dana povрати u Sarajevo, te je kao bimbaša bašibozuka bio poslan na crnogorsku granicu, gdje je doskora i poginuo.

Omer-paša na to ode iz Jajca preko Varcara u Banju Luku, gdje je stigao prvih dana proljeća go-

¹⁾ Jukić l. c. p. 55.

dine 1851. Prvi konak na tom pohodu bijaše na Sitnici, a drugi na Dobrinju. Dok je još bio pod Jajcem, stiže onamo Ibrahim-paša s jednim dijelom vojske, u kojem je vodio Ali-pašu Rizvanbegovića. Ovaj nekadanji hercegovački sultan jašio je sada na mršavoj samarici pod stražom, a sin mu je Hafiz-paša pješice pred njim vodio konja za ular. Telal je vikao po čaršiji u Jajcu, da svak ide gledati Ali-pašu. Ovako je Omer-paša odlučio voditi Ali-pašu kroz svu Krajinu i Bosnu, „da vide u koga su se pouzdali“. Na Dobrinju dogodila se megjutim žalosna epizoda, koja je prema Koetschetu izazvala konsternaciju među begovima i agama a baca i veliku sjenu na Omer-pašin značaj. Ovdje je naime iznenada Omer-paša promijenio svoj plan, da Ali-pašu okolo voda i dade ga po straži ubiti. Iza toga dao je pronijeti glas, da ga je straža nehotice ubila. Stražar je tobože drijemao, a puška mu se omaknula i tako se dogodila nesreća. Neoprezni vojnik je bio uhapšen, ali ne ostade dugo tajnom, da je taj isti vojnik kratko vrijeme iza toga u svom selu u dalekoj Anadoliji „udobno pušio svoj čibuk“. Ali-paši bilo je tada između 75—80 gonina. Jukić, koji baš Ali-pašu Rizvanbegovića ne brani, veleći za nj, da će i stotine godina proći, dok se hercegovačka raja osvijesti i oporavi od njegovih zuluma, ovako veli o tom činu: „da nikom koji ljudsko srce ima, nije moglo biti milo, da je Ali-paša bio tako mučen i razbojnički ubijen“ Dr. Koetschet drži, da bi se jedva moglo sumnjati, da Ali-paša nije bio nedužan u ustanku. Omer-paša je iz Mostara poslao porti teške dokaze sukrivnje Stočevića na ustanku. Carigradska vlada se ljutila, jer je mogla računati na zahvalnost i vjernost Ali-paše. Neda se ustanoviti, da li je Omer-paša dobio kakav mig, da ga odstrani ili je sam radio na svoju odgovornost¹⁾.

¹⁾ Koetschet o. c. p. 26. Čokorilo ovako bilježi Ali-pašinu pogibiju: Ali-paša Rizvanbegović vezir od cijele Hercegovine umre a mučeniju Omer-paše seraskera u Banjoj Luci oko 20. ožujka 1851. (Gl. z. m. g. 1913 p. 101).

Znamo samo to, da opetovane tužbe familije ne postigoše ništa. Sinovi mu Hafiz i Rizvan-beg, te unuk Arif-beg odoše u progonstvo. Imetak porodice bio je konfisciran i to kako Martić znade za nekakovu štetu, što ju je ustanak u Hercegovini prouzrokovao. Neka saska firma sjekla je borove grede u planini Borcima. Ona je sagradila velike zgrade, ceste i ćuprije, da grede s planine svede u u Neretvu. Ibrahim Kavazbaša dao je sve to srušiti i popaliti. 200.000 forinti platila je porta štete iz sekvestriranih Stočevića dobara,¹⁾ koja su tek godine 1878. porodici povraćena. Vidi se, da je vlada Omer-pašino djelo odobrila.

Bila bi nepotpuna naša slika silnog hercegovačkog velikaša, da ga još s jedne strane ne prikažemo. On nije bio samo nasilnik. Poznao je njegovo geslo: „Ili puška pucaj, ili čekić kucaj“. Vjeran tome geslu, on je mnogo učinio korisna u Hercegovini ma da metoda njegovog rada i ovdje bijaše tiranska i nasilna. Njemu se pripisuje u zaslugu, da je digao gotovo zanemareno vinogradarstvo u Hercegovini. Počeo je sijati pirinač (na Ljubuškom polju),²⁾ brinuo se za sijanje kukuruza, saganje krtole i duhana. Dobavljao je o svom trošku razno južno voće kao smokve i masline i podijelio narodu, da sadi i oplemenjuje zemlju. Počeo je sadi i dudove.

Omer-paša ode iz Banje Luke prema Bihaću, kamo je već prije prispio Skenderbeg. Kod Krupe je došlo do posljednjeg većeg okršaja. Krajem aprila (27. aprila 1851.) bila je buna u čitavoj Bosni ugušena. U maju nalazimo Omer-pašu već u Travniku. Ovdje je bilo preko 1000 sužanja, s kojima je Omer-paša postupao vrlo ružno. Od toga je 400 s gvožđjem o vratu opremi-

¹⁾ Zapamćenja p. 20.

²⁾ Godine 1868. računalo se na žetvu od 150.000 kg. pirinča (Sr. Blau Reisen in B. und der H. Berlin 1877. p. 43). Zapamćenja p. 21.

ljeno u Carigrad. Neki su unovačeni, neki umrli na putu, dok su neki bili otpušteni i otkupljeni. Manji krivci vratili se svojim kućama godine 1853. U jedno 13 okršaja bit će poginulo oko 6000 Bošnjaka, a 20.000 uzeto u vojnike. Silno blago pade u ruke Omer-paši. Tako je napokon skršena moć bosanskih feudalaca.

Bosanski kršćani su s najljepšim nadama i željama dočekali Omer-pašu, misleći, da će se sada ili nikada provesti reforme i stegnuti prevelika vlast paša i muselima. Omer paša ih je u tim mislima i utvrgjivao. On je svećenstvo usmeno i pismeno uvjeravao o carskoj milosti, ako buntovnici budu svladani.

Poznati bosanski književnik fra Jukić poslao mu je još prije, nego što je u Bosnu stigao prvu svesku svoga „Bos. Prijatelja“. Drugu svesku posvećuje Jukić Omer-paši kao provagjaču reforama. S pobratimom Martićem pjeva Jukić (Bos. Prijatelj II. p. I.): „Slavodobitnicu svietlomu gospodaru Omer-paši, prikazanu mjesto sviju kršćana u Bosni“, gdje se opisuje buna po Bosni i Hercegovini i pobjede Omer-pašine. Za pohoda Omer-pašina u Krajinu stoji fra Jukić s njime u ličnom dodiru, a prije toga mu pismeno javlja kretanje krajišnika. U Jajcu je dao Omer-paša Jukiću 50.000 groša i dva velika koša kukuruza, što Jukić podijeli megju kršćane. Kršćani su davali hranu i podvoz za vojsku, a obećano im je, da će im se sve to platiti. Dug je bio narodu u visini od 6 milijuna groša, koji narod nikada nije dobio.¹⁾

Megjutim, kad je Omer-paša skršio feudalce, bacio se i na kršćane. Veli se, da mu je vezir Haidr-uddin-paša, s kojim je došao u sukob, rekao: „Kad uništiš sve muslimane, šta misliš s ovim zemljama?“²⁾ Da mu se ne rekne, da je vlah, počeo je

¹⁾ Sr. Ljetopis katol. crkve u Bosni godine 1852. (Bos. Prijatelj III. p. 193—208).

²⁾ Bašagić o. c. p. 173.

i kršćane proganjati. Izda nalog, da se u jedan dan pokupi oružje od kršćana, što je i provedeno. Strogo je dalje Omer-paša pripazio na sveze, što su ih bosanski kršćani imali sa susjednom Hrvatskom i Srbijom. Omer-paša je tobože unišao u trag nekom panslavističkom društvu i agitaciji megju rajom. Kao žrtvu ovih panslavističkih agitacija utamniči Omer-paša svog negdanjeg prijatelja i pratioca fra Jukića, koji je bio otpremljen u Carigrad. Imade i verzija, da je Omer-paša bio u Carigradu opanjkan, da s Jukićem smišlja, kako bi se Bosna otcijepila od Carigrada i pod njegovom upravom postala samosvojna kao Egipat¹⁾.

Kršćani su se dakle prevarili u svojim nadama. Sam Jukić, koji je nekada s tolikim nadama oče kivao od Omer-paše reforme, ovako se jada na Omerpašino doba: Turčin i kršćanin na ništa je dotjeran i u prosjake je otpraćen. Sjeme, koje je on posijao, ragjati će unaprijed dračom i glogovinom.²⁾ Ili opet na drugom mjestu: Proći će i 100 godina, a rane im (Bosancima i Hercegovcima) ne će zarasti, niti će ono, što su pogubili ikad više steći! Od više stotina godina, što su im praoci stekli, to sad sve ode Arnautu i nizamu u torbu.

Krajem ljeta godine 1851. povratio se Omer-paša u Sarajevo, gdje je ostao do proljeća godine 1852., da bdije nad organizacijom nove provincijalne vlade. Sarajevo postade glavnim gradom i sjedištem vezira. Bosna bude podijeljena na šest okružja (sandžaka), okružja opet u mudirluke ili kaze. U mudirlucima vrše policajnu

¹⁾ O Jukiću vidi Alaupović I. Fr. Jukić p. 11—18. Zap. p. 27. i dalje. Jukić je u svom Zemljopisu i povjestnici Bosne (p. 156—159.) publicirao i jednu spomenicu pod naslovom: Želje i molbe Kristjanah u Bosni i Hercegovini. koje ponizno prikazuju njegovom carskom veličanstvu sretno vladajućem sultanu Abdul Medžidu (u ime 600.000 hristjanah). Ovo se doznalo i na porti, te mu se veoma zamjerilo (Sr. Markušić-Škarica: Život i rad I. F. Jukića p. 88.)

²⁾ Jukić l. c. p. 70.

vlast mudiri, u okružjima kajmekam. Sudbenu vlast u mudirlucima vrše kadije s medžlisom, u okružjima kajmekami. U Sarajevu je medžlis za cijelu Bosnu. Tu nema kajmekama, nego sudi mulla. Hercegovina je do godine 1865. imala svoju vlastitu administraciju. Namjesnik hercegovački samo je u onim stvarima podregjen bosanskom veziru, koje se tiču blagostanja obiju pokrajina.

Spahijski sistem bude odstranjen. Iza nekoliko godina budu opet timari dozvoljeni samo uz uvjet, da ona lena koja, još postoje ne mogu prijeći na djecu timariota. Započeto je pregledavanje spahijski dokumenata. Jedan je radio na tom, veli Martić, cijele tri godine, pak pronašavši da je mnogo berata nezakonito prenijeto s oca na sina, gotovo ih je $\frac{1}{10}$ uništio.¹⁾ Spahije izgubivši desetine dobili su odštetu, koja je odgovarala jedva $\frac{1}{10}$ kapitala, koji im se oteo.

Novačenje bude uvedeno, ali jer se nije mogao obaviti popis radi krimskoga rata, zadovoljila se vlada s pozivom od 3000 vojnika. Faktično je novačenje provedeno tek u doba Šerif-Osman-paše.

Agrarno pitanje ostalo je netaknuto. Dr. Koetschet veli, da mu nije poznato, da li je Omer-paša uopće imao moralne smionosti predložiti porti makar štogod, da se popravi stanje raje. Poznato nam je, da je Omer-paša dao telalima razglasiti, da kršćani ne trebaju više pred begom ili agom silaziti s konja. Ovo je bilo skoro jedino, što je učinio kršćanima. Kako se vidi vrlo malo.

Za Omer-paše dala je porta proglasiti sve šume državnima. Omer-paša koji je portinu naredbu izvršio, rekao je begovima, da će im vlada vratiti šume odmah, čim pismeno dokažu, da su njihove. Begovi to nijesu mogli dokazati. Sekvestracijom se šuma postiglo to, da ih je vlada dala na uživanje narodu. I narod i pojedinac smjeli su besplatno uzimati, što im je bilo potrebno za gragju i

¹⁾ Zapamćenja p. 40.

gorivo, a da zato ne traže odobrenja od vlasti osim u slučaju, ako je ko htio sjeći za prodaju. Šumsko pitanje uregjeno je inače zakonom tek godine 1869.

U doba Omer-pošino pada i osnutak generalnog austrijskoga konzulata u Sarajevu (1850.). Omer paša baš nije živio u skladu s austrijskim konzulom (Atanacković). Pravio je u opće smetnje i austrijskoj trgovini. Bečki kabinet se direktno tužio protiv njega u Carigradu.¹⁾

¹⁾ Rosen II. 163—164. Zapamćenja p. 34. Martić govori s osobitom simpatijom o Atanackoviću.

IV.

PREGLED VAŽNIJIH DOGAGJAJA POSLIJE PADA BOSANSKIH FEUDALACA DO USTANKA U HERCEGOVINI (1852. DO 1875.) TOPAL ŠERIF OSMAN-PAŠA (1860—1869.)

Omer-paša ostavio je Sarajevo u proljeće 1852. godine s velikom pratnjom i uz najveću vojničku pompu. Sarajevsko stanovništvo stajalo je u špaliru sve do višegradskih vrata. Koliko je kletava — dakako tihih — na nj bačeno, to znade samo bog, veli Koetschet.¹⁾ Omer-paša otišao je u Bitolj, gdje je dobio nalog, da koncentrira čete u gornjoj Albaniji. Uzrok tome bila je Crna Gora i knez Danilo, te ustanak nekih hercegovačkih plemena. Radi nesregjenih agrarnih prilika u Hercegovini, a osobito u onim krajevima, koji su graničili s Crnom Gorom, gdje je još i ova poticala na otpor, već je dulje vremena kipjelo. Hercegovačke oblasti pošle su protiv uzbuđenih plemena, da ih pokore, a ustaše, smatrajući se nesigurnima kod kuće, umakoše u planine. Glavni vogja jugoistočnih plemena bio je Luka Vukalović, rodom iz Zubaca, o kojem ćemo još kasnije imati prilike da govorimo. Nekoja plemena sasvim se tom zgodom oslobodiše ispod turske vlasti kao n. pr. Grahovo.

¹⁾ o. c. p. 32. Prokopije Čokorilo zabilježio je i dan njegovog odlaska (17. aprila: Sr. Čorović Gl. z. m. p. 103).

Omer-paša je udario tabor polovinom decembra 1852. u Podgorici. Knez Danilo, osjećajući, da nije dosta jak da bi mogao odoljeti svom protivniku, poslao je ujaka Gjorgja Petrovića u Beč, da zamoli Austriju za intervenciju. Austrija je na to poslala grofa Leiningena u posebnoj misiji u Carigrad. Pošto se i onako pripremao rat s Rusijom, naredi porta Omer-paši sredinom marta 1853., da obustavi daljnje operacije. U svemu se ratovalo tri mjeseca, krvi je proliveno dosta, a nijedna stranka nije imala nikakove koristi od toga. Mir nije bio sklopljen, a sporna pitanja izmeđju Crne Gore i Turske ostadoše i dalje neriješena. Zato su samobila obustavljena oficijelna neprijateljstva, ali četo- vanja s hercegovačkim plemenima trajala su sve onamo do godine 1858. Crnogorci nijesu stupili u otvorenu akciju za krimskoga rata protiv Turske zato, jer je Austrija energično prisilila kneza Danila na neutralnost.¹⁾

U Bosni je dotle izmijenio Hairuddin-pašu Giridli Velijjudin-paša (1852.), a ovog Huršid Mehmed paša (1853.—1856.) koji je došao iz Beograda, gdje je bio muhafiz (upravitelj ili čuvar gradova). Kršćanska vrela o njemu vrlo lijepo govore. Jedni hvale njegovu naobrazbu, a drugi čednost, dobrotu i poštenje. On je ugodio svima: Turcima, Latinima i pravoslavnima. Pred njegovim sudom bili su svi jednaki²⁾. Knežević spominje,³⁾ da se za njegova vladanja dobili franjevci od sultana dozvolu, da grade 9 crkvi. Martić mu spominje kao osobitu zaslugu, što je ukinuo posebne haračlije, koje su kupile taj porez od kršćana i povjerio kršćanskim

¹⁾ Prema pripovijedanju generala Stratimirovića ruski je general Kovalevski Crnu Goru nagonio na rat s Turcima. Stratimirović je bio poslan od Austrije, da to spriječi. (Isp. Uspomene generala Stratimirovića. Beč 1913. p. 67.).

²⁾ Hilferding o. c. 642.

³⁾ Carsko-turski namjesnici p. 89.

fratrima i popovima, da oni kupe taj harač i uručuju financijskoj upravi. To je tako dugo trajalo, dok porta nije uopće harač ukinula. Bilo je to 10. maja 1855., kad se porta odlučila konskripciju proširiti i na kršćane.

Određeno je dakako, da će se samo jedan dio od kontingenta, što na svaki narod otpada uno-vačiti, a od ostalih će se tražiti ratni porez. Kršćani nijesu bili time zadovoljni, jer s jedne strane nije im bilo milo, da se moraju boriti protiv kršćana, a s druge strane taj je porez, koji se zvao bedelija, askerija ili vojnika (voj-ni-na?)¹⁾ teško tištao narod. Prema jednoj vijesti iznašao je on 40 pijastra od svakog muškarca, te su tako kuće, u kojima je bilo 7—10 muških članova, morale platiti do 500 pijastra. Muslimani nijesu plaćali askerije. Kad je došlo do rata, kršćani su morali davati podvoz, hraniti sebe i konje na svoj račun, a zakonom odredjenu odštetu za podvoz nikada nijesu dobivali²⁾. Ni muslimani nijesu bili zadovoljni novim odredbama o konskripciji kršćana, jer su se bojali dobro organizovane raje u evropskim provincijama. Zato je porta novačenje raje napustila t. j. na neodređeno vrijeme odgodila, a od čitave naredbe ne preostade drugo nego ukinuće imena harač.

U doba Huršid-pašinog namjesnikovanja pa da još jedna znamenita naredba, koja je u Bosni, kako ćemo vidjeti bila iluzorna. Lordu Redcliffu,

¹⁾ Martić veli, da je narod zvao taj porez »Kremenijom« i pripovijeda o čudnom načinu mjerenja gajtanom, jer nije bilo statistike o godinama rođenja pojedinih mladića. (Dječak od 15. godina uzimao se, da je dobar za pušku) Ispod vrata sveži gajtan, pa preko glave premetni natrag. Ako nije mogao oni gajtan preko glave prijeći, nijesu uzimali harača. Zapamćenja 42.). U Hercegovini dugoše se harači 1856. godine u augustu. Vojnina — tako zove Čokorilo novi porez bila je kud i kamo nepovoljnija za narod. (Gl. z. m. 1913. p. 196.).

²⁾ Hilferding o. c. p. 443.

engleskom diplomati, ima se zahvaliti, da je naredbenim putem 16. marta 1854. porta odredila, da je dozvoljeno svjedočanstvo kršćana u kriminalnim stvarima protiv ili u prilog muslimana (kršćani su mogli naime svjedočiti samo protiv svojih ljudi i jevreja.) U Bosni megjutim bili su činovnici većinom Osmanlije, koje nijesu poznavale hrvatskoga jezika. Domaći muslimani imali su sve u rukama, jer su oni bili prevagjači. Njima pomažu i t. zv. h o d ž a b a š e (K o d ž a - b a š e) t. j. zastupnici nemuslimanskih konfesija, a to su bili većinom njima odani ljudi. Bolji n. pr. pravoslavni, veli Hilferding, nijesu se ni primali toga zvanja. S pohvalom spominje katolike, koje su birale bolje svoje ljude, a oni ih onda znali i braniti ¹⁾).

Huršid-pašu zamjeni Rešid Mehmed-paša (1856.—1857.). U njegovo doba opet nastadoše nemiri radi agrarnoga pitanja u Posavini. Digla se naime raja i tražila, neka se barem vrši ono, što je bilo s Tahir-pašom 1848. ugovoreno. Došlo je i do ustanka pod popom Stefanom Avramovićem u Posavini, ali je Rešid-paša poslao tamošnjim agama vojničku pomoć, koja je s agama rastjerala ustaše i nemilo ih proganjala²⁾).

Za vezirovanja Rašid Mehmed-paše proglasila je porta po svršetku krinskoga rata Hattihuma-jun t. j. vlastoručnu sultanovu zapovijed. Ovim aktom potvrđuje se u Hattišerifu od Gülhane kao i u kasnijim naredbama zajamčena sigurnost osobe i imetka za sve podanike bez razlike vjere kao i prava i slobostine nemuslimana. Od važnijih stvari dobili su n. pr. kršćani nešto polakšica kod gradnje svojih crkvi, što je prije bilo skopčano sa silnim poteškoćama. Zabranjeno je preziranje jedne konfesije prema drugoj kao i prezirni izrazi (n. pr. gjaur, kiafir, (ćafir), čifut!). Nitko se u buduće ne smije siliti na promjenu vjere. Svi podanici bez razlike

¹⁾ o. c. p. 413.

²⁾ Knežević o. c. p. 89.

vjere mogu biti od sultana pozvani u civilne službe. Pošto su podanici izjednačeni u nošenju tereta i dužnosti, podpadati će i kršćani kao i ostali podanici nemuslimani pod zakon novačenja. O tom se ima što prije izdati zakon, kako će oni služiti u vojsci.

Lijepe ideje u Hattihumajunu ostadoše osim nekih negativnih naredaba samo na papiru. Međutim i svrha mu nije ni bila, da se sve obećano i provede. Kod pariškoga mira valjalo je evropskim kabinetima i publici pokazati, da Turska imade legitimaciju da pristupi u koncerat civilizovanih država. Turska je to i postigla i tako je Hattihumajun izvršio svoju misiju¹⁾.

Za našljednika Rešid-paše, koji su bili slabi i pokvareni ljudi,²⁾ vladalo je u čitavoj zemlji veliko uzbudjenje i to ponajviše radi trećine, dakle agrarnoga pitanja.

Godine 1858. ili početkom 1859. naredila je porta radi neprestanih tužbi bosanskih seljaka, a i prema savjetu vevlasti bosanskom veziru Čani Mehmed-paši,³⁾ da na državni trošak pošalje u Carigrad iz svakoga sandžaka po 3 muslimana i po 3 kršćana. I jedni i drugi imali su biti slobodno izabrani. Premda su begovi i age zadržali mnoge od izbora, a i uticali na izbor, on se ipak izvršio, a izaslanstvo bude sastavljeno i poslano u Carigrad. Begovi međutim poslaše i svoje izaslanike, da kvare rad u korist seljaka i da štite njihove interese. Ministarski savjet saslušao je izaslanstvo svakog sandžaka zasebno. Pošto su se seljaci bojali,

¹⁾ Rosen. II. p. 239—244; Prevod Hattihumajuna vidi Bosanski Prijatelj III. p. 92—98.

²⁾ Sr. Knežević o. c. p. 89.

³⁾ Ovo donosim prema Holecčku o. c. p. 81—83, koji je to uzeo iz meni nepristupnog djela Rusa Popova: Položenje raji u savremenoj Bosniji. Slavj. Zbornik godine 1875. Popov zove Čani-pašu Džani-paša. O toj stvari vrijedno je usporediti i poznato djelo dr. Kadleca: Agrarni pravo.

da će im tužbe na taj način izgubiti jednodušnost, napisaše i predaše porti zajedničku tužbu (u proljeće 1859.).

Hilferding spominje, da je već godlne 1852. neki potkupljeni bosanski paša izdao naredbu, da se porez ne pobire od zemlje nego od kuće. Tako je aga s velikom zemljom plaćao jednako kao i kmet¹⁾. Ovo je bilo potrebno istaknuti, da se razumiju tužbe seljačkog izaslanstva u Carigradu. Seljaci naime navode razne poreze, što ih moraju plaćati i obrazlažu njihovu neopravdanost. Tako vele, da od poreza za zemlju plaćaju 90 groša po kući, a oni misle da to ne spada na njih, nego neka plaćaju oni, čija je zemlja. U tužbi se ističe, da u zborničkoj, banjalučkoj i bihačkoj nahiji ima 30 do 40.000 seoskih kuća, od kojih jedva 200 posjeduju svoju zemlju, za koji bi bili dužni plaćati zemljarinu. Od ostalih poreza tuže se na askeriju, zatim svinjarinu, koja se pobire od onih, koji uopće nemaju svinja. Isto se tako tuže i na t. zv. žirovinu, jer ako im je dano pravo uživanja šume, onda se ne bi smjela tražiti žirovina. Tuže se i na džumruk na izvoz. Plaćati se mora za ono, što se unaša, a ne obratno. Kod trećine tuže se, da neki begovi davaju trećinu prema uzoru države u zakup, a svi opet hoće trećinu u novcu. Robota je doduše ukinuta, ali je begovi silom seljacima nameću. Begovi dalje ne vrše svoje dužnosti prema kmetu: ne daju sjemena, ni sprege, a ne grade im kuće. Sa zemlje ih izgone, kad im se svidi, a njima ne priznaju pravo ostaviti begovsku zemlju, kad oni to hoće. Kmet se za prava ne može maknuti, jer su begovi solidarni, te ne će da primaju kmeta, koji je otišao s druge zemlje.

U tužbi se nadalje spominje, da narod nije dobio već 10 godina nikakove odštete za podvoz i konje, koji je morao kupovati za gotov novac. Napokon imade još tužba na zaptije i više pravoslavno

¹⁾ o. c. p. 442.

svećenstvo (fanarijole). Tužba je bila predana 9. aprila, a 12. aprila dogjoše na portu begovi travničkog i sarajevskog sandžaka s tužbom na raju, da se bez uzroka buni i da joj je bolje nego njima. Kada su iza toga bili pozvani seljački izaslanici iz novopazarskog i sarajevskog sandžaka, upitaše jednog muslimana seljaka, kako je raji. Ovaj se nije htio odvojiti od begova istovjernika nego je slijedeće rekao: Vlasi su jaki; s jedne strane imaju Nijemce (Austriju), s druge Crnu Goru, a s treće Race (Srbiju). Oni su ih podgovorili, da se bune i otkazu desetinu. Energično je branio raju seljački izaslanik Mladen Jović. 14. aprila došli su begovi i kmetovi iz banjalučkog i bihačkog okružja. Dragoman Pavao Perišić, koji je služio kao tumač kod ovih rasprava reći će begovima: „Vi ste Bošnjaci, drski i nasilnici i gnječite svoju raju. Evropa to zna i ona će protiv toga ustati kod sultana „vašeg oca“. Alibeg Babić odgovori mu na to: „Pavle, Pavle! A hoće li biti lijepo, ako djeca ustanu protiv toga oca i udare ga po glavi?!“ Kad su seljaci dokazivali svoje tužbe, rekoše begovi: „Vlaše, razmisli što govoriš? Zar se ne misliš vraćati u Bosnu?“ Od ovakovih se riječi zaplaši i porta i seljaci. Vlada je navalila bojeći se bune, da se seljaci smire i odustanu od tužbi. Nekoji od izaslanika izjaviše, da u njihovom kraju nije tako zlo i da oni žive sa svojim begovima kao u staro doba. Prepadoše se i oni iz Posavine, gdje je zaista bilo zlo i na posljednjem sastanku izjaviše svi, da im nije teško davati trećine i da im se ne čini zulum. Ministri im i ovako izjaviše, da sultan tako hoće i da nema ni govora o tome, da će begovima oduzeti trećinu¹⁾.

Rezultat ovog seljačkog izaslanstva bio je zakon od god. 1859. poznat pod imenom „s a f e r s k e n a r e d b e“ (od 14. safera 1276. — 12. septembra 1859.). Zadaća je te saferske naredbe, da se srede

¹⁾ Holeček o. c. p. 84.

kmetovsko-pravne prilike u zemlji. Valja istaknuti, da ovaj zakon nije za turskih vremena izvršen radi nemara vlade i burnih vremena, koja su nastupila. 70 tih godina za doba ustanka obećavala je vlada da će bezobzirce izvršiti agrarni zakon iz g. 1859., ali je već bilo kasno. Još nam je pripomenuti, da je zemaljska uprava iza okupacije recipirala ovu naredbu i već g. 1878. je iznova promulgirala. Saferska naredba ostala je tako i iza okupacije jedina norma za agrarne odnose¹⁾. U doba kad je saferska naredba izdana, upravljao je Bosnom Osman Mazhar paša Sulejmanpašić iz Skoplja,²⁾ kojeg je zamijenio god. 1860. Topal Šerif Osman paša. Prije nego pregjemo na prikazivanje Osman-pašina upravljanja Bosnom, valja nam svratiti pažnju na prilike u Hercegovini, gdje su se u to doba odigravali znameniti događaji.

Spomenuli smo, da god. 1853. nije bio sklopljen mir izmegju Crne Gore i Turske i da su četovanja na granici hercegovačko-crnogorskoj trajala čitavih pet godina. Kad su Turci htjeli god. 1858. da pokore Grahovo, dogje do bitke izmegju pobunjenih Hercegovaca, kojima je u pomoć stigao vojvoda Mirko i Turaka na sam Spasovdan. Bitka se svršila velikim porazom Turaka (na bojištu je ostalo 6000 Turaka i 2000 Crnogoraca i Hercegovaca). U najkobnijem času došao je Crnogorcima u pomoć Luka Vukalović. Ovaj poraz Turaka prouzrokovao je ustanak svih kršćanskih nahija u susjedstvu Crne Gore (Od Sutorine do Drobnjaka) i

¹⁾ Hranić u svojoj raspravi: Kmetovskopitanje veli, da saferska naredba nije drugo nego pokušaj kodifikacije zaključaka stvorenih za Tahir-paše u Travniku kao i još drugih nekih nezakonitih običaja. Safersku naredbu kao i kritiku te naredbe gl. u tom djelu p. 33—36 i p. 46—47. Isporedi i Izvještaj o upravi B. i H. za god. 1906. p. 46 i dalje.

²⁾ Kao mutesarif u Prizrenu pomogao je podići kršćansku školu, pa je zato dobio od Pape Pija IX. red sv. Grgura (Knežević o. c. p. 90.)

to ponajviše poticajem cetinjske vlade, ali i iz oduševljenja i prirodne simpatije za braću Crnogorce. Turci su sada počeli pregovarati s pobunjenim plemenima, a veliku je ulogu pri tom igrao Luka Vukalović, koji je i ponudio Turcima uvjete mira. Tako su ustaše tražile, da za prošle dogagjaje niko ne odgovara. Tko je zaostao u kakovim davanjima ili porezima, nema se od njega ništa tražiti, a i u buduću ne će za tri godine ništa nitko plaćati. Uz ove uvjete bilo je i takovih, koji su im imali garantirati gotovu neku autonomiju. Turci su iz nužde pristali na sve. Luka Vukalović postade bimbašom sa 1000 groša mjesečne plaće. On se uopće nadao, da bi ga porta mogla imenovati pročelnikom nad plemenima, koja bi bila neovisna od Crne Gore. Radi toga je došlo i do zavisti između pojedinih plemenskih glavara, među kojima se ističe Bogdan Zimonjić, kojega je i Crna Gora voljela nego Vukalovića, te je za nj i radila. Luka Vukalović nikada nije bio rado viđen u Crnoj Gori. S Cetinja je bio poslan i neki Ivan Mašanov za zadaćom, da makne Vukalovića, ali je ovaj znao sretno izmaknuti za sjedama¹⁾.

Turska nije oprala sramotnog poraza na Grahovu. Mislila je, da će se moći granica prema Crnoj Gori odrediti po mješovitoj komisiji. I u istinu god. 1859.—1860. bila je granica od te komisije odregjena i protokolirana, samo što obje stranke nijesu veliki broj točaka priznale. Prema tome se položaj nije ni najmanje poboljšao.

Dak su evropski konzuli nastojali god. 1859. da odstrane sporove, poslala je porta jednu reformnu komisiju u Mostar, koja se sastojala od četiri viša ministarska činovnika, jednog pravoslav-

¹⁾ Sr. Koetschet o. c. p. 137. Proroković: Buna god. 1874. i ustanak u Hercegovini god. 1875. Stanojević: Istorija Bosne i Hercegovine p. 81. Gotovo nije vrijedno radi velike smetenosti i miješanja dogagjaja pogledati Gjurgjević: Memoari sa Balkana p. 5—10.

nog episkopa i jermenskog svećenika kao i dvaju drugih kršćanskih funkcionara, koji su došli u Mostar bez ikakvog programa, ali s velikom plaćom. U dvije godine svog rada rada nijesu mogli pokazati ni najmanjeg rezultata¹⁾.

Prema kraju god. 1860. plane ustanak iznova. Na čelu mu je Luka Vukalović.²⁾ I Crna Gora odlučno se spremala na borbu s Turskom. Porta je uvidjela, da mora nešto ozbiljno preduzeti protiv Crnogoraca i Hercegovaca, pa je Omer-pašu, koji je u početku rata s Rusima god. 1853. stekao rijetki naslov *Serdar Ekrema* (velikog serdara) imenovala mušiom trećega kora i vrhovnim zapovjednikom u Bosni i Hercegovini. Omer-paša stigao je Dunavom preko Beograda zatim Savom do Brčkog a odavle krenuo u Srajevo, gdje je ostao nekoliko dana. Ma da je već prilično proteklo vremena, što je ostavio ovu zemlju, ipak nijesu begovi i age u Bosni mogli zatajiti svoju zlovolju zbog ponovnog njegovog dolazka. Mržnja se protiv njega nije još slegla. Istina, sada je njegov dolazak bio namijenjen Hercegovini, a ne Bosni, a imao je i drugu zadaću nego prvi put, ali im je ipak dolazak njegov bio nemio. Ljeti 1861. god. osvane Serdar-Ekrem u Mostaru. Evropskim vlastima uspjelo je u Carigradu, da je Turska pristala na evropsku pacifikacionu komisiju. Omer-paša imao je inštrukcije, da sa svim koncesijama i sredstvima, koja su u skladu sa čašću države, a što više moguće bez te evropske komisije, pacificira ustaše, a ako ta mirna sredstva ne budu uspješna, neka ne gubi s vida, da će ih morati pokoriti oružjem. Kada je Omer-paša u jesen stigao u Mostar, već

¹⁾ Koetschet p. 138.

²⁾ O Vukaloviću vrlo posprdno govori Koetschet, koji je imao prilike, da ga lično vidi. Zove ga »Trunkenboldom« (pijanicom) Na jednom mjestu veli za nj: Ein obscurer Waffenschmied aus der Sutorina verstand sich den Anstrich eines hercegovinischen Garibaldi zu geben und sich in der Meinung der europäischen Presse die Diktatur über die insurgierten Distrikte anzumassen (o. c. p. 138.).

je bila na okupu pacifikaciona komisija, kojoj je Omer-paša imao predsjedati. U toj komisiji bijaše zastupana Austrija s majorom Jovanovićem. Englesku zastupaše konzul Holmes, Francusku konzul Tissot, Prusiju konzul Blau, Rusiju vicekonzul Bezobrazov. Među članovima komisije bilo je vrlo različitih mišljenja, a i njihove instrukcije se u mnogom razilažu. Omer-paša predložio je komisiji svoj program, po kojem će on prema instrukcijama velikog vezira izvršiti svoju misiju u Hercegovini. Program odobriše svi konzuli i stvoriše zaključak, da se na sve glavare ustaša pošalje proglas s pozivom u ime velevlasti, da polože oružje i da podnesu svoje želje i tužbe. Porta će ih amnestirati.

Megjutim je komisija konstatirala jednodušno, da centar čitavog ovog gibanja nije među hercegovačkim ustašama, nego na Cetinju, pa zato postaviše princip: Bez sudjelovanja i pregovaranja s knezom nema pacifikacije. U to ime imao se crnogorski knez Nikola sastati s komisijom i Omer-pašom. Ova komisija otputovala je i u Skadar zajedno sa Omer-pašom, ali Nikola je izbjegao sastanku, makar je Omer-paša izjavio, da je Turska spremna na koncesije, pa ako komisija zatraži, Turska će pristati na odstup luke Spiča. Rezervirano držanje Nikole pripisuje dr. Koetschet ruskom konzulu u Dubrovniku Petkoviću i francuskom konzulu Heequardu u Skadru, koji su Crnu Goru odvrćali od pregovaranja. Napokon se komisija vratila u Mostar ne opravivši ništa i izjavila, da smatra svoja vijećanja provizorno zaključenim (1861).¹⁾

Pokušaj Omer-pašin, da se lično sastane s Lukom Vukalovićem takogjer nije uspio. Luka Vukalović pozvao je Omer-pašu, da on dogje k njemu u Sutorinu.²⁾ Omer-paša gledao je da dogje u dodir

¹⁾ Vrijedno je zbog nekih detalja pogledati i Ćorović. Iz dnevnika Prokopije Ćokorila. (Gl. z. m. 1913. p. 196—201).

²⁾ Vrlo drastičan opis ovog pokušaja sastanka Omer-paše i Vukalovića u Koetscheta o. c. p. 146.

i s drugim ustašama, ali sa slabim uspjehom. Vojvode ustaša bile su uz Vukalovića, Jovan Bačović, Mića Ljubibratić, Bogdan Zimonjić, Lazar Sočica, Jovan Vasiljević, Peko Pavlović i Žarko Lješević uz druge manje važne. Većinom ćemo ista lica susretati i u ustanku hercegovačkom godine 1875.

Dok je još Omer-paša boravio u Skadru, tražio je ukinuće turske reformne komisije, koja je dvije godine tobože radila, a još nije mogla pokazati ni najmanjeg uspjeha. Isto tako nije postigla nikakova uspjeha ni turska vojska pod Derviš-pašom lomeći se dulje vremena s ustašama. Stanje turske vojske kod dolaska Omer-pašina ne bijaše baš ružičasto. U svemu je turska vojna sprema iznašala jedno 14.000 ljudi, uračunavši ovamo i bašibozuke oko Gacka pod vodstvom hrabroga Derviš-bega Čengića (Dedagešina Smajil-agina). Među tim bašibozucima bilo je oko 2000 Hercegovaca, koji su direktno stajali pod vodstvom Dejaginim, a inače je bilo među njima i Arnauta, Makedonaca i t. d.¹⁾ Sva turska vojska nalazila se u lošem stanju.

Pokvareni Derviš-paša bijaše se obogatio, dok vojnici nijesu već primali davno nikakove plaće.

Nije ni čudo, da u takovim desolatnim prilikama turska vojska nije mogla preduzeti energičnije borbe. Područja Zubaca, Banjana i Pive nijesu još ni vidjela nijednog nizama i ustaše su bili slobodni gospodari svojih brda. Oko godine dana sva se akcija turske vojske sastojala u periodičnom opskrbljivanju nikšićke tvrgjave, gdje je bilo nešto vojske i topova. Pošto se u Nikšić moglo prispjeti jedino glasovitim Dugaklancem, koji je bio obrasao u ono doba gustom i visokom šumom, bilo je lako turskoj vojsci praviti silnih neprilika. Svako opskrbljivanje Nikšića svršavalo se teškim gubicima Turaka u tom klancu, „grobištu turske vojske“.

¹⁾ Ispostedi o ovim bašibozucima Gjurgjević o. p. c. 11.

Omer-paša bacio se zimi 1861. god. na reorganizaciju vojske. Pobrinuo se za dobru opskrbu i popunio dosadanje znatne gubitke. Istodobno pozvao je na oružje i Bošnjake. U Mostaru je tom zгодom rekao jednu gorku riječ tamošnjim muslimanskim prvacima: Vi begovi i age, koji ste ovdje u konaku lojalni savjetnici, viste isisavanjem u korist vaših ličnih interesa i vašim ponašanjem prema kršćanima skrivili ovu nesretnu situaciju, ali ja neću više za vas žrtvovati nedužne anadolske vojnike, nego ću vas poslati naprijed protiv ustaša. Kukavice dat ću otraga postrjeljati. ¹⁾

Unovačen¹⁾ Bošnjaci njih oko 3000, pogjoše u Hercegovinu prema Bileći i Gacku, ali se doskora raspršiše svaki svojoj kući.

Vojevanje Omer-paše god. 1861. nije baš bilo popraćeno osobitim uspjesima. U septembru je otišao na Pivu, te je tu podigao jednu utvrdu i ostavio u njoj posadu. Žestok sukob s ustašama imao je Dedaga 1½ sata daleko od Pive kod Muratovića. Iza toga se Omer-paša povratio u Mostar. Nešto je borbe bilo i u trebinjskom kotaru, gdje se arhimandrit manastira Duži Nikifor Dučić pridružio Vukaloviću. Čete ustaša bile su raspršene. Borbe god. 1861. svršile su se ekspedicijom Dedaginom u Nikšić, koji je po običaju na putu imao sukoba s ustašama.

Godine 1862. izdao je Serdar-Ekrem proklamaciju na ustaše. U ime sultanovo ih poziva da polože oružje uz neke koncesije i opću amnestiju. Dao im je rok od 20 dana. Proklamacija je u tisuće komada bila raširena megju ustašama, ali ostade bez rezultata. Omer-paša obrati se i na Crnu Goru, da ona ne pomaže ustaša, ali je odande dobio odgovor, da Crna Gora ne može sudjelovati u pacifikaciji bez materijalnih kompenza-

¹⁾ Koetschet o. e. p. 159.

cija za sebe. Na to je Omer-paša poslao porti izvještaj, u kojem je razložio, da ne će moći svladati ustanka bez direktnog napadaja na Crnu Goru. Vojnička okupacija opustošene zemlje ne bi još uvijek značila pokorenje Hercegovaca, koji bi se u tom slučaju povukli u Crnu Goru. Ustanak može biti svladan samo u Crnoj Gori. Porta se posvema složila s Omer-pašnim planom ali je samo čekala prikladni momenat, da navijesti Crnoj Gori rat. Kad se napokon i taj našao, imenovan je u maju Derviš-paša mušiom i komandantom divizije u Hercegovini, a Omer-paša otputovao je u Albaniju, gdje je bio glavni tabor.

Prema unaprijed ustanovljenom ratnom planu imao je Derviš-paša preko Nikšića spojiti se sa Avdi-pašom (koji je nekada bio za Omer-paše divizionar u Sarajevu), čija je divizija operisala u ravnici Bjelopavlićima. Protiv Derviš-paše operirao je velikom vještinom Petar Stevanov Vukotić, knežev tast, s vojskom sastavljenom od Crnogoraca i Hercegovaca. Kada je polovinom maja Derviš-paša pošao Duginim klancem prema Nikšiću, doživio je osjetljiv poraz. U žestokom kreševu poginuo je i brat Derviš-bega Čengića, Mehmed-beg. Derviš-paša morao je uzmaći, ali je kasnije krenuo drugim putem preko Banjana, doživivši ponovni poraz na ravni kod Kite. Iza teških i napornih borba pošlo mu je ipak za rukom prodrijeti do Nikšića i polovinom jula sjediniti se s Abdulkezimom, koji je zamijenio Avdi-pašu. Vrhovno vodstvo crnogorske vojske, imao je u svojim rukama otac kneza Nikole, Mirko, koji je velikom samozatajom i očajno vodio borbu protiv pretežitog neprijatelja. Kada su napokon Crnogorci izgubili bitku kod Rijeke, počese pregovaranja o miru, koji bude još iste godine sklopljen.

Svršivši s Crnom Gorom rat, Omer-paša nije vodio dalje ozbiljne brige o ustaškim hercegovačkim krajevima, niti je išao zatim, da ih definitivno pokori.

Luka Vukalović pokorio se, te je o tome dao izjavu kod osmanlijskog konzula u Dubrovniku. Omer paša dao mu amnestiju uz plaću t. zv. pandur-baše. Kada je Vukalović tražio, da mu se amnestija, u koju valjda nije vjerovao, kao i nova čast garantira po austrijskim oblastima u Dubrovniku, nije Omer paša više htio da o njem čuje. Luka Vukalović, protiv kojega su sada radili Turci, a napustili ga i nekoji mu drugovi, pače intrigirali protiv njega u Crnoj Gori, ostavi Hercegovinu i otputi se u južnu Rusiju, gdje je dobio zemlje za uživanje i ondje ostao do svoje smrti. Pratio ga je u Rusiju Mićo Ljubibratić. Ovaj se kasnije povрати u Sibiju, a odavle opet za ustanka 1875. god. natrag u Hercegovinu. ¹⁾ God. 1863. sklopio je portin komisar Dževdet eff. s Banjanima, Pivljanima, i Zupcima kompromis, po kojem su ova plemena dobila široku autonomiju. Ovi su gorski kotari imali razmjerno dobar položaj prema onijem u Hercegovini, a to je i bio glavni uzrok općem ustanku god. 1875.

Dok se stvar na ovaj način riješila u Hercegovini, upravljao je Bosnom već više od dvije godine „pošljedni veliki vezir Bosne“ Topal Šerif Osman-paša (1860—1869.). Čitava njegova pojava u pošljednim godinama osmanlijskoga gospodstva u ovim zemljama tako je zanimiva, da je vrijedno opširnije se pozabaviti njegovim namjesnikovanjem. Njegov slavitelj dr. Koetschet očito iz lične simpatije prema njemu, pretjeruje ponešto u svojim memoarima, ali uza zve to, ma da nijesmo ni iz daleka uvjereni o tome, da ima štogod sličnosti izmegju njega i Ljudevita XI., kako to dr. K. misli, ipak držimo, da je on jedan veliki upravni talenat i rijetka svijetla pojava megju inače veoma žalosnim bosanskim namjesnicima čitavog XIX. vijeka.

Šerif Osman-paša došao je u Bosnu iz Beograda, gdje je bio civilni guverner i proveo je u Bosni de-

¹⁾ Osim Koetscheta gl. još Pavlović: Gragju za istoriju ustanka i ratova 1875—1878. g. Beograd 1911. p. 28.

vet godina. Sam je često isticao, da od slavnog Gazi Husref-bega nijedan namjesnik nije u Bosni tako dugo sjedio.

Svoju karijeru začeo je Osman-paša kao pomorski časnik, dostigavši god. 1839. čast vice-admirala. Poslije je nekoliko godina sproveo u Egiptu, gdje ga je znameniti Mehmed Alija mnogo cijenio. Martić je sasvim dobro primjetio, da je taj boravak Osman-paše u Egiptu mnogo uticao na njegov karakter. On to samo letimice spominje riječima: „školovan u školi misirskog kedifa Alije“. Koetschet znade pričati o njemu, da je bio dobro verziran u perzijskoj, arapskoj i turskoj literaturi i da je i sam bio cijenjen kao turski pjesnik. Martić veli još za nj, „da je bio dosta prosvijetljen i razuman za vladu, a narodu ugodan, a na drugom jednom mjestu „da je bio praktičan i upravo ženijalan u mnogom pogledu, kao drugi nijedan, što je u Bosnu došao“.

Po čitavom svom radu, koji mirnim metodom a ne nasilno hoće da u svakom pogledu digne materijalno i kulturno stanje zemlje, mnogo je Osman-paša nalik Husref-begu. Od njega se daleko razlikuje poglavito u tome, što na oko strogo korektan, ipak nije bio bez stanovite doze turske korupcije. Nije ni čudo. Njegov rad pada u doba potpune dekadanse osmanlijskoga carstva. Husref-beg je živio u doba, kada je carstvo pohitilo da osvoji srednju Evropu!

Kada se neki bosanski begovi povratiše iz svoga zatočja nekoliko godina pred Osman-pašinim dolaskom, držahu se tako, da se jasno vidjelo, kako nijesu ništa zaboravili, ali ni ništa naučili. Osman-paša imao je prema njima osobitu taktiku. Nastojao je svim silama, da im oduzme onaj nimbus, onaj iznimni položaj, koji su uvijek uživali i na koji se narod u Bosni bio privikao. Zato je u prvom redu mnoge namještao u javne službe. Time su dakako izgubili svoj stari baštinjeni ugled. Na

drugoj strani živo je podupirao srednji građanski stalež nastojeći steći u njem potporu protiv plemstva. U njemu su mali trgovci i obrtnici našli iskrenog zaštitnika. Ovome nastojanju imala je i služiti obrtna škola, u kojoj su bila siromašna djeca bez razlike konfesija podučavana u raznim zanatima, a dobivala su jelo i odijelo (uniforme) badava.

Školstvu i prosvjeti posvetio je uopće veliku pažnju. Dakako, da se to sve mora uzeti relativno. Moramo uvažiti, da smo rijetko imali prilike govoriti o kulturnom i prosvjetnom radu bosanskih namjesnika. U Sarajevu osnovao je *kiraetanu*, ruždiju i stručnu školu »mektebi hukuk« za obrazovanje činovništva. Vrlo je hvale vrijedno, da ni ostalim konfesijama nije smetao u njihovom prosvjetnom nastojanju. Pravoslavni imali su malu gimnaziju u Sarajevu, a fra Grgo opet svoju školu za katolike. Na Bistriku bila je od države osnovana djevojačka škola za sve konfesije. Kod begove džamije dao je Osman-paša podići biblioteku (*kutubhanu*), kamo je prenesao knjige iz kuršumlije medrese i sam nabavljao knjiga arapskih, perzijskih i turskih¹⁾. U ovaj njegov rad valja uračunati vilajetsku štampariju, gdje su se štampale školske knjige²⁾ službeni kalendar (*Selname Bosna*), službeni tjednik »Bosna« i »Gjulšen Saraj« (»Sarajevski cvjetnik«).

U proljeću god. 1865. provedena je vojnička konskripcija muslimana u vilajetu. Carski komisar Dževded eff.³⁾ kao i Osman-paša

¹⁾ O tome gl. Dr. Truhelka: Gazi Husrefbeg. Sarajevo 1912. p. 71.

²⁾ Bos.-herc. institut za proučavanje Balkana ima tri štampane knjige ćirilskim slovima za osnovne škole u bosanskom vilajetu (gl. Dr. Koetschet: O s m a n - p a š a Sarajevo 1909. p. 5.)

³⁾ Ovaj komisar došao je u Bosnu god. 1862. Prema koncu god. 1863. morao je svatko bez razlike staleža dati svoj posjed legalizirati. Tko bi se tomu protivio, zaprijetilo mu se konfiskacijom dobara. Bilo je to odregjeno radi odmjere poreza. Zatim je bio odregjen popis radi novačenja. Róskiewicz: Studien über Bosnien Wien 1868 p. 3 i dalje.

držali su, da je najbolje blagošću i lukavošću pre-dobiti Bošnjake za tu stvar. Martić nam pripovijeda u svojim »Zapamćenjima«, da je Dževdet eff. došao u Sarajevo kao pravi hodža: bijeli turban na glavi, zelena duga dolama na ramenima i žute papuče. To je muslimanima bilo po volji: »Ko biva pravi Turčin« i nadali su se dobrom od njega. Sazva on poglavice i priopći im namah, da imaju davati mla-diće u nizam. Dakako, da su sada već malo druk-čije mislili o »pravom Turčinu.« Dr. Koetschet pri-povijeda, da su i Osman-paša i Dževdet svim mo-gućim laskanjem i obećanjima i napokon uz for-malno obećanje, da bosansko-hercegovački bataljuni neće biti izvan zemlje upotrebljavani, skupili 1000 dobrovoljaca na trogodišnju službu i smjestili u sarajevsku kasarnu. Mladi begovi postadoše odmah časnici. Prema Herkaloviću sklonio je muslimane i time na popuštanje, što je dao širiti među njima glasove, da će Srbija provaliti u Bosnu¹⁾.

Godine 1866.²⁾ bijaše carskim fermanom u čitavom carstvu proveden vilajetski ustav. Zasluga je to velikog vezira slavnog Fuad-paše. Za nj veli jedan njemački istoričar, da nije čitavo društvo Staro-Turaka, imama, muftija, mutevelija, hodža i derviša protiv njega radilo u školama, džamijama, kavanama i t. d., da bi mu bilo sigurno pošlo za rukom očistiti veliku Augijevu štalu azi-jatske lijenosti i povesti Tursku na nove putove.

Bosna i Hercegovina s Novopazarskim san-džakom bijahu udružene u jedno upravno područje pod imenom vilajeta, kojemu na čelo stoji vali-

¹⁾ Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Hercegovina. Zagreb 1906 p. 9. Róskiewicz veli, da je god. 1864. za obranu ovih zemalja unovačio 6000 muslimana, koji su bili razdijeljeni u 6 bataljuna. Oni moraju služiti 3 godine aktivno a 9 godina u rezervi. Svake daljne godine ima se unovačiti 2000. Regularne trupe iznašale bi prema tome iza 10 godina 26 000. Za 5000 piastera (1000 kruna) može se obvezanik otkupiti. Koetschetovo pripovijedanje je vjerojatnije.

²⁾ U Herkalovića i Róskiewiczza godine 1865.

paša. Vilajet je razdijeljen na 7 okružja (mutesari-fata), kojima stoje na čelu mutesarifi. Okružja se dijele na kaze (na čelu su im kajmekami), dok nekim općinama (ekspozitura) na čelu stoje mudiri. Ovako je Osman-paša ustanovio i nekoliko nužnih ureda i tako barem djelomično s te strane udovoljio težnjama za reformama centralne vlade. Najvažniji dio reformi bijaše administrativni odbor ili vijeće (»Idare medžlis«) i generalno vilajetsko vijeće (»Medžlisi kebir«). »Idare medžlis« je bio sastavljen od šefova oblasti, predstavnika raznih konfesijskih općina i od petorice članova, koje je pučanstvo biralo (3 muslimana, 2 kršćana i 1 jevrejin). Ova korporacija sastajala se dva puta u tjednu pod predsjedanjem valije, a služila je valiji kao savjet. U generalno vilajetsko vijeće slalo je svako okružje po 3 zastupnika (2 muslimana i 1 kršćanina).

Jednom u godini dana ovo se generalno vijeće sastajalo u Sarajevu i raspravljalo o svim poslovima zemlje. Vijeće je imalo samo konzultativni glas.¹⁾

Porta je uopće pokazala najbolje intencije, a o valiji je uvijek ovisilo, da te institucije budu na korist narodu.

U sporazumu s Dževdet eff. nastojao je Osman-paša, da olakša i pobiranje desetine, koju su zakupnici nemilosrdno pobirali. On je pojedinim džematima dao pravo, da procijenjenu desetinu sami poberu i da je donašaju u državne žitnice, koje je on osnovao. Ta je megjutim ustanova potrajala samo godinu dana, jer je seljak znao iskoristiti ovu polakšicu na štetu državne blagajne.

¹⁾ Prema Koetschetu o. c. p. 7. On je bio u stvar dobro upućen. Róskiewicz o. c. p. 420—421. razilazi se u nekim pojedinostima od Koetscheta. Izborno pravo za generalno vijeće imali su oni, koji su plaćali 500 pijastera poreza.

Koetschet nam pripovijeda, da se Osman-paša dulje vremena ozbiljno bavio planom, da napusti desetinu i da uvede direktnu zemljarinu. On mu je pomagao kod tog posla, prevodeći mu ustanove, koje su vrijedile u susjednoj Hrvatskoj. Pomno izragjeni nacrt o toj stvari poslao je Osman-paša u Carigrad, ali je ministarstvo njegovu osnovu zabacilo.¹⁾

Mnogo je Osman-paša učinio za promet u zemlji gradnjom cesta. Bez pitanja ministarstva i bez upotrebe novaca iz državne blagajne kao i bez tehničkog osoblja, bacio se na gradnju ceste od Sarajeva do Bos. Broda. Osim toga gradila se u njegova doba još i cesta od Sarajeva u Mostar i Gabelu, a da i ne spominjemo manje važne. Tako se barem donekle popravili stari grijesi osmanlijske uprave, koja se gotovo ništa nije brinula za ceste. Radi gradnje cesta od Sarajeva do Bos. Broda, koju je i Austrija želila, mnogo su mu prigovarali muslimani govoreći: „da se to sprema za dolazak Švaba.“²⁾ Zasluga je dalje Osman-paše osnutak poštanskih i telefonskih ureda po Bosni i Hercegovini.³⁾ Posebno valja spomenuti, da su austrijski štopski oficiri (Roskiewicz, Sterneck i Thömel) obavili od 1862.—1868. mapiranje Bosne za vojničko-geografski institut.⁴⁾

Jednu posebnu kapitolu zaslužuje odnošaj Osman-paše prema Srbima. Dok je još bio u Beogradu muhafizom, imao je prilike upoznati njihove težnje u samoj Srbiji, zato je u Bosni pomno pazio na svaki i najmanji pokret. Valja da se malo osvrnemo na ovodobne odnošaje u Srbiji. Kada je godine 1862. ušljed svagje Srba i Turaka na jednoj česmi došlo do tuče i krvi, počeo je

¹⁾ Koetschet o. c. p. 9.

²⁾ Zapamćenja p. 71.

³⁾ Herkalović o. c. p. 13.

⁴⁾ Ibid. p. 17.

beogradski paša bombardovati beogradsku varoš. Ovo je izazvalo ogorčenje po čitavoj Srbiji, koja se počela spremati na rat. Evropske vevlasti posredovale su u Carigradu i izradile, da se Turci isele iz varoši, da se gradovi Soko i Užice razore, a turske posade da ostanu u Beogradu, Smederevu, Šapcu i Kladovu.

Slijedećih godina, osobito iza god. 1866., kada je Austrija pod Beustom promijenila svoju politiku na Balkanu u korist Srba, razmahao se jaki panslavistički i veliko-srpski pokret u Srbiji, a knez Mihajilo pokrenuo je iznova pitanje turskih gradova u Srbiji. Turska se otimala koliko god je mogla, ali je napokon morala popustiti. Ona nije samo htjela, da prosto preda svoje gradove Srbiji. Engleski poslanik u Carigradu našao je formulu, na koju je Turska pristala: porta će predati gradove na čuvanje knezu Mihajilu. Bilo je to u aprilu god. 1867., a značilo je za Srbiju veoma mnogo. Iza toga su Mihajilovi agenti vrlo živo radili po Balkanu u Albaniji i Macedoniji, a napose u Bosni i Hercegovini. Prema Stanojeviću imao je knez jakih veza i s muslimanima u Bosni. Akcija je bila tako živa, da su Francuska, Austrija i Engleska protestirale protiv kneževog spremanja.¹⁾

Osman-paša silno se uznemirio na glasove, da je porta odlučila izaći sasvim iz beogradske tvrgjave. Topovi na bedemina Beograda bdiju i nad sigurnošću Bosne, rekao je Koetschetu.²⁾ Od ovog časa on je još veću pažnju posvećivao Beogradu, odakle se dao preko Zemuna po svojim špijunima tačno izvješćivati. Kod porte je isposlovao uregjenje vojničkog kordona duž čitave obale Drine. Sav taj oprez Osman-paše nije baš bio u interesu Turske bezrazložan.

¹⁾ Opširnije u Stanojević: Istorija srpskoga naroda II. izdanje p. 305—308.

²⁾ o. c. p. 16.

Poznato je, da je knez Mihajilo dva puta zamolio od sultana administraciju Bosne „u ime i za Njegovo Veličanstvo“ (au nom et pour S. M. la Sultan). Time je jasno pokazao, kuda smjera, a i pripreve njegove nijesu ostale Osman-paši tajnom.

Martić u svojim „Zapamćenjima“ primjećuje, da se srpsto „u sav mah“ širilo po Bosni i Hercegovini, a Osman-paša nastojaše „svakom prilikom da srpstvo očepi“. Pazio je i na školske knjige, koje su iz Beograda dolazile, pa bi ih konfiscirao, a i na učitelje je pazio otkuda su dolazili. Martić je sam zbog sumnje, da i on spada u agitatore, pao kod Osman-paše u nemilost.

U zadnju godinu Osman-pašina vezirovanja pada afera arhimandrita Vase Pelagića. On je otvorio s dozvolom sarajevskog mitropolita bogoslovski zavod u Banjoj Luci „a podučavao je svoje gjake, veli Martić, bome i u gimnastici sa štapovima, biva u mačevanju i to javno pred školom“. Koetschet veli, da je Pelagić, rođeni Bošnjak, ali odgojen u Beogradu i Kijevu, ispovijedao otvoreno svoje srpske ideje i revolucionarne nakane. Učenici njegovi radili su isto, pjevali srpske nacionalne pjesme po Banjoj Luci i psovali tursku vladu. Osman-paša dao ga dovesti zbog toga u Sarajevo. Proces protiv njega vodio se u velikom savjetu kod valije. Martić veli o Pelagiću govoreći o tom procesu: „Taj je čovjek tako zanesen bio, kao da nikakve sile na svijetu ne priznaje“. Poslaše ga u Carigrad i prognaše u Malu Aziju (1869.). Kasnije je Pelagić još igrao ulogu i u Srbiji.¹⁾

Megjutim su planovi Kneza Mihajila, koji je pao kao žrtva zavjere, njegovom smrću bili prekinuti (1868. u maju), ali življa srpska nacionalna agitacija u Bosni nije njegovom smrću prestala.

Prema Crnoj Gori vladali su bolji odnošaji. Od god. 1865. počevši bile su posljednje hajdučke

¹⁾ Koetschet o. c. p. 33. Martić: Zapamćenja p. 43.—45.

čete na hercegovačko-crnogorskoj granici neumornom djelatnošću Osman-paše rastjerane, a u pograničnom općenju zavladaše odnošaji, koji su se barem dali podnašati.

Godine 1868. počeli su se širiti glasovi, da će Osman-paša biti opozvan. Ovo se obistinilo u novembru iste godine, kada je imenovan generalnim guvernerom u Ruščuku. Početkom decembra 1869. ostavio je Osman-paša vrlo nerado Sarajevo. U Brčkom se imao ukrcati u lagju, ali radi velike studeni bio je promet prekinut. On javi tu nepriliku u Carigrad. Prije toga nastojao je on svim silama, da po svojim prijateljima u Carigradu izradi, da oslane u Bosni. I zaista mu stigne nalog, da se povrati na svoje prijašnje mjesto.¹⁾

Kada je u zimi 1868. g. odilazio iz Sarajeva, pratila ga je do Ilidže ogromna masa svijeta, a kad se opet vraćao izašao je pred njega čitav grad. Kao što su ga s veseljem otpratili iz grada muslimanski begovi i srpski odličnici, tako su ga sada sa strahom dočekali. Mnogi je i odviše raznim izjavama odao svoju preveliku radost nad njegovim padom. Megjutim njegova ponovna vlast i odviše je kratko trajala, a da bi njegovi protivnici imali bili priliku, da očute na sebi njegovu osvetnu ruku. U maju 1869. bio je konačno skinut, a na njegovo mjesto postavljen *S a f v e t - p a š a*.

Pad Osman-paše pripisuju neki vojničkoj stranci u Carigradu, koja ga je oklevetala kod sultana kao bivšeg učenika Mehmed Ali-paše, da teži za neodvisnošću. Govorilo se, da su i neki bosanski begovi podnijeli protiv njega tužbu u Carigradu. Koetschet bilježi, da mu je mnogo škodilo u Carigradu, što je kupio imanje Slatinu u Gradačaćkom kotaru (nekada vlasništvo Husejin kapetana), a kasnije i veći posjed u blizini Sarajeva, gdje je sagradio svoju ljetnu

¹⁾ Gjurgjević o. c. p. 32. znade, da su Petraki i Giuseppe Vita Salom sa »punim torbama zlata« otišli u Carigrad, da osujete premještenje Osman-pašino.

rezidenciju.¹⁾ Porta nije rado gledala, da valije imadu posjeda u svojim provincijama.

Doba Osman-paše doba je mira i rada u Bosni. Savremenici hvale ga kao čovjeka religiozno tolerantnoga, čovjeka humanoga (n. pr. vakufska bolnica njegovo je djelo). Na glasu je bio sa svog patrijarhalnog općenja s narodom. Ni njegov najveći hvalitelj Koetschet ne može doduše reći, da je bio u novčanim stvarima sasvim čist; Martić je čuo od defterdara mnogo »pašinih krivica i gjavoluka, te im skoro nije vjerovao«, ali uza sve to je on rijetka pojava među bosanskim valijama.

Našljednik Osman-paše, Safvet-paša, došao je do ove visoke karijere nezasluženom protekcijom, a da ništa nije valjana ni korisna stvorio. Već u ljetu 1869. bilo je u Sarajevu nemira radi novačenja. Ozbiljniji je bio pokret u Novopazarskom sandžaku, gdje je došlo do krvavih sukoba s regularnim četama kod Bjelopolja. Nekako u isto doba izazvala je asentacija nemire i u južnoj Dalmaciji. Ustanak se usresredio u Krivošijama, a Safvet-paši bijaše naloženo, da u sporazumu s austrijskim oblastima pazi na to, da Sutorina, Banjanji i Zupci ne pomažu ustanka u Krivošijama. Zato je Safvet-paša otišao u Mostar. Ovdje mu je stigao od porte spis o slaven-sko-ruskoj agitaciji po Bosni i Hercegovini. Prema tomu spisu bilo je vrhovno vodstvo te akcije u Bosni povjereno mitropolitu Mihajilu u Beogradu, dok je ruski generalni konzulat u Dubrovniku i vicekonzulat u Mostaru imao u svojim rukama niti agitacije u Hercegovini. U Mostaru bijahu glavni emisari i agitatori žitomislički iguman Sarafim Perović, zatim arhimandrit Leontije Radulović i brat mu Jovan, učitelj u Mostaru. Premetačina u žitomisličkom manastiru nije donijela ništa osobitog na javu, ali u Mostaru po-

¹⁾ Otišavši iz Bosne prodao je taj svoj posjed Derviš-paši Čengiću (Dedagi) — odatle »Dedagini konaci« danas zvani »Čengić vila«.

vedena premetačina kod Radulovića i brata mu iznijela je na vidjelo „važne spise s dokazima o pripravama ustanka“. U Sarajevu našli su se takogjer neki važni spisi u Gavre Vučkovića, koji je za vremena pobjegao. Perović i braća Radulovići odvedeni su u Sarajevo, a odanle u Carigrad, odakle su otišli u progonstvo u Fessan.¹⁾

Safvet-pašu zamijenije Akif-paša (1871.), zatim Mehmed Asim-paša (1871.—72.), Mustafa Asim-paša (1872.—73.), pa Akif Mehmed-paša (1873.) i Ibrahim Derviš-paša (1874.), a da i ne računamo one, koji su bili imenovani, a nijesu došli u Bosnu, nego su na putu bili opozvani. Bio je to čudan sistem, koji je potrajao sve do okupacije. Od 1869.—1877. bilo je svega 15 generalnih guvernera imenovano za Bosnu.

Dok je Osman-paša znao i jake i slabe strane muslimanskih odličnika iskoristiti u interesu reforma, radeći s njima u rukavicama i s puno obzira, njegovi se našljednici staviše direktno u protivštinu prema njima. Nazivali su ih ignorantima i dadoše im nadimak »Bukova glava Bošnjak«. Oduzeše im i neke povoljštine, koje su dobili od Osman-paše, a to je još pojačalo mržnju protiv Osmanlija. Svaki paša doveo je u zemlju svoje rogjake i prijatelje davajući im službe, koju su mogli Bošnjaci obavljati, jer oni i onako nijesu poznavali jezika.²⁾

Sve češće javljaju se u to doba i primjeri vjerske intolerancije, koji nijesu bili poznati

¹⁾ Sr. o tome Koetschet o. c. p. 49. Matić o. c. p. 51 veli, da su bili prognani u grad Tripolis u Afriku na vječitu robiju, robovali su tamo samo godinu i pô dana. Fra Grgo krivo stavlja ove dogagjaje u zadnje dane Osman-paše.

Herkalović o. c. p. 19. i Đurđević o. c. p. 69. vele, da su bili prognani u Aziju.

Herkalović ističe, da je tada razvio živu hrvatsku agitaciju, putujući po manastirima, Klement Božić, dragoman njemačkog konzulata. Otpušten otišao je redakciji »Pozora« u Zagreb, čiji je bio dopisnik (Sr. i Zapamćenja p. 61.).

²⁾ Herkalović o. c. p. 34.

u doba Osman-paše. U doba valije Mehmed Asim-paše izbio je nemilo na vidjelo rivalitet između kršćana i muslimana. Muslimani nijesu mogli podnijeti, da novi toranj srpske mitropolitske crkve u Sarajevu nadvisuje munaru begove džamije. Na čelu agitacije protiv pravoslavnih bijaše u Sarajevu famozni Hadži Lojo, pustolov i bundžija. Već Osman-paša dao ga je češće opominjati i grozio mu se, da će ga iz grada protjerati. Po svojoj vanjštini bio je to čovjek atletskog stasa, dugih ruku i nogu, a naličio je, veli Koetschet, prije svemu drugom, nego li pripadniku duhovnog staleža. Bio je veliki siromah, a naobrazbe gotovo nikakove.¹⁾ Govorilo se po Sarajevu, da će muslimanska masa demolirati pravoslavnu crkvu. Mehmed Asim-paša dao je Hadži Loju internirati u kasarni zaptija u svojstvu imama.²⁾ Kod posvete pravoslavne crkve morala je čitava sarajevska garnizona izaći u grad. Sve je prošlo u najboljem redu.

Za Akif Mehmed paše (1873.) došlo je ponovno do smutnja radi zvonjenja malog zvona u pravoslavnoj crkvi. Imam begove džamije Hafiz Abdullah eff. Kaukdžić, kojeg ćemo imati prilike, da još bolje upoznamo u godini okupacije Bosne, doveo je Akif paši deputaciju, da protestira protiv zvonjenja. Kaukdžić počeo je svoj govor rečenicom iz kurana. Akif paša mu nije dozvolio, da izgovori svoj govor, brzo ga je prekinuo riječima, koje izvrsno karakterišu upravo neprijateljski odnošaj valije prema Bošnjacima: „Šuti, magare, zar ćeš me ti učiti kuranu? Ti, pseto, ne možeš da podneseš zvonjenja zvona? A vi, drugi, zar ste toliko glupi, da ne znate da bi ovaj lopov ovdje za 50 groša mjesečno sam vukao zvono, kad bi ga se

¹⁾ . . er war ganz und gar unwissend, veli za nj dr. Koetschet (o. c. p. 55.).

²⁾ Herkalović priča, da je Hadži Lojo bio u svoje vrijeme vjeroučitelj u Osman-pašinoj zanatlijskoj školi, gdje je gledao neislamsku djecu predobiti za islam (o. c. p. 12.).

objesilo na vlastita mu vrata! Na polje! Ako čujem još jednu nepovoljnu o tebi, poslat ću te na magarcu privezanog u Bassoru!“ Kada je deputacija otišla, okrenuo se paša prema Koetschetu i rekao: „Sasvim nam je pravo, da ovo fanatično smeće tako s nama postupa, jer ne osjeća više naše ruke. Ti imaš sasvim pravo, vrijeme je, da idemo“¹⁾ Akif paša bio je Arnaut i malo mu je bilo do Bosne stalo. Zabilježena je i njegova izjava u razgovoru o mogućnosti gubitka Bosne i Hercegovine. „Ako je zbilja volja Allahova, rekao je on, to mi se gubitak ovih provincija ne čini prevelikom nesrećom za osmanlijsko carstvo.“²⁾

Kao predigru dogagjaja god. 1875. valja zabilježiti ozbiljne sukobe kršćana s muslimanima u banjalučkom okružju. Bilo je to za Mustafa Asim paše (1872.—73). Turske oblasti pripisivale su ove nemire austrijskom konzularnom agentu kapetanu Dragančiću. Izvještaji Dragančićevi na generalni sarajevski konzulat govore o izazivanju kršćana po muslimanskim feudalcima. Dr. Koetschet veli, da je mnogo skrivio nemire neki Omer Fesli, Marokanac. Bio je on službi moćne stranke begova Džinića.

Mustafa Asim paša pošao je lično u Banju Luku, gdje je imao žestoki sukob s Dragančićem. Mnogo srpskih trgovaca bilo je pozatvarano, a neki su i pobjegli na austrijsko tlo, gdje su upravili molbu na cara, da ih zaštiti. Grof Andrássy zatražio je, da se trgovcima dozvoli povratak u Bosnu (Banja Luka i Gradiška) i da se skine banjalučki mutesarif, a i valija. Valija je faktično doskora bio opozvan iz Bosne.³⁾

¹⁾ Koetschet o. c. p. 76.

²⁾ Ibid. p. 75.

³⁾ Ibid. p. 73-74. Sr. i Gjurgjević o. c. p. 69 Martić o. c. p. 83.

V.

USTANAK U HERCEGOVINI.

U maju god. 1874. imenovan bi bosanski namjesnikom Ibrahim Derviš paša. Budući da je Derviš paša bio otprije poznat kao odlučan i izrazit neprijatelj kršćana, to je ovo imenovanje imalo za posljedicu pooštrenje odnošaja izmegju muslimana i kršćana. Ibrahim Derviš paša nije ni tajio svoje nazore i njegov dolazak budio je megju muslimanima nove nade, da će njihov dominantan položaj u zemlji biti zaštićen; i preostali feudalci podavali su se ispraznim nadama o uspostavi nekadanjeg njihovog privilegovanog položaja.

Opći položaj u zemlji nije ni izdaleka bio takav, da opravda feudalne iluzije, ali kratkovidnost zahvatila je neke elemente u tolikoj mjeri, da nijesu kod zdravih očiju mogli razaznati situacije.

U teška vremena, u kojima se Bosna ovoga doba nalazila, jedva da je mogla porta izaslati u Bosnu nepodesnijeg čovjeka od Derviš paše. Bio je to čovjek bez ikakvog vojničkog i upravnog dara, koji se domogao svoga visokog položaja jedino po svom bogatstvu. Ovo je stekao raznim iznugjivanjem, ili kod liferacije za vojsku. Isprazni hvalisavac nije nikako shvaćao opće uzbugjenje kršćana u Bosni i Hercegovini, pa ako možemo vjerovati jednom savremeniku, on je upravo želio, da dogje do ustanka, da satre „kaure“.

Ustanak u Hercegovini nije planuo iznenada. Godina 1874. bijaše puna znakova, da se nešto sprema. Seljaci oko Ravna, Gabele, Nevesinja, u ljubinjskom i stolačkom kotaru čitavu su spomenutu godinu stajali u živoj svezi s Dalmacijom, jer austrijske oblasti nijesu pravile smetnje prijelazu, a osobito su često uzmicala preko granice u Crnu Goru pravoslavna izaslanstva, nalazeći ondje potpore zborom i tvorom.

Crna Gora je i onako stajala prema Turskoj u vrlo napetim odnošajima radi krvoprolića u Podgorici. Kada su naime Crnogorci jednom prilikom došli kao obično u trgovačkom poslu u taj grad, navali na njih masa muslimana i poubijaju jedno 15 od njih. Začetnik ovoga pokolja bijaše neki Jus o Mu č i n a sa svojim društvom. Ovaj događaj silno uznemiri Crnogorce i knez Nikola ih je jedva uzdržo, da ne osvete ovo krvavo djelo. On zatraži od porte da kazni krivce i zaista porta dađe posmicati krivce, samo Jus o Mu č i n a izmače smrtnoj kazni. Kasnije je ipak poginuo od osvetničke crnogorske ruke¹⁾. Turska je radi ovih događaja pojačala svoju vojsku na granicama Crne Gore, a knez Nikola se obrati na Austriju i Rusiju za intervenciju. Austrija preporučivaše knezu umjerenost i apelovaše na razboritost turske vlade.²⁾

Jedan od glavnih uzroka uzbugjenju bijaše nemilosrdno pobiranje desetine po zakupnicima³⁾ i uopće agrarna mizerija, kojoj nije

¹⁾ O tom događaju sr. Risto T. Proroković: Buna 1874. god. i ustanak god. 1875. u Hercegovini. Beograd 1902. Novih detalja i ponešto različno pripovijedanje donosi: Buconjić: Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca. Mostar 1911. p. 62—66.

²⁾ Sr. Fournier o. c. p. 14.

³⁾ Kapetan Thoemel (Beschreibung des Vilajets Bosnien p. 195.) pripovijeda upravo nevjerovatnih stvari o utjerivanju poreza. Dr. Koetschet šuti o toj stvari. Zagrebački vojni zapovjednik Mollinary, koji je nekoliko godina kasnije izjave bosanskih bjegunaca protokolarno zabilježio, slaže se s opisima kapetana Thoemela (Sr. Fournier: Wie wir zu Bosnien kamen. Wien 1909. p. 13.)

državna vlast nikako mogla stati na kraj, a sami posjednici zemlje upravo su svojim postupanjem izazivali otpor.

Godina 1874. bijaše u nekim gornjim krajevima Hercegovine slabije ponijela, pa se stoga nije mogla ni desetina potpuno davati. Zakupnici su bez obzira na to teško seljačko stanje nemilosrdno kupili desetinu, a zaostatak htjedoše kupiti već u januaru 1875. U okolini Nevesinja bili su neki seljaci pohvatani i pozatvarani, a neki su pred tim nasiljem pobjegli u planine, a i u Crnu Goru. U proljeće 1875. pokazao se na mnogim mjestima Hercegovine odlučne pojave otpora proti nezakonitog postupanja oblasti i protiv zuluma pojedinaca. Od slučajeva, koji su nam zabilježeni¹⁾, valja istaći osobito jedan, koji karakteriše tadašnje agrarne prilike u Hercegovini, pa ga zato i iznašamo. Ispred Donjeg Hrasna u stolačkom kotaru, nalazi se Blato, izmegju sela Dračeva i Svitave. U Blatu su imali dijelove nekoji begovi i age iz Stoca, Mostara, te Nevesinja. U Stocu je bio osobito uvažavan Smajil-aga Šarić, koji je imao jedan komad zemljišta u Blatu. On je slao zaptije, da mu sakupe seljake, koji će popravljati puteve kroz Gabelu. Tako se sastalo do 200 i više seljaka, da rade na carskim putevima. Smajilaga odvojio bi od sakupljenih težaka 15—20 njih i naredio im, da idu kopati u Blatu jarke, neka se voda ocjegjuje i ostaje zemlja za oranje. Smajilaga je onda dijelio isušeno zemljište kome je htio ili koji je od njega tražio, da je obragjuje, a njemu da daje hak. Ovakovi su se težaci zvali „poorci“ za razliku od ostalih kmetova. Ovakim su načinom i ostali begovi i age prisvojili isušena zemljišta, koja im nijesu pripadala posjedu. Kraj sela Višića morali su težaci iskrčiti begovima Lug, koliko ga je njima po tapijama pripadalo, a onda su krčili i dalje, što nije bilo pod begovskim

¹⁾ Sr. Buconjić o. c. p. 70—73, Gjurgjević: Memoari sa Balkana p. 83.

tapijama. Težaci su to krčili sebi, ali im to ne dopade, jer su iskrčena zemljišta prisvojili begovi, a težaci ga obragjivali i davali hak. Sličnih slučajeva bilo je i u drugim stranama.¹⁾

Ovaki postupak begova i aga, da ne spominjemo razne druge pojedinačne slučajeve njihove samovolje, izazivao je upravo otpor u kmetova i jačao mržnju, koja je svakim danom bivala veća.

Prije nego što je buknuo ustanak u Hercegovini, došao je u Dalmaciju i car i kralj Franjo Josip I., te je njegovo putovanje po Dalmaciji, u neposrednoj blizini Hercegovine, znatno utjecalo na odnošaje ustaša, osobito katoličkih. Hercegovački katolici, koje su vodili Franjevci, usuprot nastojanju turskih oblasti, da ne dogju u dodir s carem i kraljem, ipak na nekoliko mjesta pozdraviše vladara austro-ugarske monarhije. Tako je n. pr. u Imotskom vladar pod kraj aprila primio deputaciju hercegovačkih Franjevacu, koju je predvodio kustos Fra Paško Buconjić i tajnik mu fra Augustin Zubač. Kustos Buconjić pročitao je u audijenciji adresu, u kojoj je razložio gospodarstveno i materijalno stanje naroda i nabrojio sve nevolje, koje narod trpi. Osim toga pokloniše se vladaru još i deputacije, predvogjene Franjevcima u Vrgorcu i u drugim pograničnim mjestima i napokon svećenstvo trebinjske vikarije u Dubrovniku.²⁾ U Dubrovniku pozdravio je vladara i bosanski namjesnik Derviš paša,³⁾ a u Kotoru pozdravi ga knez Nikola u pratnji svojih rogjaka i generala Martinovića.⁴⁾

¹⁾ Buconjić o. c. p. 74—75.

²⁾ Ibid. p. 76—79.

³⁾ Interesantnu vijest zabilježio je Herkalović (o. c. p. 56—57.) On veli. da je neki musliman Hadži Hasan ef. u Sarajevu spjevao pjesmu u slavu carevu, u kojoj moli cara, da oslobodi Bosnu iz revolucionarnoga kaosa i uzme u zaštitu.

⁴⁾ Fournier (o. c. p. 14.) veli, da je Knez Nikola caru Franji Josipu I. predlagao, da Austrija provali u Hercegovinu, a Crna Gora će je pomagati.

Posjet vladara austro-ugarske monarhije napunio je osobito katoličke Hercegovce velikim nadama, da će se njihovo stanje ubrzo poboljšati. Njima se stavi na čelo župnik u Ravnom don Ivan Musić. Njegov nemirni temperamenat izbio je na površinu već u doba, dok je još bio klerikom u manastiru Širokom brijegu. On je sa osam svojih drugova pobjegao iz manastira s nakanom, da pogju u Srbiju. Trojica izmegju tih klerika, koji su već došli do Sarajeva, povrati u Mostar fra Grgo Martić, a ostali biše već u Konjicu pohvatani i vraćeni u manastir. Francuskom konzulu Moreau-u svigjali su se megju tim klericima osobito Ivan Musić i Bajo Božić, te njegovim i Osman pašinim posredovanjem bijahu poslani na „medicinske nauke“ u Carigrad. Ivan Musić otišao je odavle u Ostrogon, gdje se kasnije zapopio i postao župnikom u Hercegovini.¹⁾

Oko Don Ivana Musića okupiše se doskora i ostale katoličke vogje kao Mijo Tomašević, Andrija Raić, Gjuro Krišto, (Pečko), Nikola Putica i Lovro Maslač. Uz Musića pristadoše i pravoslavne vogje Jovan Džombeta i Jefto Kalajdžić, ma da su skloniji bili Crnoj Gori nego li Austriji, za koju je Musić radio. U ostalom su katoličke i pravoslavne ustaše stajale u neprestanom megjusobnom dodiru, a i sam Musić polazio je i na Cetinje knezu Nikoli.²⁾

Od pravoslavnih vogja ustaša bijahu najodličniji Lazar Sočica, Petar Radović, Stojan Kovačević, Bogdan Zimonjić, Maksim Bačević, Peko Pavlović i Mičo Ljubibratić. Gornja Hercegovina bila je sva pod uplivom Crne Gore.

¹⁾ Martić: Zapamćenja p. 54—56.

²⁾ Opširno nam karakteriše ličnosti ustaša: Buconjić o. c. p. 80—108.

Polovinom jula god. 1875. bio je najveći dio Hercegovine spreman na ustanak. Turske oblasti nastojale su pregovaranjima ustaše smiriti i skloniti ih, da polože oružje. Iz Mostara odoše nekoji uplivniji gragjani do Krupe, ali se vratiše bez uspjeha. Mostarski mutesarif zamoli i biskupa Kraljevića, da pogje megju ustaše. On je i pošao u pratnji nekolicine svojih pouzdanika (bilo je i muslimana), megju ustaše i pregovarao s njima „a okom ih je i držanjem svojim bodrio na otpor“. ¹⁾ Razumije se, da se i ova deputacija vratila bez uspjeha.

Megjutim su bili u proljeće stigli u Sarajevo iz Carigrada Konstant eff. i Husejin paša kao turski delegati crnogorske komisije za regulaciju granice, da nastave posao, koji je bio godine 1869. prekinut. Derviš paša nastojaše, da što dulje zaustavi sastav te komisije i uzalud su se oba člana opširnim izvještajem obratila na portu, u kojem su prikazali neobično vrijenje u Hercegovini. ²⁾

Kada su ostale bezuspješne intervencije hercegovačkih oblasti, odluči se i Derviš paša, te pošalje u Hercegovinu dva člana vilajetskog vijeća: Petra Petraki-a i Hajdar bega Čengića. Ako je i prvi bio za ovakav posao, ličnost Hajdar-begova nije nikako odgovarala ovako škakljivoj misiji. On je bio ratoboran posjednik i bliži rođjak familije Bašagića, kojoj je pripadao i zakupnik desetine od Nevesinja, ³⁾ a osim toga bilo je megju ustašama, kako veli Buconjić, i Hajdarbegovih kmetova, koji nijesu htjeli ni čuti o pregovaranju s njime. Izaslanici vilajetskog vijeća odoše ustašama oko Nevesinja i vratiše se bez uspjeha. Sada je Derviš paša poslao Husejin pašu i Konstant eff. k ustašama, ali na sva uvjeravanja o dobrim namjerama porte, pozivahu se ustaše na prošlost, koja nije nikako

¹⁾ Ibid. p. 91. Sr. i Koetschet Aus Bosniens letzter Türkenzeit. Wien und Leipzig 1905. p. 8.

²⁾ Koetschet o. c. p. 5.

³⁾ Ibid. p. 6—7.

pružala jamstva za bolju budućnost. Dok su oni još pregovarali, stiže vijest, da su ustaše oplijenile trgovački karavan kod Bišine blizu Nevesinja i da su poubijali nekolicinu muslimana. Konstant eff. je na to telegrafisao u Sarajevo Derviš paši, da su sva dalnja pregovaranja izlišna i da će odlučiti jedino oružje.¹⁾

U mjesecu augustu bukne ustanak i u Bosni. Glavni tabori ustaša bijahu u planinama: Motajici, Prosari, Kozari, Majevici, a i u unutrašnjosti zemlje. Uzduž Save od Rače do Jasenovca, pa uz Unu do Petrovca i Grahova, popališe ustaše mnoge čardake begova i aga. Age i begovi počеше sakupljati čete bašibozuka i harati za osvetu kršćanska sela. Tom prilikom izgine mnogo svijeta, u koliko nije moglo pobjeći u susjednu Hrvatsku i Slavoniju. Broj bjegunaca na tlo monarhije iznašao je u prvom mjesecu ustanka 20.000, a kasnije je narastao na 100.000.²⁾

Iz hrvatske granice poduzimali su prebjezi iz Bosne pod vodstvom hrvatskih i srpskih vogja provale u Bosnu s manjim odjelima tako n. pr. današnji srpski kralj Petar Karagjorgjević, Ljubljanačanin Miroslav Hubmayer, Golub Babić, Petar Uzelac i drugi.³⁾

Stanje turske vojske u Bosni i Hercegovini bijaše jadno. U Hercegovini, gdje je ustanak zauzeo najveće dimenzije, imala je Turska osim slabih posada u nekim utvrdama, samo u Mostaru jedan bataljun. Mostarski brigadir Selim paša odluči sa tri kumpanije i pola brdske baterije otići prema Nevesinju, ali nije mogao protiv ustaša ništa postići.

U to se umješa u ove odnošaje i evropska diplomacija, a napose Austrija i Rusija, te Njemačka. Težnje austro-ugarske monarhije, da osvoji Bosnu veoma su stare, a mi smo imali prilike, da to na

¹⁾ Ibid. p. 7.

²⁾ Fournier o. c. p. 13.

³⁾ Sr. Gjurgjević o. c. p. 89—90; Koetschet o. c. p. 14.

svom mjestu istaknemo. U XIX. vijeku je maršal Radetzky u posebnoj spomenici naglasio važnost posjeda Bosne i Hercegovine kao zaleđe za Istru i Dalmaciju, a istoga mišljenja bio je nešto kasnije i pobjednik kod Vise, admiral Tegetthoff. Iza gubitka Venecije i zapadne obale Jadranskoga mora, postala je uska pruga Dalmacije veoma nesigurnim posjedom, koji je upravo tražio teritorijalne potpore u svom zaleđu.

Kada je grofu Andrassy-u uspjelo zbližiti Austriju Njemačkoj, dobivale su težnje Austrije za proširenjem upliva na Balkanskom poluotrvu konkretnije forme. God. 1872. došlo je do sastanka triju careva (ruskog, austrijskog i njemačkog) u Berlinu, od kojeg je Austriji, ojačanoj njemačkom potporom, i sa strane Rusije priznato pravo, da sudjeluje u riješenju orijentalnog pitanja, koje je Rusija do ovog vremena smatrala isključivo svojom zadaćom. Godine 1873. posjetio je ruski car Aleksandar II. u Beču svjetsku izložbu i tom je prilikom stvoren neki „arrangement“, u kojem Rusija i Austrija obrekoše jedna drugoj potpuno povjerenje u orijentalnim stvarima i sporazumni rad za budućnost.¹⁾

U mjesecu augustu 1875. sastadoše se u Beču njemački i ruski poslanici, te se sporazumiše s grofom Andrassy-em u ovim točkama: Pivi i glavni princip evropskog mira neka bude održanje turskoga gospodstva u Evropi („status quo“). Pošto je provagjanje reforama prešna stvar, da se udovolji raja, evropske će vevlasti poslati svoje konzule na lice mjesta, da saslušaju tužbe raje i da je odvrate od napadaja na turske čete. Pomirbeni akciju konzula neka potpomognu poslanici kod porte, da porta odredi povjerenstvo, pred koje će ustaše iznijeti svoje tegobe. Ako i ustanak u Hercegovini spada u unutarnja pitanja osmanlijske države,

¹⁾ Opširnije o tome sr. u Fourniera o. c. p. 6—9.

ipak su se velevlasti odlučile na taj korak, da se dosadanji ustanci nebi pretvorili u vjerski rat, koji bi mogao zahvatiti i pogranične krajeve i štetno djelovati na sigurnost u susjednim državama.¹⁾

Porta pristade na internacionalnu komisiju, koja će Hercegovinu dovesti u mirnu kolotečinu i još u augustu stigoše u Mostar evropski konzuli: Za Englesku Holmes, (jedini turkofil), za Njemačku Lichtenberg, za Rusiju Jastrebow, za Austriju Vasić, za Francusku Dizon, a za Italiju Durando. Konzuli odoše korporativno u tabor ustaša u Lukavac, ali premda ustaše nijesu jasno formulirale svojih zahtjeva, ipak se razabralo potpuno nepovjerenje u svako obećanje vlade o reformama i isticalo, koliko je Turska vlada gazila svako pravo i obećanje.

U to je prispio u Mostar osmanlijski komisar Server paša i izdade proklamaciju u turskom i hrvatskom jeziku, punu obećanja. Dakako da ovakova papirnata obećanja ne postigoše ni najneznatnijeg efekta.²⁾ I bosanski namjesnik Derviš paša odlučio se napokon, da ode u Hercegovinu, ali mu stiže telegram, da je opozvan,³⁾ a na njegovo mjesto da je imenovan Ahmed Hamdi paša, s kojim su stigle i prve turske čete preko Kleka u Hercegovinu.

Konzularna komisija u Mostaru držala se još na okupu i vijećala sa Server pašom. Ovdje joj je bila dostavljena kao i Server paši jedna pretstavka, koju je talijanski napisao kustos Bucunjić. U toj se pretstavci ističe, da će kršćani radije umrijeti, nego li podnositi toliko ropstvo. Ako velevlasti ne će, da im pomognu, neka im barem ne stavljaju zapreka u njihovom pothvatu. Oni će inače morati

¹⁾ Mandić: Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878. Zagreb 1910. p. 9—10.

²⁾ Koetschet o. c. p. 10—11.

³⁾ S Derviš pašom došao je u sukob radi njegovih prljavih novčanih stvari tadanji divizionar u Sarajevu, kasniji slavni junak od Plevna, Osman paša, koji ga je i tužio u Carigradu (Koetschet o. c. p. 3.)

zamoliti koju kršćansku državu, da im prepusti kakav kraj, kamo će se iseliti. Neka se velevlasti zauzmu kod Turske, da se iz Bosne i Hercegovine učini autonomna država, koja bi sultanu plaćala danak. Na čelo države nek se postavi jedan strani knez, a nipošto turski podanik.¹⁾ Ovo su glavne točke te pretstavke, za koju nije bilo u Server paše ni najmanje sklonosti, da je prihvati.

Sada plane ustanak svom žestinom osobito u južnoj i istočnoj Hercegovini. Nešto su se teže odlučile na ustanak nahije kao: Piva, Banjani i Zupci, Kruševica, Sutorina, koje su zaslugom komisara Dževdet eff. godine 1863. dobile velikih privilegija. Na njihovo područje nije smio stupiti nijedan zaptija i nijedan turski činovnik. Svaka nahija birala je iz svoje sredine vlastitog starješinu, u čijim je rukama bila uprava i sudbena vlast. Starješina je tobože još i držao znatan broj pandura, koji su primali iz državne blagajne mjesečnu plaću od 100 groša.²⁾ Poreza nijesu te nahije plaćale, nego su još primale i novaca. Tek iza nekoliko sedmica krzmanja odlučiše napokon i one (ponajviše pod uplivom kneza Nikole) priključiti se ustanku.³⁾

Najžešće borbe bile su izmegju Bileće i Trebinja i oko manastira Duži, koji su turske čete zauzele na juriš i spalile. Masa kršćanskog svijeta pobjegla je preko granice u Dalmaciju.

Megju pravoslavnim ustašama vodio je u prvo doba odlučnu riječ Mićo Ljubibratić. On je iza prvog ustanka u Hercegovini pratio Luku Vukalovića u Rusiju, ali se kasnije vratio iz Rusije u Beograd, gdje je uživao neku potporu od srpske vlade. Kada je planuo ustanak u Hercegovini, pohiti on iz Beograda u Hercegovinu, ali izgubivši do-

¹⁾ Sr. Buconjić o. c. p. 101.

²⁾ 1 groš u Hercegovini 20 helera.

³⁾ Koetschet o. c. p. 13—14.

skora povjerenje Crne Gore, vojevaše na svoju ruku.¹⁾ Vodstvo pravoslavnih ustaša bijaše u rukama Lazara Sočice i Peke Pavlovića. Sve niti ustanka imao je u svojim rukama ruski konzul Jonin u Dubrovniku.

Ahmed Hamdi paša odluči poslati čete, da oslobodi Goražde od opsade ustaša. Divizijonaru Šefket paši bilo je povjereno, da sa 6000 vojske obavi ovu misiju. Dedaga Čengić, koji je tada boravio u Lipniku, jugoistočno od Gacka, ponudi mu se, da će s muslimanima Gacka preuzeti službu pretstraža, ali Šefket paša je to ponosno odbio. Kolona Šefket paše bude napadnuta na putu kod Muratovića²⁾ i Šefket paša morao je žrtvovati dvije kumpanije i dio provijanta samo da može s ostalim dijelom uzmaknuti prema Gacku. Ova prva znatna pobjeda ustaša nad regularnom turskom vojskom izazvala je u slavenskih naroda, koji su velikom simpatijom pratili borbu ustaša, opći entuzijazam.

Hamdi pašu zamijeni još iste godine Reuf paša, koji je odmah pohitio u Gacko, i iza toga poveo iz Goražda na pola izgladnjeli bataljun turskih vojnika i pošto je nastala zima, povuče se sa svojim četama iz Bileće u Trebinje.

Diplomacija je ovo vrijeme zaludu sjedila u Mostaru. Server paša došao je na ideju, da se Hercegovina razdijeli u dva okružja: Mostar i Gacko (s Bilećom i Trebinjem). Gacko dobit će mutesarifa kršćanina. I zaista bi doskora Konstant ef., dobivši naslov paše, imenovan mutesarifom novog okružja. On je sa sobom poveo i činovnike kršćane, ali ni to sredstvo nije više moglo umiriti ustaša.

Pod kraj 1875. godine opozvan bi i Reuf paša, te Server paša, a civilna uprava Herce-

¹⁾ O Ljubibratiću sr. Pavlović o. c. p. 28. Koetschet o. c. p. 23.

²⁾ Baš na onom mjestu, gdje se 1861. god. Dedaga hrabro borio sa svojim bašibozucima.

govine bi odijeljena od Bosne. Zapovjednikom vojske postade A h m e d M u k t a r p a š a, veliki hvalisavac, koji je brzo načinio veliku vojničku karijeru, ma da nije posjedovao osobitih sposobnosti. Valijom u Hercegovini postade A l i p a š a, koji je u januaru 1876. prispio u Hercegovinu.

Grof Andrassy je megjutim u sporazumu s Rusijom i Njemačkom upravio notu Engleskoj, Italiji i Francukoj, koje su potpisale parišku konvenciju od god. 1876. te u njoj saopćuje, da su se Rusija, Njemačka i Austrija složile, da će suzdržati Srbiju i Crnu Goru od sudjelovanja u ustanku i da bi bile takogjer spremne po svojim konzulima i agentima doprinijeti primirenju ustanka. U ostalom valjalo bi da se Europa složi u ovim zahtjevima na portu: Potpuna sloboda vjeroispovijesti i jednakost pred zakonom za kršćane pobunjenih pokrajina; otstranjenje zakupa poreza; upotreba poreza samo za potrebe zemlje¹⁾ i radikalno poboljšanje gospodarstvenog stanja seljaštva. Pošto je Turska vlastitim naredbama (2. oktobra i 12. decembra) odlučila provesti reforme (megju njima i takve, koje traže velevlasti), neka ih sada provede, ali pod nadzorom komisije, koja će se sastaviti u zemlji od jednakog broja kršćana i muslimana. Ova nota, na koju su pristale i gore pomenute velevlasti, poznata je pod imenom „b e č k o g m e m o r a n d u m a“. ²⁾ Porta je taj memorandum prihvatila i imenovala dva komisara (za Hercegovinu katoličkog Arnauta V a s u e f f), da provedu t. j. da obećaju provedbu reforama.

Dok se ovako diplomacija naprezala, zbivali su se u Hercegovini žestoki okršaji s ustašama. Premda je vojnički zapovjednik M u k t a r p a š a bio upozoren, da je cesta Carina (na dalm.-herceg. granici sjeverno od Dubrovnika) — T r e b i n j e zapo-

¹⁾ Koetschet l. c. p. 36. veli da je ovo bilo suvišno tražiti pošto već od godine 1873. nije osim carine nijedan pijaster odaslan iz Bosne.

²⁾ Fournier p. 16—17.

sjednuta ustašama, da se spriječi dovoz živeža i da Peko Pavlović imade svoj tabor u šumi (zapadno od ove ceste) te da će mu doskora stići pomoć od Sočice iz Pive, Maksima Bačevića iz Banjana i Luke Petkovića iz Zubaca, Muktar paša nije slušao tih opomena, nego je oslabio trebinjsku posadu i otišao u Bileću. U Trebinju je ostalo samo dva bataljuna vojske, koji su morali naizmjenice donášati živež. Ni zapovjednik trebinjske posade Husejin paša nije mario za opomene, nego je 18. januara otposlao kao obično jedan bataljun prema Carini. Dva odjela bosanskih vojnika išla su naprijed kao predstraže i stigoše već do utvrde kod Duži, kad ustaše napadoše tursku vojsku. Bošnjaci su dobili nalog da zaposjednu brežuljke na obje strane ceste kod Gluhe Smokve, da zaštite prolaz bataljuna, a kasnije i na povratku bataljun sa živežom. Oni su se nalazili u udaljenosti $\frac{1}{2}$ sata od mjesta, gdje su ustaše napale trebinjsku posadu i natjerale je u bijeg. Mjesto da su pobjegli u utvrdu Drijeno, ostadoše Bošnjaci na svom mjestu, brzo učvrstiše svoje pozicije, a ustaše ih potpuno opkoliše. 124 momka borilo se preko 56 sati protiv užasne vatre ustaša, koji su brojali do 3000 ljudi. Kada su ispućali svu municiju, odbiše kamenjem i sabljama pošljedni juriš. Napokon su 50-torica preostalih ostavili u noći svoju poziciju i sklonili se u Drijeno, a odavle se onda povratiše u Trebinje. U tom boju poginuo je od ustaša vrli Maksim Bačević, jedan od najmlagjih ustaških vojvoda.¹⁾

Iza ovog dogagjaja postigao je Muktar paša neznatni uspjeh kod Vlastice brda ispod Drijena. On je dakako javio u Carigrad veliku pobjedu i skoro ugušenje ustanka.²⁾

U februaru nastao je u borbama neki zastoј. Tu i tamo pomalja se Petko Pavlović, a i

¹⁾ O njemu više Koetschet p. 27—29. Pavlović o. c. p. 28—29. Bio je po materi rođjak Njeguša.

²⁾ Koetschet o. c. p. 25.

Buconjić spominje i neke manje borbe don Ive Musića¹⁾. U martu svršio je svoju karijeru kao ustaški vogja Mićo Ljubibratić. On je izgubivši potporu Crne Gore i ruskog konzula u Dubrovniku, na svoju ruku poduzimao akciju i uznemirivao turske oblasti po Hercegovini. Jednom prilikom, kad je prešao na austrijsko zemljište, bio je u blizini ~~l m o t s k o g~~ na zapovijed austrijskih vlasti uhvaćen i odveden u Linac. Pušten kasnije na slobodu, umro je u Srbiji kao načelnik nekoga mjesta u pirotskom okrugu.²⁾

U aprilu došlo je do sastanka vogja ustaša s dalmatinskim namjesnikom Rodićem i hercegovačkim valijom Alipašom. Rodić je proponirao ustašama ono, što je grof Andrassy u svom memorandumu istaknuo, ali s time ustaše ne bijahu zadovoljne. Oni su u memorandumu na grofa Andrassy-a megju inim tražili trećinu zemlje u potpuno vlasništvo, za tim da im Turska pogradi iznova njihove kuće i crkve, da im dade živeža za godinu dana i nabavi orugje za obragjivanje zemlje. Kršćani ne trebaju tri godine plaćati nikakva poreza, a ne trebaju položiti oružja, dok ne stupe na snagu obećane reforme. Narodni poglavari neka s oblastima zajedno raspravljaju o provagjanju reforama. Austrijska i ruska vlada će u 6 mjesta, u kojima ostaju turske posade, postaviti po jednog agenta, koji će paziti, da se reforme provedu.³⁾ To su dakako bili zahtjevi diktirani vrlo lošom situacijom, u kojoj se tada Turska nalazila. Ustaše se uza to nadahu, da će im susjedne slavenske države, Srbija i Crna Gora, koje

¹⁾ o. c. p. 117.

²⁾ Na puta kroz Dalmaciju kao zarobljenik bio je u svakom većem gradu dočekivan sa slavljem. U Zadru ga je pozdravio Dr. Klaić (Sr. Koetschet p. 38; 40—41.) Gjurjević (o. c. p. 96.) znade, da je Mićo radio u korist Obrenovića (?), a to da nije bilo milo ni Crnoj Gori ni Austriji. Vrijedno je pogledati i Buconjić l. c. p. 108—109.

³⁾ Buconjić p. 119—121. Fournier p. 17.

su se u to doba, počele sve življe pripravljeni na akciju protiv Turske priskočiti u pomoć.

Pošto se u Dubrovniku uzalud vodili pregovori o primirju, da se može opskrbiti hranom turska posada u izolovanom Nikšiću, morao je Muktar paša iza dvodnevnog ljutog borbe sa svim četama koje su mu stajale na raspolaganju, proći istorijskim Duginim-klancem i iza teških gubitaka opskrbiti ovu tvrgjavu hranom. U tim borbama pomagali su ustaše obilato i Crnogorci.¹⁾

Prvih dana mjeseca maja planu ustanak i u Bugarskoj radi zločinačkih grozota, što ih tamo počinio bašibozuci; u Solunu poginuo njemački i francuski konzul od ruke fanatične svjetine. U Carigradu dugo se sofite i izazvale silne demonstracije. Sav Balkan nalazio se u stanju velike uzrujanosti i napokon ustanka.

Zastupnici Austro-Ugarske, Njemačke i Rusije sastadoše se nakon tih događaja u Berlinu na vijećanje. Pod predsjedanjem Gorčakova i izrađen je berlinski memorandum (12. maj 1876.), koji su spomenute tri vevlasti preporučile ostalima na prihvati. Ovaj memorandum je pooštreno izdanje Andrassy-ove decembarske note. U njemu se traži za ustaše dvomjesečno primirje, da im se u to doba dade građevni materijal i živež, te da im se ostavi oružje kao i muslimanima. Turska vojska neka se ograniči samo na pojedine garnizone. Nad provedbom ovih zahtjeva imadu bditi konzuli signatarnih vlasti.

Memorandum prihvatiše sve vevlasti osim Engleske, koja je izjavila, da bi time bila uništena samostalnost Turske.²⁾ Megjutim je predaja memoranduma odgogjena, pošto je Abdul Aziz bio baš u to doba otšanjen s prijestolja (30. maja 1876.), a na nj postavljen Murat V. Novi sultan proglasi svim podanicima Bosne i Hercegovine opću amnestiju

¹⁾ Koetschet p. 49—50.

²⁾ Fournier p. 18.

i šestnedjeljno primirje, ako se pokore vlasti, ali ustaše to odbiše.

U to se naime doba bijaše već ustalasalo javno mnijenje u Srbiji, koje je tražilo, da Srbija i Crna Gora pomognu ustašama. Knez Milan, koji je bio u početku odlučno protiv rata, jer je bio uvjeren da Srbija prema svojoj spremi i internacionalnom položaju ne bi mogla uspješno voditi rata, morao je pod pritiskom javnoga mnijenja popustiti, te u zajednici s Crnom Gorom preda posljednjih dana juna porti ultimatum, u kojem ova dva vladara traže, da se Bosna predade srpskoj, a Hercegovina crnogorskoj upravi. Duša srpskog ministarstva, Ristić, izjavio je da će se rat jedino u tom slučaju odgoditi, ako Turska prepusti upravu Bosne Srbiji uz izvjesno plaćanje harača.¹⁾ Pošto nije na taj ultimatum stigao odgovor, začu Srbija 2. jula ratovanje. General Alimpić navali na Bijeljenu ali je još istoga dana na večer bio od 1 bataljuna redovite turske vojske i od domaćih muslimana potučen i prisiljen na povratak preko Drine. Slabo je prošla i ona srpska vojska, koja je pod generalom Zachom prodrila u novopazarski sandžak. Crnogorske čete skupljahu se izmegju Grahova i Banjana, kamo je stigao i sam knez Nikola s nakanom, da preko Nevesinja i Stoca prodre prema Mostaru.

Ahmed Muktar paša u misli, da će Crnogorci nastojati, kako bi se što prije sjedinili sa Srbima, odluči to sjedinjenje spriječiti, te pohiti sa 17 bataljuna preko Nevesinja na Foču. U Gacku i Ne-

¹⁾ Kada su Srbija i Crna Gora izdale proklamaciju, za-traživši za sebe Bosnu i Hercegovinu, dao je biskup u Mostaru fra Angjeo Kraljević, štampati izjavu, u kojoj je svečano izjavio, da katoličko štanovništvo u slučaju, da sultan ne će moći održati ove zemlje, želi da padne pod Austriju. Pošto je Austro-ugarski komisar Vasić radio u zajednici s biskupom Kraljevićem, a bečkomu se kabinetu ova akcija učinila preuranjena, morao je Vasić seliti iz Mostara na svoje mjesto u Skadar (Koetschet o. c. p. 64—65.)

vesinju ostadoše samo male posade. Knez Nikola na čelu 14.000 Crnogoraca i hercegovačkih ustaša zauzme gotovo bez otpora Gacko i Bileću i padne pod Nevesinje. U Nevesinju zapovjedaše Ismailaga, imajući 1½ bataljun vojnika. Crnogorska vojska popali i opustoši nevesinjsku okolinu, ali kad je pokušalo jurišem zauzeti Nevesinje, bila je krvavih glava odbijena od hrabre posade.

U taboru kod Nevesinja bio je crnogorski knez Nikola upozoren od austro-ugarskoga zastupnika u Crnoj Gori, potpukovnika Thoemmela, da Austrija ne će trpiti prodiranje kneževu u dolinu Neretve. Već prije toga znalo se da je Thoemmel imao od svoje vlade slijedeću instrukciju: kakogod oružje odlučilo, Austrija pridržaje sebi pravo rektifikacije rezultata borbe.

Prije navještenja rata sa strane Crne Gore i Srbije, bijaše knez Nikola (nekako polovinom juna) poslao Peka Pavlovića prema Kleku, da ga zauzme i da tako suzbije eventualni dolazak turske vojske s morske strane. Peko Pavlović je iz busije napao u Vranjevu selu kod Kleka turske čete, kad su išle po vodu na jedno vrelo i postigao znatne uspjehe protiv Turaka.¹⁾ On je još napao i Ljubinje, ali bez uspjeha, te se u drugoj polovini juna povratio glavnoj crnogorskoj vojsci.²⁾

Dok je knez Nikola boravio kod Nevesinja, poslao je Ali paša Muktar paši u Čajniče depešu, da se povрати u Gacko, te da tako spriječi Crnogorcima povratak. Kad je Muktar paši osim toga stigao nalog iz Carigrada, da zaštiti Mostar i Nevesinje, odabere Muktar paša dulji, ali sigurniji put preko Sarajeva u Mostar, a ne na Gacko. Očito mu nije

¹⁾ Opširni lijepi opis u Buconjića p. 124—129.

²⁾ Ibidem p. 130—131. Vanredno smiono poniješe se u toj borbi muslimanke Šerifa hanuma Mataradžića i Pašana Hadžića. Šerifa dobila je kasnije nišan od sultana i 50 kruna mjesečno. Udala se za Hasan-bega Čengića iz Zagorja.

prijalo, da bude eventualno prisiljen na borbu s Crnogorcima. On je i onako bio samo u riječima velik. Po užasnoj vrućini morale su njegove čete preko Sarajeva u Mostar, prevaljujući dnevica do 40 km. Iza jednodnevnog odmora u Mostaru ode on s ovako izmorenim četama prema Nevesinju, kad je Ali paša već saznao, da su se Crnogorci počeli polako povlačiti. Knez Nikola je naime vidio, da poslije austrijskoga veta nema nade daljnjem napretku. Na putu u Nevesinje naigju Muktar pašine predstraže na jedno 2000 Crnogoraca i ustaša pod Stankom Radovićem (kod Bišine nad Blagajem). Crnogorci u veoma dobrim pozicijama zametnuše borbu, ali se ipak moradoše povući pred pretežnijom silom.¹⁾ I ovaj neznatni uspjeh, prikazao je Muktar paša kao sjajnu i veliku pobjedu u Carigradu.

Knez Nikola povukao se u najboljem redu na Korita, a Muktar paša počeo je već sanjati o tome, kako će provaliti u Crnu Goru i spaliti Cetinje. Od Nevesinja pogje on prema Bileći samo da se što prije prikuči Crnoj Gori. Knez Nikola pomno je pratio kretanje turske vojske i zaustavio se pod Planom sjeverozapadno od Bileće. Kad je turska vojska zamakla za Planu, pogje i knez sa svojom vojskom dalje i stade kod Vrbice. Gjurgjević, koji se nalazio u glavnom stanu kneza Nikole, pripovijeda o daljnim dogagjajima slijedeće, : Muktar paša nalazio se već u Bileću, a Peko Pavlović dobije zadaću, da Turke domami iz Bileće u t. zv. Vuči dō, gdje je Crnogorcima bilo najpovoljnije za bitku. On je uzeo 400 ljudi i silesiju trubljača, te se došulja do Bileće i stade pucati na gradske kuće i turski tabor. Radi velikog broja trubljača mislili su Turci, da je tu skupljena sva crnogorska vojska, te Muktar paša naredi, da se zametne boj. Crnogorci Peke Pavlovića stadoše uzmicati, a Turci ih stadoše proganjati, idući za njima prema

¹⁾ Detalji ovog boja Koetschet p. 59—60; Gjurgjević p. 110—111. i Buconjić p. 137.

Vučjem dolu ni ne sluteći, da je tu u zasjedi sva crnogorska vojska, koja se ovamo spustila iz Vrbice. Pošto je već turska glavna municija bila otpremljena prema crnogorskoj granici, nijesu Turci imali dosta municije. Daskora se prešlo na dijeljenje mejdana handžarima. Turci počеше bježati prema Bileći, a Crnogorci ih proganjahu sve do grada, koji su mogli zauzeti bez osocitih poteškoća, da su samo ustrajali. Od Turaka ostade na bojištu 2500 mrtvih, među njima i divizionar Selim paša i zapovjednik glavnog stožera Šukri-beg. Osim toga pade u sužanjstvo 300 vojnika, a od odličnih viših časnika: Osman paša (26. jula 1876). Muktar paša pobježe najprije u Bileću, a ne osjećajući se ni ovđe sigurnim ode u Trebinje. Odavle je htio svaliti svu krivicu radi poraza na Selim i Osman pašu jer je obojicu držao za mrtve. Osman paša opravdavao se sa Cetinja i bacao opet svu krivnju na Muktar pašu.¹⁾

Knez Nikola zadržao se još neko vrijeme na Gatačkom polju, a onda se povukao u svoja Brda. Muktar paša je krajem augusta htjeo kod Klobuka navaliti na Crnu Goru, ali ga ni ovaj put nije pratila sreća.

Još u početku srpsko-crnogorsko-turskog rata sporazumijele su se Rusija i Austrija o načinu svoga rada na Balkanu. 8. jula sastadoše se naime car Franjo Josip I. i car Aleksandar II. u českom dvorcu Reichstadt u i ovdje bude odlučeno slijedeće: Ako budu Srbija i Crna Gora od Turske svladane, ne smije se njihov posjed, ni njihov odnošaj prema Turskoj ni u čem promijeniti. U protivnom slučaju dobit će Srbija nekoje bosanske distrikte na Drini, a Crna Gora će se povećati pograničnim dijelovima Hercegovine. Sve ostalo od Bosne i Hercegovine pripast će Austriji, a Rusija će moći slobodno proširiti svoju granicu u Besa-

¹⁾ Gjurgjević o. c. p. 112—130. Koetschet p. 60—63. Buconjić p. 138—140.

rabiji i prema azijskoj strani. Obje će se vlasti prema daljnjem razvitku dogagjaja sporazumjeti o svim mogućnostima. Osim ovih točaka, koje nas na ovom mjestu zanimaju, sporazumjele su se Rusija i Austrija i u svim drugim točkama t. zv. orijentalnog pitanja. Valja još istaći, da su zaključile ostati neutralnima, dok na ratištu ne dogje do važnije odluke. Zato je i Austrija odmah zatvorila luku Klek za turski dovoz.¹⁾

Srbi vojevahu s malo sreće protiv Turaka usprkos velikog broja ruskih dobrovoljaca. Kada su krajem oktobra zauzeli Turci Aleksinac i spremali se na Beograd, posredova Rusija u Carigradu, da se Srbiji dade već prije zatraženo primirje. 1. novembra dobila je Srbija zatraženo primirje od dva mjeseca. Između Austrije i Rusije vodili su se neprestano pregovori o daljnjem postupanju na Balkanu, koji su često nosili karakter nepovjerenja jedne države prema drugoj. Engleska je napokon predložila konferenciju zastupnika veevlasti u Carigradu, koja je počela ondje vijećati oko polovine decembra 1876. Vijećanja su trajala sve do 20. januara 1877. Pozitivni rezultat vijećanja bijaše taj, da je primirje sa Srbijom i Crnom Gorom bilo produljeno do marta 1877. U dugim pitanjima je porta odbila sve zahtjeve veevlasti (za Bosnu se tražila nova organizacija sa kršćanskim guvernerom, izabranim pod uplivom veevlasti). 20. januara razišla se konferencija bez rezultata.

Sa Srbijom sklopila je porta 28. februara mir na osnovu „statusquo-a“, ali sa Crnom Gorom, koja je stavljala velike zahtjeve nije došlo do mira. Rusija je u „londonskoj konferenciji“ (3. marta 1877.) zatražila, da Turska pristane na mir i s Crnom Gorom, da počne provagjati reforme i da se razoruža. Rusija je takogjer spremna, da pregovara o razoružanju s Turskom, ali tek onda,

¹⁾ O sanstanku u Reichstadtu opširnije govori Fournier p. 20—23.

kada bude s Crnom Gorom sklopljen perfektan mir i reforme na Balkanu provedene.

Valja uvažiti, da su svi energični zahtjevi Rusije uslijedili poslije konvencije izmegju Rusije i Austrije, sklopljene u Budimpešti (15. januara 1877.) Austrija je ovdje obećala Rusiji, da će u slučaju rata izmegju Rusije i Turske ostati neutralna i Rusiju diplomatski podupirati. Austrija će pače dozvoliti ruskim komisarima kupovati sve što je za vojsku potrebno. Sredstva i vrijeme za vojničku okupaciju Bosne i Hercegovine imade Austrija pravo da bira. Austrija ne će svoj vojnički rajon proširiti na Rumunjsku, Srbiju, Bugarsku i Crnu Goru, a Rusija opet na Srbiju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu. Srbija i Crna Gora mogu operisati sa svojim četama s Rusijom, ali izvan ovoga teritorija.. Ova konvencija popunjena je 18. marta u Beču. Ekspanzivno područje Austrije proteže se na Bosnu i Hercegovinu, a o području izmegju Srbije i Crne Gore (Novopazarski sandžak) zaključen je kasniji sporazum.

U aprilu stiže odgovor Turske na zahtjev Rusije u Londonu. Turska izjavljuje, da će provesti reforme, ali bez tugje intervencije i da će radije ratovati, nego pristati na ruske zahtjeve, koji je ponizuju. Samo istodobno razoružanje može sačuvati mir. Tri dana iza toga dobio je knez Nikola obavijest, da se primirje s njime ne može više produljiti, jer su se pregovori o miru razbili. Rusija je sada morala povući konzekvencije i navijestiti Turskoj rat (24. aprila 1877.¹⁾) Detalji ovog rata ne zanimaju vas na ovom mjestu. Rusija je u početku brzo napredovala, dok je nije kod Plevna zaustavio slavni Osman paša. Tek u decembru padne ova tvrgjava u ruske ruke, a sada je Rusija i Srbiju pozvala, da Turskoj navijesti rat. Iza pada

¹⁾ Opširno o pregovaranju izmegju Rusije i Austrije s novim podacima u Fourniera p. 23—47.

Plevna napredovaše ruski general Gurko brzo prešavši Balkan i zauzevši Jedrene. Ovdje je sklopljeno primirje, u kome su već bili utvrđeni glavni uslovi mira, a ovo je dovelo do Sanstefanskog ugovora, koji je Rusija diktovala, a porta samo potpisala. Turska je uz druge teške uvjete pristala u tom ugovoru na autonomiju Bosne i Hercegovine.

Sanstefanski ugovor uzrujao je neke vele-vlasti, a naročito Englesku, Njemačku i Austriju. Ova potonja bila je upravo izigrana od ruske diploma-cije.¹⁾ Ni Srbija nije bila zadovoljna radi z a k l j u č e -nog stvaranja velike Bugarske, te je srpsko javno mnijenje bilo veoma razočarano sanstefanskim ugovorom.²⁾ Grof Andrassy stade raditi, da se sazove konferencija evropskih vele-vlasti, koja će vijećati o modifikaciji sanstefanskog ugovora. Rusija je kušala, da Austriju predobije za poseban sporazum, ali grof Andrassy ne pristade nato. Dugotrajna prego-varanja izmegju vele-vlasti svršise odlukom, da se u Berlinu sastane kongres. 13. juna začeo je napokon kongres svoj rad pod predsjedanjem njemačkoga kancelara B i s m a r c k a.

U drugoj polovini god. 1877. pade u ruke Crnogoraca posvema izolovani Nikšić, prisiljen na predaju ušljed gladi i jer mu Crnogorci oduzeše vodu.³⁾

¹⁾ Sl. Jovanović u raspravi: Graf Julije Andrassy (L. M. S. knjiga 296 p. 46—92) veli, da Rusija nije mislila isključiti Austriju i Njemačku od učešća kod sklapanja Sanstefanskog mira i da nije krila od svojih saveznika uslove mira (sr. p. 47). Izvodi Jovanovićevi čine mi se odviše nategnuti.

²⁾ Stanojević: Istorija srpskog naroda p. 312.

³⁾ Kad su Crnogorci opsjedali Nikšić, u Sarajevu se, kako ironično veli Dr. Koetschet, probudio ratoborni duh. Pod osobnim ravnanjem namjesnika M a s h a r p a š e, bijaše nešto Sarajlija unovačeno i izvježbano i poslano u Hercegovinu. Već u Mostaru posvadiše se vogje megju sobom. Sarajlije nastaviše uza sve to svoj put do N e v e s i n j a, ali već za tri sedmice povратиše se preko brda i dolina svojim kućama (Koetschet o. c. p. 69—70.)

VI.

OKUPACIJA BOSNE I HERCEGOVINE. (1878.)

A.

BOSNA NEPOSREDNO PRED OKUPACIJOM.

Iza Ibrahim Derviš paše izmijenilo se u kratko vrijeme nekoliko namjesnika u Bosni do posljednjega *Mashar paše* (april 1877.). U zemlji je duboko pao autoritet državne vlasti, a nijedan od namjesnika nije imao dovoljno energije, da štogod poduzme, što bi povratilo ugled vladi. Oni su i onako dolazili u ovu zemlju u nadi, da njihov boravak ovdje ne će biti od duljeg trajanja. Za to su svoj položaj nastojali što je više moguće iskoristiti za sebe, svoje rogjake i prijatelje.

Već god. 1873. nijesu činovnici mogli dobiti plaće. Kod blagajne im se odgovaralo, da nema para. Oni su lihvarima jevrejima davali svoje namire, koji su im isplatili 50% od plaće, a ostalo je valija dijelio s njima.¹⁾ Nesigurnost u zemlji bivala je svakim danom veća. Poznati *Hadži Lojo* i brat mu stvoriše razbojničke bande, od kojih nije nitko bio siguran pače ni u Sarajevu i okolini.

Proklamacija ustava (31. decembra 1876.) u Turskoj, nije u Bosni našla nikakva odziva. Vidi se to najbolje po tome, što se nitko od muslimana

¹⁾ Herkalović o. c. p. 65.

i kršćana nije htio primiti mandata, nego na nagovor valije primio je taj posao jevrejin J a v e r e f f. B a r u c h.

Teške su ratne kontribucije tištile narod. Od državnih službenika utjerivao se ratni porez u novcu: uzimalo se 10% od njihove plaće. Isto su tako morale i općine plaćati ratni porez u novcu. Kršćani su plaćali po 10 pijastra (oko 2 K), a bogatiji i po 20 pijastra. Veleposjednici morali su davati u naravi n. pr. pšenice za vojsku.

U početku 1877. pozvala je porta sav muslimanski narod od 15—70. godine pod oružje premda je već u to doba stajalo pod oružjem oko 52 bataljuna. Vojska je bila slabo plaćana i opskrbljivana tako, da su bile veoma česte dezercije. Apel porte našao je ušljed toga slabi odziv.

M a s h a r p a š a, posljednji osmanlijski namjesnik Bosne, kojemu je bio dodijeljen kao civilni adlatus K o n s t a n t i n p a š a,¹⁾ bijaše pravo carigradsko dijete, koji nije nimalo poznavao zemlje, a niti je osjećao kakove simpatije za nju. Pošto nije iz Carigrada primao instrukcija za svoje držanje, on je igrao više ulogu posmatrača dogagjaja, nego li aktivnog faktora. U vrijeme rusko-turskoga rata kolale su u Bosni osobito poslije san-stefanskog ugovora najrazličitije glasine o budućem načinu vladanja. Neuspjeh Turske u ratu s Rusijom značio je gubitak i ono malo prestiža, što su ga osmanlijske vlasti imale u zemlji. Istina je, da su Bošnjaci i ovaj posljednji put mnogo doprinijeli u obranu carstva. Na svim bojištima hrabro su se borili njihovi bataljuni, rezerva je stajala duž azijske i evropske granice, ali uza sve to nije više bilo prema predstavnicima centralne vlade u Bosni nikakva štovanja.

U proljeću god. 1878. nalazila se Turska u stanju najveće bijede. Razmjerno je Bosna prema ostalim krajevima turskoga carstva još najmanje bila

¹⁾ On je još u novembru 1876. ostavio Hercegovinu.

taknuta tom općom mizerijom. Osim istočne Hercegovine i suhe granice prema Hrvatskoj, koje je uništio mač ustanka, seljaci su u čitavoj zemlji obragjivali svoja polja. Seoski je svijet bio u običajnom svom apatičnom miru, ali zato je to više bružalo u gradovima, napose u Sarajevu. Osmanlijska je vlada dugo šutila o dogovaranju u San Stefanu, ali doskora se ipak pročulo, da je Bosni stavljena u izgled a u t o n o m n a v l a d a. Neki muslimani počeli su već sanjariti, kako je evo nadošlo vrijeme, da se ispune njihove stare aspiracije o neodvisnosti Bosne od osmanlijske vlade, zamišljajući sebi Bosnu autonomnom u starom feudalnom duhu prije Omer-pašinih vremena. Osmanlijska vlada činila im se odviše evropska i oni su samo pod silu prignuli pred njom svoje glave. Dakako, da autonomija, koja je Bosni bila stavljena u izgled, nije imala ni izdaleka biti onaka, kako bi to njima bilo prijalo. Megjutim ništa se nije pravo o tome znalo i svatko se prepuštao kombinacijama, koje su njemu bile najpovoljnije.

Špecijalno u Sarajevu bijaše veliki broj nezadovoljnika s osmanlijskom upravom, koji su željno čekali zgodu, da svojem osjećanju i mišljenju dadu javno izražaja. Pošto je stanje vojske u Bosni bilo veoma jadno i vojnici nijesu primali već odavna nikakove plaće, a uza to i vanredno manjkavu opskrbu, nagjoše nezadovoljnici povod, da javno istupe protiv osmanlijske vlade.

Već u početku maja (1878.) saznala je policija, da se svake večeri poslije obavljenog klanjanja u raznim dijelovima grada drže sastanci, u kojima je osobitu ulogu igrala ulema i hodže. Među agitatorima se na prvom mjestu ističaše imam begove džamije Hafiz Abdullah eff. Kaugdžić, nemirni fanatik, koji se već u doba Osman-pašino isticao kao veliki protivnik kršćana i zato dolazio u sukob s konakom. Uza nj pristajahu niži slojevi sarajevskog stanovništva. Od ostalih voga i agitatora

isticahu se još: Muhamed eff. Hadži-Jamaković, šejh i muderis, oduševljeni fanatik, koji se do ovog doba nije isticao ni u kakvim nemirima, ali je sada ušao u pokret sa svom energijom, osvjedočen, da osmanlijska vlada nije više kadra odbiti od Bosne mrske evropske kaure.

U konaku je imao jaki upliv Mustafa beg Fadilpašić, glava koterije, koja je sanjala o uspostavi davno propale staro-bosanske feudalne epohe. On se tek nedavno vratio iz progonstva iz Carigrada. Koetschet veli za nj, da je preko mjere bio častoljubiv, a uza to da je vazda imao na umu i lične svoje interese i interese svoje koterije.

Od odličnijih muslimana pripadao je vogjama i Mehmed beg Kapetanović—Ljubušak. Bio je to načitan, i inteligentan čovjek, vatren govornik. Baš u to doba bijaše on načelnik Sarajeva, a težio je i za mutesarifatom s rangom paše. Porta je nerado gledala domaće ljude u višim službama, te je tako lako Mashar paša mogao spriječiti njegovo imenovanje. Za njega valja još reći, da nije imao ništa zajedničkoga s fanatizovanom sarajevskom masom i da se još za vremena povukao s površine.¹⁾

Adresa nezadovoljnika, o kojoj se dulje po čaršiji govorilo, bila je napokon 2. januara predana sa silnim potpisima valiji Mashar paši. Ovog namjesnika smo već naprijed u kratko karakterizovali, a sada nam valja još primjetiti, da je njegova antipatija prema Bošnjacima, osobito Sarajlijama, za godinu dana njegovog službovanja toliko narasla, da je rekao jednom prilikom, promatrajući velike skupine Sarajlija, dok su izlazile iz careve džamije: Ako će naša vlada uopće moći zadržati Bosnu, to ona mora kao nekada sve ove tvrdoglavce bez milosti i milosrgja prognati u Anadoliju, jer s njima

¹⁾ Sr. Koetschet o. c. p. 75—76. Herkalović veli, za nj da je on držao za spas ovih zemalja ulaz austrijske vojske. Kad je megjutim stigao telegram o mandatu „bekundste er auch keine Freude daran“ (o. c. p. 118.)

je svaki napredak i svaki kulturni rad nemoguć.¹⁾ I odviše jasno karakterišu ove riječi odnošaj izmegju Bošnjaka i turskih oblasti, a da bi trebale posebnog komentara.

Mashar paša primio je izaslanstvo i adresu, koja je bila direktno naperena protiv činovništva, a osobito protiv tadanjeg vojničkog zapovjednika Veli paše. U adresi crtaju se materijalne patnje muslimanskog stanovništva, koje je doprinijelo velikih žrtava u interesu države, a ova ih nije zaštitila ni u njihovim životnim interesima. Autoritet oblasti je potkopan, a tome je krivo nepošteno i podmitljivo činovništvo. Vodstvo vojničkih poslova leži u nevrijednim rukama. Kao što se ovo potonje ticalo Veli paše, tako su tužbe glede civilnog činovništva bile poglavito uperene protiv civilnog adlatusa Konstant-paše, koji se nadao, da će ušljed svakako očekivane promjene odnošaja u Bosni zasjesti na važno mjesto, te se i više približio Srbima, nego što je to bilo za nj oportuno.

Mashar paša sazvaio je na vijećanje predstojnike oblasti i druge odličnike, koji iza govora Mehmed bega Kapetanovića zaključiše, da se izabere odbor od 24 člana sa zadaćom, da ispita iznešene zahtjeve i tužbe i da stavi predloge, kako bi se odstranile razne zloupotrebe. Radi pogibeljnog položaja u kojem se zemlja nalazi, raspravljat će ovaj odbor i o sredstvima za obranu zemlje. Mustafa Fadilpašić bude izabran za predsjednika toga odbora.

Berlinski kongres raspravljaše sporna orijentalna pitanja od 13. juna do 13. jula. Crna Gora dobila je osim teritorija na istoku i jugoistoku svog dosadašnjeg područja nahije hercegovačke: Nikšić, Pivu i Banjane. 28. juna počeo je kongres raspravljati o 14. članku san-stefanskog ugovora, u kojem je bilo govora o Bosni. Grof Andrassy je u ime austro-ugarske monarhije u svom ekspezeju

¹⁾ Koetschet o. c. p. 72.

razlagao, da je pitanje sudbine Bosne i Hercegovine od evropskog interesa, jer je posljednji orijentalni rat imao svoj početak baš u ovim zemljama, u kojima Turska nije bila u stanju umiriti ustanak i zaustaviti iselivanje u velikoj masi. Radi ovog posljednjeg bila je monarhija izložena znatnim žrtvama,¹⁾ a pogranični narodi monarhije pretrpjeli su velike štete. Autonomijom za ove pokrajine kako je zamišljena u san-stefanskom ugovoru, ne će se stati na kraj nemirima, jer su ovdje prevelike vjerske i socijalne opreke megju stanovnicima, koje će i dalje trajati, a time će ove pokrajine biti vrelom neprestanog oštećivanja austro-ugarske monarhije. Monarhija će pristati samo na takvo riješenje ovog pitanja, koje će konačno u obim pokrajinama stvoriti mir i spriječiti za uvijek dogagjaje na štetu monarhije. Formalni predlog, da Austrija zaposjedne i upravlja Bosnom i Hercegovinom stavio je lord Salisbury, koji je uz engleskog ministra predsjednika Beaconsfielda zastupao na kongresu Englesku. Engleska je već prije bila obećala Austriji, da će zaposjednuće Bosne i Hercegovine po monarhiji „u svakoj formi“ podupirati, ali sada nije predlagala aneksiju, nego samo „okupaciju i upravu“, dakako neograničenu vremenom.²⁾ Čini se, da je namjera Grofa Andrassy-a bila, da se zadovolji ovom blažom formom. Na kongresu, tvrdi Fournier, nije nitko u toj blažoj izvanjskoj formi vidio drugo do potpunog utjelovjenja ovih pokrajina austro-ugarskoj monarhiji.³⁾ Na predlog Engleske pristadoše Rusija, Njemačka, Italija i Francuska, samo turski zastupnici Karatheodory paša, Mehmed Ali i Sadullah bej oponirahu prema svojim instrukcijama.

¹⁾ Grof Andrassy je izjavio, da je država potrošila na te iseljenike 10 milijuna forinti.

²⁾ Ovako je Engleska dala na sebe prenijeti i Cipar.

³⁾ Sr. Fournier o. c. p. 68.

Oni su meĝu inim svečano obećali, da će turska odmah uvesti u ovim pokrajinama reforme.

Grof Andrassy izjavio je u ime austro-ugarske monarhije, da je ona spremna preuzeti okupaciju i upravu obiju pokrajina, samo isključuje novopazarski sandžak, gdje neka i dalje ostane na snazi osmanlijska uprava. Monarhija pridržaje ipak sebi pravo, da i ovdje radi prometa i trgovine drži posade.

Kada je lord Beaconsfield iza svršene sjednice turskim zastupnicima predbacio njihovo držanje i izašao pače i s grožnjama, a Bismarck svjetovao grofu Andrassy-u, da ugje u Bosnu prije nego što dobije privolu porte, postade položaj njihov vrlo težak.¹⁾ 4. jula stigoše im nove instrukcije, prema kojima izjaviše, da sultan sebi predržaje pravo, da se s Austrijom neposredno sporazumi u pitanju Bosne. 11. jula izjaviše turski zastupnici jednom od austrijskih punomoćnika, barunu Haymerlu, da će oni samo onda potpisati akte kongresa, ako se Austro-Ugarska tajno pismeno obveže, da smatra svoju okupaciju provizornom, te da ona ne dira sultanov suverenitet. Oni izjaviše, da žele ove izjave samo radi sebe, kako bi se zaštitili od gnjeva sultanova i obećaše svečano, da nitko ne će ove tajne saznati. U predpošljednjoj sjednici 11. jula nijesu turski zastupnici tražili nikakve izmjene redakcije članka o Bosni, a kad je slijedeći dan imao biti akt svečano potpisan, osvanuše oni kod Grofa Andrassy-a i zatražiše od njega, da pristane na njihov zahtjev, što su ga stavili barunu Haymerlu. Grof Andrassy, koji nije htio, da eventualno turski zastupnici kongres razvrgnu, a i u uvjerenju, da to ni najmanje ne će

¹⁾ Bismarck je svjetovao Andrassy-u, da ugje u Bosnu već u doba izmegju jedrenskoga primirja i san-stefanskoga mira, ali Andrassy je htjeo okupaciju u besprijekornoj diplomatskoj formi (Jovanović Sl.: Grof Julije Andraš i. c. p. 48).

biti od štete uspjehu monarhije, potpisa protokol, u kojem izjaviše zastupnici monarhije, da suverena prava sultanova ne će biti činjenicom okupacije dirnuta, da se dalje ima okupacija smatrati provizornom i da će se o pojedinostima okupacije neposredno iza svršetka kongresa obje vlade sporazumiti. Napokon je 13. jula bio potpisan kongresni akt, sastojeći se od 64 članka. XXV. članak tiče se Bosne i Hercegovine, a glasi ovako: Pokrajine Bosnu i Hercegovinu zaposjest će i njima upravljati Austro-Ugarska. Pošto austro-ugarska vlada ne želi da upravlja i sandžakom Novim Pazarom, koji se proteže megju Srbijom i Crnom Gorom u jugoistočnom pravcu do preko Mitrovice („jusqu'au delà de Mitrovitza“), ovdje će i dalje funkcionirati osmanlijska administracija. Austro-ugarska monarhija, da osigura opstanak novom političkom stanju („du nouvel état politique“) kao i slobodu i sigurnost komunikacija, pridržaje sebi pravo u čitavom opsegu ovoga dijeia staroga bosanskog vilajeta držati posade i posjedovati vojničke i trgovačke ceste (l'Autriche-Hongrie se reserve le droit de tenir garnison et d'avoir des routes militaires et commerciales sur toute l'entendue de cette partie de l'ancien Vilayet de Bosnie“). U tu svrhu pridržavaju za se austro-ugarska i turska vlada, da se o potankostima sporazume.¹⁾

Vratimo se sada na događaje u Bosni. Zaključak o mandatu okupacije stigao je u Sarajevo na generalnog konzula Vasića već 3. jula. On je dobio ujedno i naputak od Grofa Andrassy-a, da o toj činjenici obavijesti odličnije ljude, pa i muslimane. Tadanji vrlo brbljavi konzularni kancelista Herkalović²⁾ još je u noći izmegju

¹⁾ O raspravama berlinskoga kongresa Sr. Fournier p. 64—75.

²⁾ Herkalović napisao je, kako je poznato i svoje memoare, koje smo na više mjesta citirali.

3. i 4. jula raširio tu vijest tako, da je već 4. jula znala za mandat okupacije čitava čaršija. Istoga dana je konzul Vasić službeno saopćio valiji Mashar-paši depešu grofa Andrassy-a, a ovaj je izjavio, da to prima samo kao privatni razgovor do znanja i da u tako važnim stvarima prima inštrukcije samo od svoga vladara.

Nema sumnje, da su evropske veevlasti, davši austro-ugarskoj monarhiji mandat okupacije, pretpostavljale, da će se okupacija provesti u miru to više, što se u doba kongresa u Carigradu za izvjesno tvrdilo, da ne će austrijske čete kod ulaza u Bosnu naići na otpor. Ovo općenito mišljenje dijelio je i grof Andrassy i poznata je njegova izjava, da će se Bosna i Hercegovina okupirati jednom vojničkom glazbom. Grof Andrassy je dakako bio loše o situaciji informiran po konzulu, a valjda i po drugim svojim agentima. Zato imademo i dokaza. Tako nam je poznato, da je konzul Vasić u jednom izvještaju od 20. aprila pisao o „pouzdanju i nadi“, koju imadu bosanski begovi prema austrijskoj vladi.¹⁾ Fra Grgo Martić zabilježio je, kako je Vasić javio Andrassy-u, da ni puška ne će puknuti, kad dogje austrijska vojska.²⁾ Turska vlada je počevši od aprila 1878. slala u zemlju velike transporte municije i oružja tako, da doskora nije bilo mjesta u magazinima, nego se i u konaku moralo spremati patrone i nove puške. Čitavo držanje turske vlade za i poslije berlinskoga kongresa bilo je takvo, da ona nije htjela istinito i odlučno služ-

¹⁾ Sr. bilješku u Forniera p. 77. prema „Crvenoj knjizi“.

²⁾ Zapamćenja p. 91. Kapetan Milinković, koji je bio još u zimi 1876. dodijeljen sarajevskom generalnom konzulu kao vicekonzul, sabirao je data, koja će eventualno poslužiti kod buduće vojničke okupacije. Jedna depeša Milinkovićeva je uhvaćena. U njoj Milinković javlja, da je k r š ć a n s k o pučanstvo puno najlojalnijih čuvstava prema Njeg. Vetičanstvu. (Koetschet o. c. p. 67.)

beno u Bosni izjaviti, na što je pristala. Time je dakako mnogo skrivila krvave dogadjaje u doba okupacije.

Dr. Koetschet u ostalom s pravom primjećuje, da je grof Andrassy radio neoprezno, dakako krivo upućen. Od 3. jula do ulaska austrijskih četa — dakle 24 dana — bilo je dostatno, da se organizira otpor u onom opsegu, koji bi inače bio nemoguć, da se nije prije reda stvar publicirala.¹⁾ 5. jula, ušljed raširenih vijesti iz austrijskoga konzulata, nastade u Sarajevu opća uzbuna. Dućani u čaršiji ostadoše zatvoreni, a masa svijeta počela se skupljati u velikoj avliji Husrev-begove džamije. Ovdje je istupio opet aktivno Hadži Lojo, razvivši u sredini avlije zelen barjak. Masa ga je burno pozdravljala. Time je započeo ovaj toliko razvikani tobožnji junak svoju karijeru u sarajevskoj „revoluciji“. Uloga, što ju je Hadži Lojo igrao u sarajevskom pokretu ne smije se potcijeniti, ali je od mnogih historičara i odviše naivno Hadži Lojo prikazan kao veliki heroj. Fra Grga Martić, koji je bio članom „njegovoga medžlisa“, i lično ga dobro poznao, veli za nj, da je bio čovjek prostoga roda, teško je umio nešto čitati i pisati, a zanimanje mu je bilo pogdjekad, da je na konjima dobavljaao materijal za gragjevine u Sarajevu. Iza toga se dao i na „hodanje“. Kriomčario je duhan iz Hercegovine i sa Drine i raznašao ga na toware po Bosni, a da vlada ništa nije protiv njega poduzela. Naprijed smo imali prilike spomenuti, da se bavio mimogred sa svojim bratom i razbojničkim poslovima, kojima je takogjer uprava zaludu kušala stati na kraj. Izaslani oružnici, imajući pred njim rešpekta, redovno su se vraćali bez njega. Jednom je bio i vojnički imam. Poznat je bio sa svoga herkuskog stasa i glasa i vjerskoga fanatizma. U čitavom otporu protiv okupacije igrao je, razmjerno prema drugima, nedužnu ulogu.²⁾

¹⁾ Koetschet o. c. p. 78.

²⁾ O Hadži Loji sr. Martić: Zapamćenja p. 10; Koetschet o. c. p. 74; Herkalović o. c. p. 125.

Hadži Lojo stigao je u Sarajevo na glas, da se ovdje nešto sprema. Ne zna se, da li je došao iz vlastite inicijative ili ga pozvaše vogje pokreta. Valija Mashar paša nije imao uz opću uzbudjenost i dezorganizaciju smionosti, da ga dade zatvoriti. Uz Hadži Loju prijanjaše u prvom redu sarajevski proletarijat.

Kada je Mashar-paša čuo za dogagjaje u avliji Begove-džamije, pozva on u konak vojničkog zapovjednika Veli-pašu, više činovnike i muslimanske odličnike, koji se nijesu priključili ustanku Hadži Loja. Veli-paša htio je u prvi mah, da eventualni ustanak uguši svojim Anadolcima, jer s pravom nije imao povjerenja u bataljun Bošnjaka, koji je bio u vojarni konsigniran. Zaptije pod vodstvom oficira zatvoriše sve ulaze u konak i u kasarnu. Mashar paša opominjaše na hladnokrvnost i ne htjede, da preuzme odgovornost za kakovi sukob s narodom.¹⁾

Neki od vogja svjetine, koja se približila konaku biše pripušteni u konak, te staviše pitanje, da li je sultan Bosnu i Hercegovinu izručio Austriji. Na to dakako ni Mashar paša nije mogao dati odgovora. Pošto su buntovnici naročito tražili odstup Veli paše, izjavi ovaj, da se zahvaljuje na svojoj časti i da predaje zapovjedništvo privremeno brigadiru Ismet paši Uzuniću, rođenom Bošnjaku. Ovo je svjetinu donekle udobrovoljilo i ona se razigje.

Dva dana iza toga primio je Mashar paša u svom konaku svečano Hadži Loja, počastio ga kahvom i cigaretama, a konačno bude zamoljen, da uzme sa sobom svienu kesicu s dukatima u znak, da mu je sve oprošteno, što ga je do sada teretilo. Bila je to prava amnestija.

Mashar paša zaludu se dulje vremena obraćao telegramima na portu, da mu odgovore, što je zaključeno s Bosnom. Kada je napokon odaslao br-

¹⁾ Koetschet o. c. p. 80.

zjav, u kojem se prikazuje jadni položaj vlade, koja se bez vojske nalazi u gradu, potpuno spremnom na bunu, stiže mu odgovor, da su osmanlijski delegati od sultana opunomoćeni, da s austrijskim delegatima stupe u pregovore. Ujedno mu se odreguje, da narod opominje na čekanje i mir.¹⁾

Narodni odbor ili vijeće započe opet raditi. U sjednicama odbora radili su i muslimanski odličnici, koji su se sada morali priključiti masi, jer se njihovo držanje tumačilo kao da su podmićeni od Austrije. Važnu je ulogu igrao u tom odboru Mustafa beg Fadilpašić. Narodni odbor zaključi, da se digne opći ustanak u zemlji protiv austrijskih četa i ovaj zaključak bi brzojavno javljen svim okružnim mjestima. Na portu je poslan protestni telegram protiv okupacije.

Veli paša je ostavio doskora Sarajevo, a nekoliko dana iza toga stigao je ovamo Hafiz paša s jednom eskadronom kavalrije, premda se Mashar paša najprije nadao, da će Hafiz paša dovesti više četa u grad i izbaviti njega i vladu iz teške situacije.

S Hafiz-pašom stigao je u Sarajevo i plevalski muftija Vehbi effendi ja. Bio je to čovjek učen, ali i veliki fanatik. Svjetina ga je pozdravila s velikim entuzijazmom, a on je vatrenim govorom u odboru poticao na otpor. Hafiz paša je prekasno razabrao, što je učinio, dovedavši ovog čovjeka sa sobom u Sarajevo. Na njegov mig morao je Vehbi eff. ostaviti Sarajevo, ali on je već ovdje obavio svoju misiju, utvrdivši Sarajlije u otporu i ustanku. Kasnije ćemo vidjeti plevalskog muftiju u borbi s austrijskim četama kao vještog organizatora otpora.

Dužnost Hafiz paše bijaše, da upozori narod na teške posljedice otpora i na uzaludnu borbu. On je to i učinio, makar je bio uvjeren, da ne će biti moguće uvjeriti otporne elemente o opravdanosti ovakog stanovišta. Prema dr. Koetschetu, koji je

¹⁾ Ibidem p. 82.

dobro dulje vremena lično poznavao Hafiz-pašu, nije Hafiz-paša šurovao s ustankom, ali u pomanjkanju vojničke sile on nije ni mogao preduzeti kakove akcije protiv buntovnika.¹⁾

U drugoj polovini jula zabilježile su i sarajevske novine „Bosna“ vijest, da će austro-ugarska vojska zaposjesti Bosnu i Hercegovinu. Ovo potvrđiše i carigradske novine. Kada je prema kraju mjeseca Hafiz paša poduzeo neka sredstva, koja se masi pričinjahu sumnjivima, da su protiv nje napretna, diže se opet svjetina, a na čelu joj Hadži Loko. Hafiz paša promišljao je najprije na to, da oružjem rastjera svjetinu, ali ipak se predomisli radi slabe discipline vojske i demoralizovanih časnika. Svjetina je došla pred konak (27. jula). Hafiz paša pokušao ju je s balkona umiriti, ali zaludu. Pošto je jedna kumpanija infanterije zaposjela sve ulaze u konak, dogje i do sukoba, u kojem je poginuo jedan časnik, dva vojnika, a i jedan čovjek iz svjetine, dok su nekolicina bila ranjena. Nekoji pouzdanici svjetine dobili su pristup u konak, te tu zatražiše, da svi osmanlijski činovnici odstupe i da se postavi narodna vlada. Pred očima pouzdanika odaslan je na portu telegram, da su oblasti prisiljene voljom naroda na odstup. Istog dana poslije podne priključi se ustašama i bosanski bataljun.²⁾

U noći ostavi Hafiz paša kasarnu, kamo se bio povukao s Mashar pašom sa 100 konjanika, pošavši Terezijom ulicom u dolinu Koševa, pa onda nad Bjelavama, te stiže neopažen sve do višegradskih vratiju, a odavle pogje dalje višegradskom

¹⁾ Sr. Koetschet o. c. p. 84. Martić je u Zapamćenjima (p. 87.) mišljenja, da je Hafiz paša šurovao s ustankom. Vrlo nepouzdaní Knežević (Carsko-turski namjesnici u Bosni i Hercegovini Senj 1887. p. 92.) veli, da je on upravo organizirao ustanak protiv okupacije. Uza to ima još drugih nepouzdaníh vijesti o njemu.

²⁾ Koetschet p. 87. I Martić (Zapamćenja p. 90.) zabilježio je to ovim riječima: „neko kroz prozor, neko kroz vrata prebaci robu svoju i pobjegnu ispod barjaka“.

cestom, prepustivši Mashar pašu i drugove njihovoj sudbini. Kod Hana na Hreši susretne jaki odjel naoružanih muslimana iz Mokrog. Najprije je htio, da se probije, ali vojnici njegovi izjaviše, da se neće boriti protiv jednovjernika. U to opazi Hafiz paša, da ga progone i iz Sarajeva. Ne preostade mu drugo nego da se preda. U pratnji ga odvedoše do begove džamije.

28. jula proklamiraše buntovnici novu vladu. Za vojskovogju bosanskih četa bijahu izabrani Hadži Jamaković i Haki Ismael Taslidžak.¹⁾ Na čelo civilne uprave postaviše Hafiz pašu, koji je bio skinut s vojničkog zapovjedništva i sada se morao pokoriti volji ustaša. Posebna deputacija otišla je Mashar paši, da njemu i njegovim drugovima javi odluku bosanskoga naroda i ujedno da se spremi na put u Carigrad.

Hadži Lojo obilazio je po gradu s mladjim ljudima, te se zaustavi pred kućom poznatog građanina Petra Petrovića, najavivši da je osmanlijsko gospodstvo oboreno i postavljena narodna vlada, koja će smatrati Srbe svojom braćom. Petrović je donio iz kuće zlatom vezeni čurak i predao ga Hadži Loji. Uz poklike: Mi smo bir (jedno), slavilo se po Sarajevu bratimljenje izmegju Srba i Muslimana. I srpska mladež demonstrirala je sarajevskim ulicama. Arhimandrit Sava Kosanović i pop Risto Kantanovaković izašli su obučeni kao harambaše, u pojasu im kubure i handžari, na čelu omladine, koja je pjevala srpske pjesme. Megju vogjama ovog pokreta u Sarajevu osobito se isticao učitelj Stevo Petranović. Inače su u egzekutivni odbor narodne vlade od Srba osim Petrovića-Petrakia spadali još i Jovo Bakrač Vasiljević, Risto J. Besarović, Risto Hadži Čuković, Gjorgjo Hadži-Damjanović, braća Dmitari i Gliša Jeftanović i drugi. Na sastanke narod-

¹⁾ O Taslidžaku vrlo nepovoljno sudi Koetschet o. c. p. 73.

nog odbora dolazili su uz Srbe i neki Jevreji. Fra Grgo Martić, koji je igrao izmegju katolika najvažniju ulogu, sakrio se u francuskom konzulatu.¹⁾ Franjevci su već prije odašiljali brojne izjave lojalnosti i odatnosti austrijskoj vladi.

Narodna vlada preuze vlast u svoje ruke i obavijesti o tome sve gradove i kotare, pozivajući ih na otpor. Zadnjih dana jula ostaviše Mašharpaša i Konstantpaša, te ostali osmanlijski činovnici u pratnji od 100 konjanika Sarajevo uz porugu svjetine, te odoše preko Plevlja u Carigrad.²⁾ Sjutra dan iza njihova odlaska morao je i austro-ugarski konzul, te podanici austro-ugarske monarhije s njime ostaviti Sarajevo.³⁾

Dogagjaji u Sarajevu naigjoše na osobiti odziv u glavnom gradu Hercegovine, Mostaru. Ovdje je postojala t. zv. bojno pvvjerenstvo, u kojem su bili brigadir Alipaša, učeni muftija Karabeg, vladika Ignatije, biskup Kraljević i drugi.

Neposredno pred okupaciju obrati se ova komisija na portu brzojavom, da Austrija prelazi granicu što joj je raditi? Iz Carigrada im stiže odgovor: Austrija i ako će doći, prijateljski će doći. Na osnovu ovog brzojava stvorila se stranka, koja je radila oko toga, da se austro-ugarska vojska dočeka bez otpora.⁴⁾ Druga, kud i kamo jača stranka, kojoj su pripadale mase mostarske, a na čelu im Alija Haljevac i Ali-aga Hamzić spremile su se

¹⁾ Razloge vidi u Zapamćenjima p. 90—94, gdje se u kratko Martić taknuo i bratimljenja izmegju Srba i muslimana.

²⁾ Konstantpaša je dan prije odlaska bio skoro od razjarene svjetine ubijen, da ga nije spasio Hadži Lojo.

³⁾ Detalji u Koetscheta o. c. p. 94. Martić l. c. p. 92. Martić vrlo drastično opisuje način, kojim je konzulu bila dojavljena volja naroda. Koetschet ističe odlučnost konzula Vasića u veoma teškoj situaciji.

⁴⁾ Buconjić o. c. p. 149. Ovdje mi valja primjetiti, da se u opisu događaja u Mostaru oslanjam najviše na pripovijedanje Buconjićevo, ma da mi se čini, da nije dosta kritično.

na otpor, koji je bio dirigiran iz Sarajeva. U Sarajevo je bio naime izaslan Hadži Arif eff. Kaj-taz, kojega je narodna vlada imenovala hercegovačkim mutesarifom, a on je odavle javio, da se sva Bosna sprema na otpor i da će velika pomoć doći Hercegovini. Ovo je svjetinu potaknulo, da je energičnije istupila protiv pretstavnika osmanlijske vlade. Vogje svjetine zatražiše najprije mutesarifa, da ih on vodi u borbu, ali mutesarif odbije taj zahtjev pozivajući se na nalog sultanov, da se ne smije nitko opirati austrijskoj vojsci. Sada buntovnici zatražiše od muftije Karabega fetvu, da se mogu boriti po šerijatu protiv neprijatelja i da im bude slobodno poubijati u Mostaru sve što se krsti. Karabeg uzkrati fetvu.¹⁾ Pošto je brigadir Ali-paša bio otpustio bosanski redifski bataljun, opravdavajući tu svoju odluku činjenicom, da bosanski vojnici ne spadaju više carskoj osmanlijskoj vojsci, razigjoše se ti vojnici po Mostaru i priključiše se masi buntovnika. Svjetina, razjarena držanjem pretstavnika oblasti, opsjedne konak, provali u nj i poubija mutesarifa Mustafa pašu Hulussiju i zeta mu, muftiju Karabega, kadiju i potpukovnika Muradbega. Jedini je Ali-paša, vojnički zapovjednik sretno izmaknuo smrti.²⁾

Od drugih krajeva siabo se u početku odazvala narodnoj vladi Posavina. Banja Luka nije uopće mislila na otpor, a isto tako i Travnik. U Bihaću, te krajini spremao se kao uvijek jak otpor, koji je ondje pripravljaio Husejin-beg Karabegović.

¹⁾ Prema Gjurgjeviću o. c. p. 166. rekao je Karabeg : Gdje nema cara, nema ni fetve po šerijatu.

²⁾ U datumu ovog krvoprolića ne slažu se vijesti. Gjurgjević koji je tada boravio u Mostaru stavlja ovaj dogagjaj na 29. jula. (Mnoge detalji gl. u njegovim Memoarima p. 163-170.) Koetschet opet stavlja taj dogagjaj na 31. jula (o. c. p. 95), a Buconjić na 2. augusta.

B.

VOJNIČKA OKUPACIJA BOSNE I HERCEGOVINE.

Austrijsko ratno ministarstvo bilo je već mnogo prije obaviješteno o topografskim odnošajima okupacionog područja kartografskim snimanjem Gustava Thoemmela, Ivana Róskievicza i Henrika Daublebsky von Sternecka.¹⁾ Spomenuli smo već, da je kapetan Milinković takogjer kao vicekonzul pribirao potrebni materijal, a isto su radili i neki drugi časnici.

Još u prvoj polovini jula obavljena je mobilizacija potrebnih četa, koje nijesu u početku prekorale 80.000 vojnika, a i od tog je 9.000 bilo odregjeno za čuvanje dalmatinske granice i za posade u Dalmaciju. Kasnije su stigla znatna pojačanja.

Zapovjedništvo okupacionog zbora bijaše povjerenom Josipu barunu Filipoviću, a njemu bi dodijeljen Fml. Stefan barun Jovanović, da

¹⁾ Rezultate objaviše oni u specijalnim djelima. Thoemmel: *Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilajets Bosnien*. Wien 1867; Roskiewicz: *Studien über Bosnien und Herzegovina*. Leipzig und Wien 1868. Sterneck: *Geographische Verhältnisse, Kommunikationen und das Reisen in B. H. und Nord-Montenegro*. Wien 1877.

ravna divizijom, koja je imala okupirati Hercegovinu.¹⁾ 21. jula stigao je Fzm. Filipović u Brod, da ravna pripremama za prijelaz četa. Sve pripreme za prijelaz bile su svršene 27. jula, ali se moralo još čekati jer je porta zavlačila s pregovorima. Napokon se svršiše i pregovori, a 28. jula stiže Filipoviću nalog, da sjutradan počne s prijelazom četa.

Prije prijelaza četa izdao je Filipović u ime vladarevo proklamaciju na narod u Bosni, u kojoj se veli, da austro-ugarske čete dolaze u Bosnu kao prijatelji naroda, da poprave u zemlji, što su vremena i posljednji gragjanski rat od nje učinili. Sultan je privolio, da tu zemlju povjeri svom moćnom prijatelju caru Franji Josipu I. Odsele će svaki imati jednako pravo pred zakonom, braniti će se svačiji život, vjera i imanje; zemaljski dohoci upotrebit će se jedino na potrebu zemlje. Zaostali porezi od posljednjih godina ne će se utjerivati.²⁾

U jutro 29. jula prijegjoše austro-ugarske čete u Bosnu na 6 mjesta: Kod Broda, Gradiške, Kostajnice, Šamca, Vrgorca i Imotskog.

¹⁾ Ratovanje u Bosni opisano je s čisto vojničkoga gledišta u djelima: *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. u. k. Truppen im Jahre 1878.* (Österreich. militärische Zeitschrift, Wien 1879. Mitteilungen des Kriegs-Archivs). *Unsere Truppen im Bosnien und der Hercegovina 1878. Einzelndarstellungen, herausgegeben und redigiert vom Hptm. A. Veltzé.* Wien—Leipzig 1907.—1908.

Gotovo suvišnim čini upotrebu gornjih djela Dr. Mandić: *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878.* Zagreb 1910. Dr. Mandić je iscrpivo i kritički složio u svom djelcu sav materijal vojničke okupacije.

²⁾ Proklamaciju donio je u Sarajevo izmeđju 25—26. jula rezervni nadporučnik Mušicki, preobučen kao trgovac. Konzul Vasić, prije no što je morao ostaviti Sarajevo, predao je primjerke proklamacije deputaciji, koja mu je došla javiti da seli iz Bosne. Petrak-Petrović htio je proklamaciju čitati, ali mu je drugi član deputacije Jamaković istrže iz ruku s riječima, da Bošnjaci ne će ništa da znadu o berlinskom kongresu, da ne priznavaju tugjeg vladara i da će svaki napadaj u ime Allahovo odbiti (Koetschet o. c. 94. i p. 85.)

Divizija fml. vojvode od Würtemberga zaposjela je najprije Bos. Gradišku, a 31. jula uni-gjoše prve njegove čete u Banju Luku bez ikakvog otpora. Nekoliko stotina ustaša razbjeglo se na sve strane, čim se pročulo, da se približava austrijska vojska. U Banjoj Luci radile su osmanlijske oblasti do posljednjega časa i Banja Luka mogla je biti predana u potpunoj formi okupacionim četama.

Fml. Jovanović prešao je se svojim četama granicu na dva mjesta, kod Vrgorca i Imotskog krenuvši prema Ljubuškom, koje je zaposjeo 2. augusta. Dva dana kasnije sukobio se Jovanović s ustašama kod sela Čitluka. Pod vodstvom naime Alije Haljevca i Ali-age Hamzića nalazilo se oko 12.000 ustaša, među njima nešto Arnauta i vrlo ozloglašanih Nikšićana. Hamzić i Haljevac odoše prije sukoba u Jovanovića tabor, te izjaviše, da su Hercegovci brzojavno zamolili cara, da ne šalje na njih vojsku, nego da im šalje činovnike. Jovanović im odgovori, da se pokore i dade im proglase, da ih podijele. Kad su se Haljevac i Hamzić povratili iz Jovanovićeve tabora, razbjegne se najveći dio ustaša, tako da je iza kratkoga boja ostatak bilo lako savladati.¹⁾ Iza toga su Jovanovićeve čete bez ozbiljnog otpora 5. augusta unišle u Mostar. Jovanović je tek slijedeći dan unišao u grad u pratnji odličnih predstavnika građanstva, koji su mu u susret izašli.²⁾

Filipović je sa glavnom kolonom svoje vojske krenuo iz Broda prema Derventi. Poglavice ovih mjesta pokloniše mu se bez otpora. Odavde je bio poslan kapetan generalnog stožera, poznati već Milinković s jednom eskadronom husarske pukovnije u dolinu Bosne, da razvidi teren i komunikacije, da u većim mjestima priskrbi živeža, razdijeli

¹⁾ Sr. Gjurgjević o. c. p. 172—173. i Buconjić o. c. p. 162.

²⁾ Među njima i Hadži Hafiz paša, sin Ali-paše Rizvanbegovića i biskup Kraljević (Buconjić p. 163.)

proklamacije i pripravi narod na dolazak četa. Već se sada opazilo, da se zbog loših komunikacija mora vojska razdijeliti u manje odjele, da može nastaviti put u dolinu Bosne.

Milinković je stigao 1. augusta u D o b o j, a 2. augusta u M a g l a j. Prvaci izagjoše preda nj, lijepo ga dočekaše i počastiše, a Maglajlani ga još uvjeravahu, da ne će imati nikakvih zapreka na daljнем putu. Sjutradan zaputi se Milinković sasvim bezbrižno sa svojim konjanicima dolinom potoka L j e š n i c e prema Ž e p č u. Martić u Zapamćenjima priča, da su ih na putu susretali kršćani i apozoravali da ne idu dalje, jer da je žepačko polje puno ustaša. Iza četirisatnog puta, kad stigoše pod V e l j u p l a n i n u, započese ustaše sipati vatru na husare s obje strane ceste. Husari odgovarahu pucnjavom iz pušaka, koju kapetan Milinković prekine zapovjegu, da se uzmakne prema Maglaju. Vraćajući se niz jedan brijeg (S l u k i n k a m e n !) naigjoše husari na telegrafske žice, koje su ustaše preko ceste izprevezali za grane stabalja u šumi. Mnogo je husara posrnulo preko tih žica i poginulo. Pod kapetanom Milinkovićem bijahu dva konja ubijena, tako da je tek na trećem utekao smrti. Do 45 husara i dva časnika izgubilo je život (3. augusta).¹⁾

Kad su Filipoviću stigle vijesti o pokolju husara, odluči on odmah poći protiv Maglaja. Prije toga raspršio je veći broj ustaša kod sela K o s o v a, zatim kod M a g l a j a i 6. augusta unigje u prilično pusti grad. Na grad udari namet od 5.000 forinti, ali kasnije oprosti tu kaznu Maglajlanima, kad se našla ratna blagajna od 20.000 forinti, koju su sa sobom nosili nastradali husari.

Fml. W ü r t e m b e r g svladao je kod Jajca jedno 4—5000. ustaša, koji su mu se ovdje usprotivili pod vodstvom Hamdibega Teskeredžića,

¹⁾ Vrijedno je uz vojničke izvještaje pogledati i Fra Grigino pripovijedanje, koje se čini vjerodostojno, jer je bio lični Milinkovićev znanac i prijatelj. (Zapamćenja p. 96.)

bega Kulenovića i bega Džabića. Ustaše ostaviše na bojnopolju 70 mrtvih, 250 ranjenih i 300 zarobljenika. Među mrtvima bijaše i beg Kulenović. U redovima jajačkih ustaša bilo je bosanskih i oko 1000 rumelijskih vojnika.¹⁾ (7. august) Četiri dana iza toga unišao je vojvoda Württemberg bez otpora u Travnik.

Filipović je iz Maglaja pošao prema Žepču, gdje je svladao jaku vojsku od jedno 6000 ustaša. Kad je boj započeo, stigoše među ustaše iz Sarajeva, odaslani od egzekutivnog odbora, Hadži Jamaković i Mustafa beg Fadilpašić sa Srbinom Ristom Bujakom. Hadži Jamaković ušao je u borbu, a Mustafa beg je umakao kući u Sarajevo.²⁾ 7. augusta unišao je Filipović u Žepče, a ustaše mjesto da brane Vrandučki klanac, uzmakoše prema Busovači. Tako je najopasnija točka pala bez kapi krvi i ujedno uklonjena i najveća zapreka za daljne operacije prema Sarajevu.

Narodni odbor je megjutim u Sarajevu radio što je više mogao, da organizira otpor. Tako je 3. augusta bilo zaključeno, da se svi tujinci (Osmanlije, Arnauti, Nikšićki bjegunci), a i osmanlijski činovnici imadu oboružati i poslati na bojno polje. Jevreji imadu platiti 1 milijun pijastra ratnog poreza.³⁾ Pošto se narodni odbor obratio za informaciju carigradskoj vladi, stize mu istog dana odgovor od velikog vezira. Porta dakako nije odgovorila onako, kako je bila dužna, potpisavši berlinski ugovor. Odgovor velikog vezira je glasio, da je vlada u ime sultanovo potpisala protokol berlinskoga kongresa, po kojem je austro-ugarskoj monarhiji dan mandat, da Bosnu privremeno (muvaket) zaposjedne, ali da će se vlada o mjerama, koje se imadu poduzeti jošte s monarhijom sporazumjeti. Bosanski

¹⁾ Koetschet o. c. p. 99.

²⁾ Ibid. p. 103.

³⁾ 1 pijastar = 16 helera.

narod neka se ne usprotivi oružanom rukom, jer ako će Austrija oružjem zaposjesti zemlju, bit će uvjeti za narod i zemlju nepovoljniji. Ovim dakako veliki vezir nije kazao potpunu istinu. Označivši evropski mandat Austrije kao „privremeni“, on je izdao doduše ono, što je u tajnom protokolu bilo utanačeno izmegju Austrije i Turske, a nije spomenuo ono, što su ustanovile velevlasti.¹⁾ Vidi se iz svega, da se carigradska vlada još uvijek podavala iluzijama i ispraznim nadama. Austrija ne će moći lako zaposjesti Bosne. Dotle, dok će Austrija trošiti sile na okupiranje zemlje, uskrsnut će kakova nova konstelacija, koja bi učinila nemogućim izvagjanje berlinskog ugovora ili bi izazvala možda intervenciju koje druge sile.²⁾

Da je porta zaista nešto sličnoga kombinirala, dokazuje nam najbolje telegram njezin, što ga je izmegju 5. i 6. augusta poslala u Sarajevo. U tom telegramu saopćuje veliki vezir, da je sultan bolno dirnut dogagjajima u Bosni, te da je zatražio intervenciju engleske kraljice, kako bi se spriječilo daljne proljevanje krvi. Osmanlijski poslanik u Beču dobio je nalog, da o tom koraku porte obavijesti bečku vladu. Hafiz paši odregjuje se zadaća, da sa deputacijom odličnika ode u Filipovića tabor i da zatraži obustavu daljnih operacija. Uz velike poteškoće (Hadži Lojo se osobito tome protivio) odluči narodna vlada, da posebna deputacija odnese prijepis ovog portinog brzojava u Filipovićev tabor.

Filipović je baš bio došao do Zenice, kad mu iz Sarajeva stiže deputacija s Hafiz-pašom na čelu. U toj deputaciji nalazili su se još Hadži Avdija Halačević, Fehim eff. Alikadić,

¹⁾ O depeši velikod vezira sr. Koetschet p. 97. Fournier o. c. p. 79.

²⁾ O tome sr. Pavlović o. c. p. 46. Pavlović referira o djelu Alfonza Falknera: Über Operationen im Gebirgsland, illustriert durch Kämpfe der Österreicher bei der Occupation Bosniens 1885. (Meni nepristupno djelo).

Dimitrije Jeftanović, Risto J. Besarović, Hadži Livajić (katolik) i Salamon eff. Isaković (jevrejin). Filipović je deputaciju primio vrlo neprijazno izjavivši, da on samo poznaje naloge, koje mu daje njegov car i kralj, a za druge ne mari. Ujedno je upozorio deputaciju, da poradi oko toga, kako se ustaše ne bi opirale, zagrozivši se najvećom strogošću, ako se bude i dalje otpor nastavljao.¹⁾

Deputacija se povratila prilično pokunjena iz Filipovićeve tabora kući. Putem navratise se i u tabor ustaša kod Klokota (na cesti izmegju Kiseljaka i Busovače), gdje su kušali djelovati u pomirbenom smislu, ali svaki pokušaj ove vrste ostade glas vapijućega....

16. augusta svladale su Filipovićeve čete ustaše kod Klokota i Kaknja i napokon 17. augusta kod Visokoga. Ostatak ustaša, u koliko se nije razbjegao, pohitao je u divljem bijegu pod vodstvom Hadži Jamakovića prema Sarajevu.

Osobitu je ulogu ovih posljednjih dana igrao „heroj“ Hadži Lojo. Njegov se posao sastojao u tome, da je iz Sarajeva pratio čete na bojno polje, ali jedva da je dalje dospio od Kiseljaka. On nije uopće sudjelovao ni u jednom sukobu. 11. augusta bio se povratio opet u Sarajevo izjavivši, da je došao natrag, kako bi još i posljednje, za boj sposobne ljude poveo na bojište. Kada se je 14. augusta pročulo po Sarajevu, da je bez razloga pogubio jednog kršćanina, zavlada opće uzbugjenje protiv tog demagoga. I narodnom odboru dodijala je diktatura tog vikača, te u njemu kadija izreče (tako se misli) protiv njega smrtnu osudu, jer je ostavio bojno polje. On bude pozvan pred narodni odbor. Ovdje su dvojica bila odregjena, da ga na dani znak smaknu. Hadži Lojo, koji je valjda bio upozoren, što se protiv njega sprema, sakupi oko sebe 12 svojih najvjernijih i najodlučnijih drugova, te uz

¹⁾ Koetschet o. c. 100. Martić o. c. p. 98.

grožnju pogje prema konaku. Sašavši s konja, počeo se penjati stepenicama u konak, ali mu se iznenada(?) isprazni puška, koju je držao u desnoj ruci. Zrno od puške prodrije mu u lijevu nogu, a njegovi ga drugovi ranjena otpremiše kući. Svima je odlanulo u Sarajevu, kad se pročulo o Hadži Lojinoj nesreći.¹⁾ U noći od 16. na 17. augusta pobjegao je iz Sarajeva sa ženom i djetetom, ali se morao kod Goražda zaustaviti, jer mu se rana na zlo dala.²⁾

15. augusta sazvao je Hafiz-paša skupštinu u konaku. Ovdje je u vrlo ozbiljnom govoru razložio prisutnima, da je svaki otpor s vojničkoga gledišta očito ludilo i da ne preostaje drugo nego položiti oružje. Megjutim je bila stigla vijest od plevaškoga muftije Vehbi eff., koji je iza pada osmanlijske vlade stigao u Sarajevo, a onda bio poslan, da organizira ustanak u Posavini, da je potpuno razbio neprijateljske čete i da je sada u akciji, kako će neprijatelja satjerati u Bosnu. Ovo je ratnoj stranci dalo mnogo poleta i u novoj skupštini namusalili (onda trg, danas zemaljska vlada) još istoga dana poslije podne zaključeno je i dalje boriti se protiv neprijatelja. Ujedno je poslana municija u Kiseljak i Visoko.

U subotu 17. augusta održala se opet skupština u konaku. Ovdje se već znalo, da je Jamaković poražen kod Kaknja i da se zaludu bori kod Visokog. Filipović je već zaposjeo Kiseljak i kretao prema Kobiljoj glavi. Devet desetina prisutnih, među njima svi članovi narodnog odbora, bijahu osvjedočeni, da je otpor uzaludan, ali vikači su ipak spriječili zaključak o mirnoj predaji. Na večer tek stvoren je zaključak, da se grad ima bez otpora predati.

Ovaj zaključak pomrsio je Hadži Jamaković, koji je s ostacima svojih četa prispio u Sarajevo (18. augusta). On nije htio ni čuti o miru. Svojim

¹⁾ Ibid. p. 102.—203.

²⁾ Sr. i Martića o. c. p. 103., koji Hadži Loju prikazuje kao bezazlenoga čovjeka.

terorom je upravo prisilio prisutne na daljni otpor i počeo spremati, što je bilo potrebno za obranu grada. Hafiz-paša je kušao, da ga od tog odvрати, prepuštajući Jamakoviću za svu nesreću odgovornost. Pod večer ode u tabor Filipovićev, da pokaže javno, kako on kao osmanlijski general nije sudjelovao u revoluciji i otporu protiv austrijskih četa. Filipović ga proglasi ratnim zarobljenikom i dade ga otpremiti u Brod. Ovaj Filipovićev čin ne odobriše u Beču i Hafiz-paša dobije dozvolu, da može slobodno otići u Carigrad.¹⁾

Hadži Jamaković i Ahmed Nako počеше u brzini sakupljati, što je bilo za oružje sposobno, da u jutro slijedećega dana počnu borbu. Ustaše se smjeste po okolnim brdima (kao: Gorici, Humu, Debelom brdu, Pašin brdu) i t. d.

19. augusta počе Filipović s navalom na Sarajevo. U svemu je trebalo 6 sati, da i glavni grad Bosne pade u njegove ruke. Jedina točka grada, koju je trebalo jurišem zauzeti, bila je četvrt između Alipašine džamije i vojničke bolnice. Stanovnici ovoga kraja, većinom Arnauti i siromašne samardžije, branili su se zdvojnomo hrabrošću. Ovdje je bila općenito raširena glasina, da će pobjedonosni kauri napasti njihove žene i djevojke. Tko nije čuo, veli Koetschet, o onim ženama, koje su pucale iz unutrašnjosti Alipašine džamije i voljele da padnu od neprijateljskog zrna, nego da žive dospiju u ruke mrskih kaura.²⁾ U 5 sati poslije podne unišao je Filipović svečano u grad uz svirku vojničkih glazbi i pucnjavu topova.

S manje sreće vojevao je Fml. Szapary protiv ustaša u Posavini. Iza neuspjeha austrijskih četa kod Hana Pirkovca, Tuzle i Gračance, morao je Szapary uzmaknuti do Doboja. Ovdje je imao podnijeti teške navale ustaša (osobito 23. augusta). Filipović je morao

¹⁾ Koetschet o. c. p. 107.

²⁾ Ibid. p. 108—109. Martić o. c. p. 101.

tražiti pojačanja i kad su ona stigla, mogao je Szapary opet stupiti u ofenzivu, ali je još uvijek trebao dulje vremena, dok je Posavinu i Tuzlu očistio od ustaša. (22. septembra.) U Brčkom je organizirao otpor kajmakam Mehmed beg Čemerlić i ova se varoš morala uzeti na juriš. Čemerlić je pobjegao u Srbiju, a odavle u Carigrad.¹⁾

Plevaljski muftija, kojemu pripada glavna zasluga za ovaj žestoki otpor u Posavini, povuče se prema Zvorniku, a kad Zvorničani ne htjedoše otpora, u Srebrenicu. Ne uspjevši ni ovdje, ode u Višegrad i otada isčeze s bojišta. Zvornik i Srebrenica predadoše se pod kraj septembra.

Filipovićeve čete nastaviše borbu s ustašama na Glasincu. Od početka septembra do 22. septembra bilo je bojeva oko Mokrog, Bandina Odžaka i Šenkovića. Prvih dana oktobra zaposjedoše austrijske čete Goražde, Višegrad, Čajniče i Foču. 8. oktobra predade se i Konjic.

U blizini Goražda uhvaćen je početkom oktobra i Hadži Lojo. On je bio odveden u Sarajevo, gdje mu odrezaše bolesnu nogu. Kasnije je odsugjen na 5 godišnju robiju i odveden u Češku. Kad je dobio amnestiju, ode sa ženom i kćeri u Meku, gdje je i umro.²⁾

Osobito žestoko opirahu se austrijskoj okupaciji Krajišnici, koji su i ovaj put kao vazda do sada pokazali, da su pravi potomci goropadnoga Mustaj-bega i Muje Hrnjice i da su još uvijek kadri srtati i u najveću pogibelj, pa kud puklo da puklo. Najžešći bojevi bili su se u Krajini polovicom septembra. Organizator ustanka bio je bihački mutesarif, Husejin-beg Karabegović,

¹⁾ Koetschet o. c. p. 96.

²⁾ O sudbini Hadži Loje sr. Mandić o. c. p. 84., koji donša pripovijest jednog očevica, kako je Hadži Lojo unvaćen (F. Noir: „Erebnisse eines Oesterr. Infanteristen in Bosnien und der Hercegovina. Prag 1884) I. Martić (o. c. p. 118.) je dosta zabilježio o tom događaju.

a uza nj se još isticahu kao vogje ustaša Hadži Hasan Salkić iz Peći, Hadži Ibrahim Medineliya i Hadži Ahmetaga Pozderac. Broj ustaša narastao je po gdjekad i do 15.000. Od 15—19. septembra borili su se general Zach i Rheinländer kod Bihaća. U noći 19. septembra ostaviše ustaše tvrgjavu, koju odmah iza toga predadoše turski časnici Miri-beg i Hasan-aga.

Hasan Salkić i Medineliya povukoše se poslije pada Bihaća u klance i gudure kod Peći. Ovdje se zgrnuše posljednji zatočnici krajiške slobode. Uz Salkića i Medineliyu ističe se još i Ahmed Musić. Bilo je tu krajišnika iz Kladuše, Todorova, Bužima, Jezerskoga, Stijene i Peći, a megju njima više od 300 turskih nizama. Svaki pedalj pečke zemlje branile su ustaše odličnom hrabrošću, osobito megju njima Kladušani, koji su najdulje u borbi ustrajali. Tek kad je austrijska vojska pod sam pečki grad dopala, izvješena bi bijela zastava. Oko 10. oktobra vrati se general Rheinländer u Bihać razoružavši prije toga Podzvizd, Vranograč i Bužim u nadi, da je dovršio pacifikaciju Krajine. Iza povratka dozna, da se još uvijek opire mala tvrgjica Kladuša. Taj otpor potraja 14 dana, a Kladušani pripovijedaju, da je u gradu bilo u svemu četiri branitelja. Kada su austrijski vojnici unišili u grad, našli su ga prazna (20. oktobar.)¹⁾

Valja nam se još povratiti na okupaciju Hercegovine. Iza svoga ulaza u Mostar izdade Jovanović nalog, da se obližnja mjesta oko Mostara očiste od ustaša. General Schluderer zaposjedne nakon kratkog otpora redovne turske posade, važnu točku Stolac. Buconjić,²⁾ znade slijedeće detalje. General Schluderer spremio je pred Stocem jednog vojnika u grad, da javi zapovjedniku tvrgjave, neka

¹⁾ O borbi Krajišnika sr. Lopašić: Bihać i bihaćka krajina p. 118., 196., 248.

²⁾ l. c. p. 168—183. On stavlja ove dogagjaje na 8. i 9. augusta.

dogje na dogovore glede sporazuma o ispražnjenju i predaji tvrgjave. Ovom se pozivu odazvaše civilni i vojnički zapovjednici. K njima se još pridružiše i stolački prvaci (oko 20 na broju). Izaslanstvo iz Stoca krenulo je pješe iz grada prema Gorici, dok im je s druge strane izašao u susret s Kremenom general Schluderer. Na poziv generalov predaše vojnički zapovjednik ključe od grada i odluči se, da ode s posadom bez oružja. Iza toga je austrijska vojska zaposjela tvrgjavu, a turska posada otpremljena je preko Metkovića kući.

General Schluderer imao je sastanak s Hamzibegom Rizvanbegovićem¹⁾ s Pješevca, kod kojeg se našlo i drugih odličnih muslimana i svi uvjeravahu generala, da će se narod mirno ponašati. General Schluderer ostavi u stolačkoj tvrgjavi jedan bataljun vojnika i povрати se prema Mostaru.

Nezadovoljnici snovali su poslije pada Stoca, kako bi digli ustanak. Osobito su mnogo upliva na ustanak imali Korjenići, koji su iza pada Nikšića bili iz okoline ovog grada protjerani i razišli se po Hercegovini bez kuće i kućišta, sokoleći Stočane, Nevesinjce, Trebinjce, Ljubinjane na otpor. 13. augusta izmamiše ustaše po dogovoru, iz tvrgjave 1 kumpaniju vojnika s kapetanom Ignjatom Medvedom, jer da je tobože u jednom selu, jugoistočno od Stoca nestalo mnogo goveda. Kad je kumpanija stigla do Žegulje kod Ravnice, dočekaše ih ovdje mučke ustaše i kapetan Medved s većim dijelom svoje četice pogine u borbi. Osobito se tom zgodom hrabro borio kadet Kukuljević, koji je puškarajući s preostalim dijelom vojnika sretno umakao natrag u Stolac.²⁾

¹⁾ Hamzibeg je sin brata Alipaše Rizvanbegovića, Hadži Halilaga. Buconjić veli zanj: »Što se njegova karaktera tiče, to se može reći pouzdano, da onako čvrsta značaja ljudskoga niti je bilo niti će biti u Hercegovini«. Dok je Hamzibeg bio za pasivno držanje, brat njegov, Mustajbeg, bijaše odlučan protivnik austrijske okupacije. (t. c. p. 155—157.)

²⁾ Ibid. p. 174—176.

Pošto vojnici u Stocu nijesu imali za dulje vremena opskrbe, morali su češće ići u Metković i odanle dopremati živež. 16. augusta ode tako nekoliko vojnika s tovarnim konjima u pratnji pola kumpanije prema Metkoviću. Ustaše posakriše se na Gorici i napadoše i ove vojnike. Jedan dio od njih pogine, a drugi se spasi bijegom u Stolac.¹⁾ Iza toga zaposjedoše ustaše okolne vrhunce oko grada tako, da je grad bio zatvoren sa svih strana i otkinut od svakog saobraćaja. Ujedno zatražiše od zapovjednika tvrgjave potpukovnika P a c h n e r a, da ode s vojskom iz tvrgjave putem, kojim je i došao, pa da mu se ne će ništa dogoditi. Kad se Pachner tome nije htio odazvati, počеше ustaše pucati na grad, a iz tvrgjave im se odgovaralo topovima. (16.—17. augusta.) Daskora ponestade u tvrgjavi hrane, a i vode, te je posada mnogo trpila od žegje. Kada je zapovjednik tvrgjave pozvao sve časnike i potčasnike i obećao onom nagradu, koji bi otišao u Mostar i javio opasni položaj stolačke posade, prijavi se za taj posao kadet-časnički zamjenik G j u r o M i h a l č i ć. On se obuče u bašibozučko odijelo i provuče se srećno izmegju ustaša te stigne u D o m a n o v i ć, gdje ga je uhvatila austrijska straža i otpremila Jovanoviću.²⁾ Jovanovićeve čete borile su se megjutim s ustašama kod C r n i ć a i P a š i n a H a n a. Kad je Jovanović čuo o stolačkim dogagjajima, posla prema Stocu oveće čete. Ustaše se okupiše kod humka P j e š e v c a (na desnoj strani ceste Domanić-Stolac), gdje su bile kule Rizvanbegovića. Austrijske čete uzeše na juriš P j e š e v a c. (21. augusta), kule bijahu najvećim dijelom porušene i popaljene, a generalu Schludereru bi otvoren put u Stolac. U borbi kod Pješevca poginuo je i Hamzi-

¹⁾ Ibid. p. 179—186. Osobito je interesantno opisao Bunjić sudbinu siromašnih vojnika, koji su zalutali bježeći s Gorice u tvrgjavu.

²⁾ Ibid. 188—190. Jedva da je vrijedno pogledati u Gjurgjevića o. c. 179—180.

beg s više Rizvanbegovića, a Mustajbega uhvati dori Ivo Musić i preda ga kasnije Jovanoviću. U društvu s ostalim zarobljenicima povedoše ga u Mostar, ali ga na domak Pješevca, pošto nije htio više da ide dalje, ustrijeliše.¹⁾

Don Ivo Musić nudio je svoje službe Jovanoviću, ali ovaj nije baš za nj puno mario. Još prije dolaska Jovanovićevih četa pred Stolac, prispio je onamo Musić, ali ga zapovjednik tvrgjave ne htjede pustiti u grad. Kada je Jovanović stigao u Stolac, nije htio ondje ni primiti Musića, nego ga je tek primio izvan Stoca, kad je otišao natrag prema Mostaru. Prema odluci Jovanovićevoj imao je Musić sa svojim ljudima u sporazumu sa zapovjednikom tvrgjave pomagati ga kod razoružanja naroda u stolačkoj okolini. Na Stolac udarena je kontribucija od 100.000 forinti, ali je kasnije snižiše za polovicu, a davali su je Stočani u prirodnim proizvodima za opskrbu vojske.

Don Ivo Musić boravio je iza oslobogjenja Stoca dosta vremena u gradu, očekujući iz Beča nagradu za učinjene usluge. U Stocu stanovao je nekoliko dana u kući gragjanina Boška Vukasovića, a onda je prešao u kuću jednog muslimana. Tu začeo potajno ašikovati sa Cvijom, kćeri Boška Vukasovića. Bečka vlada nije htjela udovoljiti Musićevim pretjeranim zahtjevima, koji su jedva bili u skladu sa faktičnim njegovim zaslugama. Musić otkloni ono, što mu se nudilo i jedne noći „omrkne a ne osvane u Stocu“. S njim je umakla i Cvija Vukasovića. Musić se neko vrijeme zadržao u Crnoj Gori, a onda ode u Srbiju, gdje je umro kao poštanski činovnik.²⁾

Iza drugog pada Stoca povukoše se ustaše u jugoistočni kut Hercegovine, da ovdje nastave otpor.

¹⁾ Buconjić o. c. p. 215.

²⁾ Ličnost Musićeva kao i njegov rad, nije nam još dostatno osvijetljen. Razne, prilično protuslovne detalje o njegovim zahtjevima gl. Buconjić 216—217. Gjurgjević o. c. p. 185; Martić o. c. p. 58—59.

Stajali su osamljeni bez sveze sa svojim istomišljenicima u Bosni. 28. augusta preda se Nevesinje, a kad su kušali, da predobiju turskog zapovjednika u Trebinju, ovaj ih odlučno odbije. Čete, koje su operirale s dubrovačke strane zauzeše u septembru Trebinje. a doskora iza toga pade i Bileća, te Gacko. Zadnji sukobi zbili su se kod Klobuka, prema kraju septembra.

Padom Kladuše (20. oktobra), svladan je i posljednji otpor u zemlji. Okupacija je na austrijskoj strani svršila s gubitkom od 178 časnika i 5.000 momaka, što mrtvih, što ranjenih ili izgubljenih prema službenoj listi. Dan prije toga izdao je vladar u Gödöllö-u ukaz na okupacione čete, u kojem im je izrazio priznanje za njihovu veliku požrtvovnost, ustrajnost i vjernost, te izvrsnu disciplinu.

Prije no što je okupacija obavljena, obratila se pona cirkularnom depešom na vlasti (8. oktobra) s tužbama o silnim izgredima, što su ih počinile austrijske čete u zemlji, oslanjajući se na izvještaje Hafiz-paše i nekih bosanskih odličnika. Grof Andrassy je u opširnom brzoglavu na carigradsku vladu obeskrjepio ove tužbe.¹⁾

Fzm. Filipović dao je neke vogje ustaša, koji mu padoše u ruke pogubiti u Sarajevu. Tako su Hadži Jamaković, Kaugdžić, Jabučica, i drugi neki svršili na vješalima ili su bili strijeljani. Hadži Jamaković, još je u zadnjim časovima pokazao svoj bijesni temperamenat. Kad su mu pod vješalima oružnici odriješili ruke, dohvati on revolver jednog vojnika, koji ga je u rukama napeta držao. Oružnici mu u tren oka pritisnu ruku, a on dva put ispali u vjetar.²⁾

Ali-aga Hamzić i Haljevac dogjoše pod istragu radi krvoprolića u mostarskom konaku, ali pošto se njihov čin prosugjivao kao polititički,

¹⁾ Sr. Fournier o. c. p. 80.

²⁾ Zapamćenja p. 107—108.

oni su bili riješeni. Hamzić se iselio u Aziju u Kjutahiju, gdje valjda još i danas živi.¹⁾

Svi Nikšićani i Korjenići kao veliki zulumčari bijahu protjerani iz Hercegovine u Tursku. Oni se nastaniše na Kosovom polju. Crna Gora otpremila je nekoliko hiljada hercegovačkih ustaša preko svoje granice u njihovu otadžbinu. Poznati vogja ustaša pop Bogdan Zimonjić postade kajmekamom gatačkog kotara. Druge neke vogje ostadoše u Crnoj Gori, među njima i Lazar Soćica.

Filipović je udario i prve temelje organizacije nove uprave zemlje, ali prije nego što je počela nova zemaljska vlada svoje djelovanje (1. januara 1879.) ode on iz Sarajeva. (2. decembra 1878.)²⁾

Prema zaključku berlinskog kongresa morala se Austro-Ugarska s Turskom sporazumiti o pojedinostima XXV. članka berlinskog ugovora. 21. aprila 1879. sklopljena je izmegju obiju država konvencija u Carigradu, u kojoj se izričito odregjuje, da se okupacijom ne oduzimlju sultanu suverenska prava. Od ostalih odredaba konvencije valja istaknuti slijedeće: Turski činovnici, koji su ostali u zemlji, ako imadu kvalifikaciju, uzet će se u upravnu službu, a inače da se upotrebe domaće sile. Sve konfesije imat će potpunu slobodu, a napose islam. Za muslimane neka se Austro-Ugarska brine ne samo pogledom na njihovu vjeroispovijest, nego i na njihove običaje i u džamijama neka se spominje petkom u molitvama imo sultanovo, a ondje gdje se dosada isticala osmanlijska zastava na džamijama, neka se taj običaj i dalje pridrži. Prihodi Bosne imadu se upotrebiti samo za potrebe zemlje, njezinu upravu i nužne

¹⁾ Gjurgjević p. 183, Buconjić p. 164.

²⁾ O radu Filipovićevu vrijedno je pogledati Zapamćenja p. 110—111. Grgo Martić kaže, da je Filipovićev projekat o upravi zemlje „mirisao hrvatsvom“, pa kad on ni u čem nije htio da ga promijeni, bio je opozvan.

melioracije. Osmanlijski novac neka zadrži svoj slobodni tečaj. Osim toga imade u konvenciji još nekih drugih, manje važnih točaka. Pošljednji članci govore o pojedinostima garnizonskoga prava c. i kr. četa u novopazarskom sandžaku, gdje je Turska pridržala političku upravu.¹⁾

Grof Andrassy je u carigradskoj konvenciji znatno pošao u susret osmanlijskoj vladi. Samo jedno ne htjede učiniti. Kad su Turci zatražili, da se u konvenciji istakne „p r i v r e m e n o s t“ okupacije, kako je bilo t a j n o ugovoreno u Berlinu izmegju tadašnjih turskih i austrijskih zastupnika, (13. jula) njihov je zahtjev bio odbijen, a u uvodu ugovora govori se samo o „okupaciji, kako je stipulirana u XXV. članku berlinskog ugovora“, dakle bez vremenskog ograničenja. Tijem su obje države bile vezane samo još na smisao kongresnog zaključka, a protokol od 13. jula izgubi vrijednost.²⁾

¹⁾ Sr. Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. godine p. 16—17. U septembru 1880. godine ušle su austrijske čete u novopazarski sandžak i zaposjele bez otpora : Plevlje, Prijepolje, Bijelo Polje i Priboj.

²⁾ Fournier o. c. p. 81.

VII.

KRATKI NACRT VJERSKIH I PROSVJET- NIH PRILIKA U BOSNI U DRUGOJ PO- LOVINI XVIII. I PRVOJ POLOVINI XIX. VIJEKA.

Franjevci imaju da podnašaju i u drugoj polovini XVIII. vijeka borbu s biskupima u Ugarskoj i Slavoniji, koji hoće, da ih istisnu s njihovih župa. U kojem se smjeru kretala ta borba, pokazuje nam osobito značajno pismo bosanskog redodržavnika Franje Ivanovića, što ga on iz Beča piše gvardijanima u Slavoniji (5. jula 1746). „Znajte dobro“, piše redodržavnik, »da su se dogovorili svi biskupi megju sobom, da nam pootimaju sve župe jednu za drugom po provinciji i mi s njima sami nismo se vrsni tirati“. Ivanović dalje javlja, da je našao protektore: »Jaku gospodu, koji imaju veliku oblast apud aulam et regiam maiestatem, koji će braniti od biskupa i našu privilegiju in vigore uzdržavati“. Ovi protektori su ga i uputili, da bi dobro bilo, da od svega našega naroda „toliko krstiana koliko ristjana imademo svejedočanstva, da s nami vas narod naš jest „kontenat“, niti želi imati druge pastire, nego nas fratre provincije bosanske, a da ne želi popova niti drugih inostranaca. Oni da su zadovoljni s fratri svojega roda iliričkoga. Interesantno je dalje, kako Ivanović upućuje gvardi-

jane, neka uzimlju svjedočanstva i od vlah a, jer su ga na to njegovi protektori uputili. „Po ovim će kraljica poznati, da istim vlahom mi fratri provincije bosanske jesmo addicti i da mlogo moremo kod istih Vlah a za kuću austrijsku“. Važan je i ovaj pasus pisma: »jer ako su Vlasi malo u zakonu od naših odiliti, ni šta nemanie nimalo nisu odiliti u narodu, nego istoga naroda iliričkoga kako i mi. Ujedno javlja gvardijanima, da će pakrački vladika franjevcima dati svjedočanstvo u pomoć, a on da će se još „obratiti i vladikama i patrijarhu“. ¹⁾

Ova metoda redodržavnika Ivanovića imala je uspjeha. Kad je franjevce počeo opet uznemirivati srijemski biskup, umiješa se sama carica Marija Terezija u raspravu i zabrani biskupu srijemskom uznemirivati bosanske franjevce u duhovnoj pastvi. ²⁾ (27. augusta 1746.)

Dok su franjevci pod austrijskom vladom vodili borbu sa svjetovnim svećenstvom, koje ih je htjelo istisnuti s njihovih župa, bijaše im još mnogo gore u Bosni pod osmanlijskom vlašću. Po Bosni je bilo župa, ali niti je bilo kakovih kuća ni crkvi, nego ili neznatne kapelice ili ševarne kućice. Obično bi franjevci iz samostana izlazili među narod i obavljali duhovnu pastvu. Franjevački historičari bilježe progona i ubijanja župnika u tolikoj mjeri, da su oni franjevci, koji su bili u Bosni, počeli izbjegavati duhovnu pastvu, a oni opet, koji su bili u tugjini na naukama nijesu se, svršivši nauke, htjeli natrag povratiti. Propaganda izdaje god. 1750. dekret, kojim one oce, što se otimaju duhovnoj pastvi, lišava aktivnog i pasivnog prava glasa. God. 1765. stavljen je u „štatut“ posebni paragraf, kojim se lišavaju

¹⁾ Fermendžin: Acta Bosnae p. 551—553.

²⁾ Ibid. p. 554—555.

sufragija oni, koji bi poslije svršenih nauka ostali u tugjini neokupirani „lekturstvom“. ¹⁾

God. 1735. otcijepila se Dalmacija od bosanske redodržave, a god. 1757. dobili su i franjevci preko Save posebnu redodržavu pod zaštitom sv. Ivana Kapistrana. Iz bosanskih samostana stvori se nova kustodija (sv. Križa) kojoj su imale pripasti sve katoličke župe u B. i H. pod vlašću osmanlijskom. ²⁾ Bosanskim franjevcima bijaše nepravo, da sačinjavaju državu drugoga reda, te poslaše za to u Rim fra Filipa Laštrića. On je kao vrstan istoričar branio stanovište, da Bosna bude provincija. a ne kustodija, a podupirao je svoje stanovište i brojevima dokazajući, da Bosna ima 30 župa, 50.000 katolika i blizu 150 redovnika. God. 1758. bude na to povrćen bosanskoj kustodiji naslov provincije i dana joj prednost pred provincijom Ivana Kapistrana. Laštrić je dobio pridjevak uskrisitelj provincije. ³⁾

Provincija bosanska bijaše tako ograničena na današnju Bosnu i Hercegovinu. Jezgru provincije sačinjavahu tri samostana · Sutjeska, Kreševo i Fojnica, u kojima je bio usredsregjen život redovnika, biskupa ⁴⁾ i provincijala kao i srednjih učiona za franjevački podmladak. Osim tih samostana bilo je još većih redovničkih prebivališta u Travniku, Jajcu, Ivanjskoj, Varešu, Sarajevu i Tuzli. To su bila središta dotičnih krajeva, gdje bi se župnici iz obližnjih župa sastajali i dobivali potrebite naputke. ⁵⁾

¹⁾ Jelenić: Kultura i bosanski franjevci I. svezak Sarajevo 1912. p. 176—178.

²⁾ Jelenić: Izvori za kult. povjest Franjevac. Gl. z. m. god. 1912. p. 468—470.

³⁾ Batinić: Djelovanje Franjevac III. p. 96—98. Jelenić I. c. p. 472—475.

⁴⁾ Do god. 1735. zovu se mjesto biskupa „apostolski vikari“, a od god. 1735. većinom upravitelji bosanske biskupije.

⁵⁾ Batinić I. c. p. 98.

I u drugoj polovini XVIII. vijeka bilježe franjevačke kronike pokušaje pečkih patrijarha da kao nekadanji njihovi pretšasnici podvrgnu sebi sve balkanske kršćane bez obzira ne vjeroispovijest. Savremeni franjevac fra *Bonaventura Benić*, koji je bio u ovakoj jednoj borbi s patrijarhom zastupnik bosanskih franjevac a i katolika, potanko nam je opisuje. Pečki patrijarhat nalazio se tada u grčkim rukama, a turska vlada sa svojim pokvarenim sistemom podupiraše te „čudnovate pastire“. Čujmo megjutim što veli Benić. On pripovijeda, da je u njegovo doba došao u Sarajevo pečki patrijarh (valjda Gavriilo IV. god. 1760.) a s njime još i jedan vladika u pratnji jenjičara i tu se stadoše hvaliti, da su donijeli ferman od sultana, da smiju katolike i biskupe i fratre svome obredu podjarmiti i navaliti na njih namet. O tome se doskora počelo pripovijedati po čitavoj Bosni, a pravoslavni ismjevivahu katolike govoreći im javno: „Vidjet ćete vi šokci, čiji je obred i crkva prava i od sada će vam naši kalugjeri, a ne vaši redovnici biti učitelji, od kojih ćete javno čuti, što vam je za spas duše znati“. U mjesecu augustu krene patrijarh u Travnik veziru¹⁾ i tu se povede rasprava izmegju patrijarha i franjevac a. Franjevci su poslali onamo četvoricu svojih ljudi, megju njima istoričara *Laštrića* i *Benića*. Franjevci su se obranili pred vezirom, ali su morali platiti paši i njegovom čehaji znatnu svotu novaca. Kadija je izrekao prema Beniću ovako osudu: Patrijarha i mitropolita nemaju nikakva prava nad vama fratriba niti rimokatolicima, niti smiju tražiti kakav danak ili što drugo od vas, jer ferman ne može biti nad *hattišerifom* (misli se tu na *ahdnamu*, što su je franjevci dobili od Mehmed „el Fatiha“ na koju se oni pozivahu).²⁾

¹⁾ Prema Bašagiću (o. c. p. 181.) bio je tada vezirom *Hulusi-zade Mehmed paš a*.

²⁾ Batinić III. p. 111—112. Jelenić o. c. p. 205—208.

Daljnji napadaji grčkih patrijarha spominju se još i kasnije tako n. pr. 1778. i 1779. Franjevci su tražili intervenciju u Beču od papinskog nuncija, da se on zauzme kod bečke vlade, koja da im dobavi potvrdu starih povlastica, osobito onih, koje se odnose na slobodu vjere i neovisnosti od grčkih vladika. Papinski nuncij nije im mogao ništa pomoći, pošto su odnošaji izmegju Austrije i porte bili baš u to doba ohladnjeli. God. 1780. papinski se poslanik opet zauzimao za franjevce u Beču. Carica Marija Terezija uputi ga na francuskog poslanika u Carigradu, kojeg će i njen poslanik podupirati. Papa Pijo VI. obrati se na francuskog ministra spoljnih poslova, grofa de V o r g e n n e s a, da francuska vlada izradi franjevcima potvrdu starih povlastica. Napokon je austrijski poslanik posredovanjem engleskoga poslanika i kapudan paše izradio franjevcima povoljan ferman. No ni ovaj ferman nije koristio, kako nam to domaći ljetopisci pričaju.¹⁾

O odnošajima cara Josipa II. prema franjevcima govorili smo na drugom mjestu. Za biskupa Okića († 1799.) okoristiše se franjevci zakladom, što ju je car osnovao i poslaše 12 klerika u zagrebačko sjemenište. Ova 12 klerika ostaviše sjemenište, te se nijesu više povratili u domovinu. God. 1796. spominje se nekoliko bosanskih klerika u Velikoj, te Požegi u Slavoniji, a i u Zagrebu.

Velikih neprilika, a i briga imagjahu franjevci u pitanju više naobrazbe svoga klera iza 1757., jer kad je red imao samo tri samostana, podučavaju franjevci jedva onu mladež, koja će se posvetiti redu. Bosanski klerici morali se potucati po italijanskim samostanima.²⁾

U prvoj polovini XIX. stoljeća postade ovo pitanje za franjevce upravo akutno. God. 1834. posla provincija fra Iliju Starčevića i fra Marijana Šunjića, da u rimske propagande i bečkoga

¹⁾ Batinić III. p. 147—148.

²⁾ Opširnije Jelenić o. c. p. 212., 214., 221.

dvora posreduje za odgajanje svojih klerika.¹⁾ Propaganda, a i neki talijanski samostani primili su na svoj trošak odregjeni broj bosanskih klerika. Uza to su se odgajali i u Zagrebu, Varaždinu i Požegi klerici za bosansku provinciju.²⁾ God. 1839. poklonio je senjski biskup Ožegović sjemenište za bosanske mladiće, a grof Nugent dade u mjestu Dubovcu kraj Karlovca veliku gragju u tu svrhu, ali franjevci nijesu mogli dobiti privilegija iz Rima.³⁾

Prilike katolika u Bosni crta nam opširno biskup Barišić (od 1832. god.) u pismu na cara Ferdinanda I. (god. 1837). Biskup se upravo u drastičnom opisu tuži na teško stanje katolika u ovim zemljama. Nema sumnje, da je po gdješto i pretjerao.⁴⁾

Valja nam još zabilježiti i jednu veoma zanimivu borbu, koja je za biskupovanja Barišićeva planula izmegju njega i bosanske provincije, a potrajala je sve onamo do god. 1846., kad je Barišić postao apoštolskim namjesnikom u Hercegovini. Borba je zahvatila tolike dimenzije, da se u nju umiješase i Rim, Beč te Carigrad. Vrijedno ju je zabilježiti radi tendencija, koje su se tada javile u Bosni. U čitavam toku te borbe opaža se protivština izmegju franjevaca iz „papinske države“ i onih iz „cesarovine“. Franjevci, koji su došli iz Zagreba bijahu praktičniji i narodniji od t. zv. papinskih. Biskup Barišić htio je bosanske franjevence u smislu rimske politike disciplinirati i podvrći ih hijerarhičkoj vlasti. Tu je naišao na otpor, kakvom se valjda nije nadao. Neki anonimni autor (misli se, da je to bio Jukić) izriče jasno misli, koje ga karakterišu kao neprijatelja rimskoga klerikalizma. On zove Barišića sinom tame i protivnikom svake prosvjete. Barišićevi prijatelji opet ocrniše franjevačku provinciju s političkog saveza s Ilirima i kod tadanjeg

¹⁾ Sr. Jelenić: Izvori za povjest etc. Gl. z m. 1913. p. 59 i dalje.

²⁾ Alaupović: Iv. Fr. Jukić p. 24.

³⁾ Ljetopis katoličke crkve (Bos prijatelj III. p. 193—238.)

⁴⁾ Starine XVII. p. 108. dalje.

namjesnika bosanskog Vedžihi paše i kod bečkoga dvora. Vedžihi paša obraća se na bana Vlašića u Zagreb turskim jezikom napisanim pismom, u kojemu mu javlja, da predleže dokazi, kako neki latin u Zagrebu imenom Ljudevit Gaj sastavlja pisanih stvari s buntovnom težnjom, te ih onda šalje u ove krajeve. Pošto je izmegju porte i bečkoga dvora mir, a rad Gajev podoban, da mir i sreću sultanovih podanika potkopa, to Vedžihi paša moli bana, da Gaja pozove na red, te da mu strogo naloži, da u buduće nikakovih pisanih stvari, ni drugo slično u Bosnu više ne šalje. Ban Vlašić bijaše već mrtav kad je ovo pismo pisano, pa tako ono stiže u Zagreb, a odavle u Budim, odakle je došlo u ruke grofu Sedlnitzkome i knezu Metternichu. Metternich bijaše obaviješten i direktno od biskupa Barišića, da se u Bosni sprema ustanak pod vodstvom mladoga katoličkoga franjevačkoga klera, koji je pristajao uz Gaja i Ilirizam. I u Rimu se znalo za tobožnju bunu bosanskih franjevac, kojoj da je vogja Ljud. Gaj u Zagrebu, a on da je u svezi s francuskim buntovnicima, koji mu preko ministra Thiersa poslaše preko milijun franaka za buntovne svrhe, nadalje sa českim protestantima i ruskim šizmaticima.

Rimska propaganda izdade god. 1841. dekret, kojim je franjevcima odsada zabranjeno slati mladiće na nauke ikuda drugamo do u papinu državu.¹⁾ U početku druge polovine XIX. stoljeća nastadoše nešto povoljnije prilike za razvitak franjevačkih manastira i školovanje franjevačkog podmlatka. God. 1853. stiglo je carsko odobrenje za gradnju

¹⁾ O toj zanimivoj aferi, o kojoj ne možemo radi prostora opširnije govoriti sr. Alaupović o. c. p. 24—25; Prohaska: *Das Kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Hercegovina*. Zagreb 1911. p. 185—189. R. Glavaš: *Život i rad fra R. Barišića*. Mostar 1900. Spis anonimnoga pisca o toj aferi ima naslov: *Borenje države Bosne srebrenite s biskupom Rafom Barišićem*. a nalazi se kao neizdani rukopis, kako se misli Jukićev, u kr. sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. Sr. i Šišić: *Hrv. Povijest* III. p. 271—272.

četiriju novih samostana i pet crkvi. Daskora se moglo pristupiti gradnji manastira u Gučjoj Gori (dovršen 1857.), u Livnu, Zoviku, Plehanu. I pitanje uzgoja bosanskih klerika stupilo je u novi stadij. Kada je slavni vladika Strossmayer god. 1851. obavljao potvrdu u Posavini, dogjoše krišom onamo i bosanski franjevci, da pozdrave mladog biskupa. U Županji pozdravi vladiku franjevac Martin Nedić i potuži mu se, da franjevcima nestaje podmlatka. Kad se Strossmayer vratio u Gjakovo, posla u Bosnu svoga prijatelja Topalovića, koji je došao ovamo da kupi tobože pjesme. Prati ga na putu Nedić. Topalović donese Strossmayeru vijesti, da fratri žele, da im se klerici odgajaju u Gjakovu. Biskup Strossmayer ode u Beč i zamoli vladara, da smije primati pod svoje okrilje bosansku mladež. Za stvar se zauzme papinski nuncij, a i posebna deputacija franjevačka, (Nedić i Šunjić) dogje ovamo. Napokon stiže dozvola i Strossmayer smjesti klerike najprije u svoje sjemenište, a onda im sagradi posebnu zgradu. God. 1858. nijesu smjeli klerici kući na velike praznike, jer da bune narod. Francuski listovi navališe na Strossmayera, da preko franjevaca buni narod protiv Turaka. Francuska je naime hijela, da kao protektorica kršćana na istoku stekne upliv i nad katolicima Bosne. Megjutim se i ta bura slegla. Poslije otvorenja sveučilišta (1874.) zatraži ugarska vlada, da se bosanski klerici premjeste iz Gjakova u Ugarsku. Biskup Strossmayer učinio je sve moguće, da se to ne dogodi, ali zaludu. Bosanski klerici morali su ići u Ostrogon i Pečuh na nauke.¹⁾

¹⁾ Smičiklas : Nacrt života i djela biskupa Strossmyera. Zagreb 1906. p. 25—27. Ignacij Strukić : Katolička crkva od pada Bosne do njezina oslobogjenja (1463—1878.) U Spomenknjizi iz Bosne. Uredio Dr. J. Šarić. Zagreb 1901. Ovdje imade i drugih zanimivih sabranih podataka o stanju katolika. Tako n. pr. statistički podaci. Bosanski prijatelj III. (Ljetopis katoličke crkve u Bosni) p. 193—208. Statističkih podataka o katolicima, pravoslavnima i muslimanima za početak druge polovine XIX. vijeka u Blau : Reisen in B. und der H. p. 198., 208., 223—225., 231 i t. d.

God. 1846. postade Barišić apoštolskim namjesnikom u Hercegovini, te je tako Hercegovina odsele postala posebnim vikarijatom. Jedan dio Hercegovine, kao vikarijat trebinjski, potpade (1843) pod dubrovčkog biskupa. Godine 1852. osnovana bi i posebna franjevačka hercegovačka kustodija. (manastir Široki brijeg osnovan god. 1846?)

Pravoslavna crkva doživjela je jednu znatnu promjenu u ovom periodu. Godine 1766. ukinut je fermanom sultana Mustafe III. (1757.—1774.) pečki patrijarhat i utjelovljen grčkom u Carigradu. Kao razlog ovom ukinuću navagjaju se dešperatni odnošaji patrijarhata. Patrijarhama se predbacuje lakoumnost kao glavni motiv, koji je pokretao njihovim radom. Mjesto patrijarha dobivali su ljudi bez ikakve naobrazbe i iz najnižih slojeva, a nijesu pripadali kalugerskom staležu. Zato su i postali pretečlatinstva međurajom. Po svemu se vide da je Turcima ovaj ferman diktirao, pravi Grk. Od ovog vremena preotimaju mah o višoj hijerarhiji u Bosni Grci. Carigradske patrijarhe upravo trguju s najvišim častima srpske crkve. Grčki mitropoliti gore susisisavali siromašni narod od turskih zakupnika poreza.¹⁾

Mitropolija zvornička prenijela je svoje sjedište iz Zvornika u Tuzlu god. 1852. prema političkoj razdiobi zemlje po Omer-paši.²⁾ Veći upliv u narodu od crkve imali su srpski manastiri, koji osobito cvatu u Hercegovini, a među njima na prvom mjestu Žitomislić.³⁾

¹⁾ Sr. Jastrebov: Prevod fermana, kojim je ukinuta srpska patriaršija (Glasnik XL. p. 128—233). M. Spasić: Nešto o našoj crkvi pod Turskom vladom itd. (Glasnik I p. 140).

²⁾ Dušan Tešić i J. A. Popović: Zvornička eparhija i njeni mitropoliti. Sarajevo 1904. p. 11—14.

³⁾ Jukić: Zemljopis etc. p. 17. veli, da ih u Hercegovini ima 12 (dva od njih su prazna).

Naobrazba srpsko-pravoslavnog svećenstva, pa i ona grčkih vladika daleko zaostaje za naobrazbom katoličkog svećenstva. Ovo ističe ne baš osobito objektivni Hilferding. On veli općenito i za franjevce, da su poluobrazovani i da se bave više gospodarstvom nego umnim poslovima, ali ipak ističe, da među njima ima umnih glava kao Martić, Nečić, a osobito hvali fra Marijana Šunjića, koji je god. 1854. bio imenovan apoštolskim namjesnikom (biskupom) za Bosnu. Svojom učenošću i dostojanstvom bio bi on ukras svećenstvu bilo na kojoj mu drago strani svijeta.¹⁾

¹⁾ Hilferding o. c. p. 127. i p. 300.

VIII.

PREGLED KNJIŽEVNOGA RADA U BOSNI.¹⁾

A

RAD MUSLIMANA NA KNJIŽEVNOM POLJU.

Radu bosanskih muslimana na književnom polju posvetila se tek u novije doba veća pažnja. Oni su dakako radili gotovo isključivo na arapskom, turskom ili perzijskom jeziku, a nije ih razumio vlastiti im narod, barem ne široka masa. Kod kuće razumjela ih je samo inteligencija i ulema. U svome naraštaju i u dva tri naredna naraštaja imali su prijatelja i šljedbenika u domovini, ali tih je s vremenom nestajalo, dok ih nije sasvim nestalo polovicom XVIII. vijeka. Po nama, veli marljivi ispitivač njihovoga rada, dr. Bašagić, nestalo bi glasa i imena negdašnjih radnika na polju istočne prosvjete, da ih drugi islamski narodi nijesu sačuvali barem djelomično sve do danas.

Pogledamo li samo u najkrupnijim crtama rad Bošnjaka muslimana na polju lijepe književnosti i znanstvenog rada, zadivit će nas on i po svojoj kvantiteti i kvaliteti. Prema dosadanjim

¹⁾ U ovom pregledu su istaknute samo najvažnije pojave na polju književnoga rada u Bosni. Iscrpivo je taj književni rad prikazan u nekoliko djelâ, po kojima je i ovaj pregled sastavljen.

rezultatima istraživanja nema nikakove dvojbe, da muslimani ne samo da nijesu za svojim zemljacima pravoslavnog i katoličkog zakona zaostali, nego su ih daleko i natkrilili. Mnogi bosanski pjesnici i učenjaci svojim posvema originalnim radom zapremaju vrlo odlična mjesta u istočnim literaturama.

Mnogo je neznatniji rad muslimana Bošnjaka na hrvatskom jeziku, te ni u kojem pogledu ne podnaša prispodobu s onim na istočnim jezicima. Radenici te vrste među muslimanima prave su iznimke.

Mi ćemo ovdje istaknuti samo najvažnije radenike u islamskim književnostima. Detaljnije rezultate dosadašnjih istraživanja naći će čitalac u specijalnim studijama.¹⁾

Prvi radenik iz naših krajeva na polju istočne prosvjete jest Mahmud paša Abagović — sa pseudonimom Adni. († 1474). O njegovom porijetlu se ne slažu vijesti. Neki ga drže Grkom. Rodio se u Kruševcu, koji je pripadao srpskoj despotiji, ali ga Bašagić drži ipak Bošnjakom, jer se prije pada Bosne mnogo bogomila iseljivalo u srpsku despotiju. Turci ga zovu Hrvatom. Mahmud paša glasoviti je vezir, mecena, državnik i vojskovođa. Prvi je vezir osmanlijskoga carstva, koji je iz ljubavi prema znanostima i korisnim ustanovama ostavio iza sebe trajne spomenike. Mahmud paša pisao je u prozi i pjevao u turskom i perzijskom jeziku. Pjevao je u doba, kada je turska knjiga bila u povoju, kad se turskim jezikom tek počelo pisati i pjevati, a ipak se odlikuje i dotjeranom formom i dubokim mislima.

Malo se znade o talentiranom pjesniku, sinu Ahmet paše Hercegovića, Mustaj-begu

¹⁾ Bašagić: Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti (Gl. zem. muzeja 1911 p. 1—88. i 295—390.) Sejfudin Kemura i Vl. Čorović: Serbo-Kroatische Dichtungen bosnischer-Moslims aus dem XVII., XVIII. und XIX. Jahrhundert. Sara.evo 1912.

Hercegoviću, koji je kao pjesnik nosio pseudonim Širi („lavski“). Književni rad njegov pada u početak XVI. vijeka.

U eri Sokolovića radio je najpopularniji Bošnjak među turskim piscima: Sudi († 1593.) Rodio se u Sudićima, seocu pokraj Sarajeva. Temelje naobrazbe stekao je u Bosni, a daljnu naobrazbu na istoku. U početku vlade Selima II. Sudi je učitelj u Atmejdansarajima, gdje su se uzgajali odabrani mladići za dvorska dostojanstva. U tim sarajima slušali su pred Sudijom nauke svi veliki Bošnjaci i Hercegovci iz zadnjih decenija XVI. vijeka. Od njegovoga rada ostadoše opsežni komentari glasovitih klasičnih djela u perzijskoj knjizi, s kojima se i danas služe prijatelji tih klasika. U poeziji odlikovao se Derviš paša Bajezidagić, rođeni Mostarac (šesti decenij XVI. vijeka.) U Carigrad je došao u doba, kad je Mehmed paša Sokolović bio na vrhuncu svoje slave i moći. Kao lični savjetnik sultana Murata III. stekao je veliki upliv na dvoru. Bio je i bosanskim namjesnikom, a poginuo je u bojama u Ugarskoj.

Nerkesi Es-Saraji (Muhamed Nerkesi) rodio se u Sarajevu (1592—1632.) a pjesnik je i pripovjedač na turskom i perzijskom jeziku. U njegovim pjesmama kao i u pjesmama Derviš paše opaža se očito utjecaj naših narodnih sevdalinki.

Abdullah el Bosnevi („Gaibi“ to je „Isčezli“) rodom je iz lijevanjske okolice. Na istoku je proboravio čitav svoj život i umro u Konji (1643/44.) Ovom se Abdullahu el Bosnevi pripisuje još jedan grob s pridjevkom „Gaibi“. U Staroj Gradišci, u jednom kutu gradskoga parka sačuvalo se sve do danas jedno turbe, za koje narod veli, da je grobnica Abdullaha Gaibije. Među bosanskim muslimanima bijaše krilata riječ: „Suhamegja, Gaibina legja“ te se do okupacije

v j e r o v a l o, da duh Gaibin bdije nad bosanskom granicom i štiti je od neprijatelja. Nije poznato, k ko je narod Gaibiji odredio grob u Staroj Gradišci, kao ni to, zašto je poznat pod imenom Gaibi. Neki misle, da mu je Gaibi pjesničko ime, jer je on poznat u Bosni više radi nabožnih derviških pjesama, nego li radi svojih učenih djela.

Abdulah el Bosnevi proslavio se kao komentator znamenitog djela *M u h j u d i n a M u h a m e d a b. A r e b i* (560—630 p. Hidžri) po imenu „Fususa“, u kojemu je ovaj orijentalni filozof izložio jezgru mistične nauke o egzistenciji i spoznaji 27 velikih, božjih poslanika. „Fusus“ je bio vijekove predmetom polemike izmegju ortodoksne uleme i šehova, a Abdullah el Bosnevi ističe se u prvom redu meĝu njegovim braniteljima, napisavši tom djelu komentar na turskom i arapskom jeziku. Abdullah napisao je osim toga čitav niz što kraćih, što opširnijih rasprava.

P e č e v i (Ibrahim paša Alajbegović) rodio se doduše u Ugarskoj, ali je član porodice Alajbegovića, koja je iza pada bosanskoga kraljevstva sve do polovine XVI. vijeka igrala odličnu ulogu meĝu bosanskim velikašima. Otac Pečevin odseĉio je u Pečuh, gdje je dobio velika lenska imanja i osnovao novi odžak porodice Alajbegovića. Mati Pečevina je roĝjena Bošnjakinja iz poznate porodice višegradskih Sokolovića.

P e č e v i j a se rodio negdje oko 1570. godine. Od državnih službi obavljao je defterdarsku u dunavskoj provinciji. Mnogo je vremena sproveo i u raznim borbama u Ugarskoj. Kao finansijski činovnik došao je i u Carigrad, a napokon postade bosanskim defterdarom (1635.), gdje je po svoj prilici ostao sve do svoje smrti (1650. god.) Njegova povijest („Tarihi Pečevi“) počinje sa prvim danima vladanja Sulejmanova (1520. god.), a svišava sa zadnjim danima carevanja Murata IV. (1640.) Obuhvata dakle 120 godina. Pisac opisuje dogagjaje svoga

doba i dogagjaje, koje je čuo pripovijedati iz ustiju svog oca. Pozna i savremene ugarske historičare (po prijevodu).

Interesantna je ličnost H a s a n K a i m i j a („Kaimi baba“) rođeni Sarajlija. Bio je imućan čovjek, te je svoju kuću okrenuo god. 1660. u tekiju kaderi derviša, kojemu je redu pripadao i on kao šejh. Iz Sarajeva morao je bježati, jer se postavio na čelo bune, koja je nastala usljed gladi god. 1682. On je sa siromašnom klasom sarajevskog pučanstva tražio, da se zaliha žita, koju su bogatiji radi spekulacije bili sakupili, razdijeli među gladno stanovništvo. Nastanio se stalno u Zvorniku, gdje je i umro 1690/91.

Bašagić veli za nj, da njegov rad na polju turske poezije nije nimalo vrijedan. Za nas je od interesa, da je on napisao na hrvatskom jeziku dvije poučne pjesme (t. zv. kaside) protiv pušenja duhana, te pjesmu u slavu god. 1669. zauzete Kandije. Poeziji ne treba dakako ni u tim proizvodima tražiti.¹⁾

A l a u d d i n S a b i t rodom je iz Užica, koje su do oslobogjenja Srbije pripadale bosanskom vilajetu. Član je plemenite bosanske porodice. Služio je u Bosni i na istoku kao sudija. Umro je u Aziji 1712. god. Za nj veli Bašagić, da je najoriginalniji turski pjesnik prije preporoda. „Taj snažni genij pokušao je prvi istočnu umjetnu poeziju i narodnu dovesti u sklad, preplećući oboje našim narodnim prisposodobama i figurama i tako stvorio novi smjer i otvorio nove vidike turskoj umjetnoj poeziji. U tom nastojanju pretekao je on i Derviš pašu i Nerkesiju.

Svršetkom XVII. vijeka svršavaju Bošnjaci svoju misiju na polju istočne knježevnosti. Tu i tamo

¹⁾ O njem sravni : Bašagić o. c. p. 305—306., koji njegovu smrt stavlja u god. 1680. i Kemura i Čorović o. c. p. XII. Husein Karabegović objelodanio je pjesmu o osvojenju Kandije u. Gl. z. m. 1889. III. 94—96. Mehmed-beg Kapetanović-Ljubušak : Istočno blago II. 225.

javlja se još koji pjesnik ili učenjak, ali veoma rijetko. Razlog je tomu trebalo tražiti u velikim ratovima i neprestanoj borbi na granici. Vremena Alipaše Hećimovića nijesu dala ni odušiti, veli Bašagić, umornim našim djedovima, a kamo li baviti se naukom i poezijom. Ratuje se kod kuće i u tugjini i brani čitava država. Osim tih ratova i nutarnje smutnje i razmirice izmegju pojedinih gradova i vezira, izmegju raznih stranaka ne dopuštaju mirnog rada.

Od radenika u XVIII. stoljeću valja spomenuti Fevzi šejha Blagajca, koji je živio u burno doba prve polovine XVIII. vijeka u Mostaru. Napisao je na perzijskom jeziku „Bulbulistan“ (t. j. mjesto gdje se nalazi mnogo slavlja) (1739.) i posvetio ga valjda Ali-paši Hećimoviću.

Omer eff. Novljanin. Navale carevaca na Bosnu pod princom Hildburghausenom i drugim generalima prenule su Bošnjake i Hercegovce iz letargije, a suzbijanje tih navala pod Ali-pašom Hećimovićem pobudilo je u njima stari ponos. Narodna pjesma opjevala je krvave bojeve u Krajini, Posavini i pod Banjom Lukom, a Omer eff. Novljanin, za kojeg neznamo ni kada se rodio, ni kada je umro, ovjekovječio je ovo doba u djelu: Vojne Hećimogli Ali-paše. Djelo je to dva puta izašlo pod imenom „Povijesti Bosne“ (1741. i 1876.). Za vrijeme Hećimovićevih vojna bio je Omer kadija u Sanskom mostu. Djelo je, veli Bašagić, vješto pisano, te čovjek može da se po njemu uputi i o tadanjem kulturnom stanju u Bosni.

U XIX. stoljeću vrijedno je spomenuti Mehmed Šakira Kurtćehajića (rođen 1844. u Bijelopolju, umro u Beču 1870.), koji je pokrenuo u Sarajevu prvi samostalni list Gjulšen Saraj (Sarajevski vijesnik) a bio je dvije godine i suradnik službenog lista „Bosne“. Premda nije imao osobite kakove naobrazbe, pisao je odlične političke, ekonomske i poučne članke. Muvekit Salih

Sarajlija napisao je „Povijest pokrajine Bosne“, koja je još neobjelodanjena, a rukopis joj se čuva u zemaljskom muzeju. Salih eff. služio je cijeli svoj život kao činovnik Gazi Husref-begova vakufa, pribirajući materijal za svoju povjest. Umro je nekoliko godina iza okupacije.

Iz poznate porodice Rizvanbegović—Stočevića valja nam zabilježiti kao pjesnikinju H a b i b u, kćer Ali-paše Stočevića (u Carigradu 1890.) i glasovitog njenog bratića, a Ali-pašinog unuka Arif-bega Rizvanbegovića, koji je poznat kao turski pjesnik pod imenom Hersekli Arif Hikmet. (1839.—1903.) Iza Omer-pašine persekucije morao je najprije u Sarajevo, pa onda u Carigrad (1853.) gdje se posvetio nauci. Brzo se upoznao s arapskom, perzijskom i turskom knjigom. U državnoj službi kao sudac nije imao mnogo sreće radi svoje otvorenosti i značaja. U njegovoj se kući god. 1860. osnovalo „Društvo pjesnika“, te se oko njega okupljala po izbor duševna aristokracija onoga vremena

Vrijedno je zabilježiti u njegovom životu i tu crtu, da je bio neustrašivi pobornik ustava i slobode u Turskoj i da nije nikada zaboravljao svoj narod i svoju Hercegovinu.

Hikmet je posljednji klasik u turskoj literaturi i spada u red prvih turskih pjesnika. Ono što je ostavio pjesama, pravi su biser turske klasične poezije. Osim pjesama pisao je i filozofske rasprave.

Nabrojio samo samo najznatnije pretstavnike znanstvenog i pjesničkog rada u orijentalnim književnostima, rodom Bošnjake i Hercegovce. Osim ovih imade ih još čitava legija. Prema tim blistavim imenima sasvim ostaju u sjeni imena onih Bošnjaka, koji su radili i pjevali na svom narodnom, materinskom jeziku. Rad je njihov većinom priprost i skroman, ali baš zato, jer su kao iznimka među svojom braćom i jer su pisali hrvatskim jezikom, vrijedno ih je redom spomenuti.

Interesantna je činjenica, da nijedna od triju glavnih konfesija u zemlji, nije znala o literarnom radu druge. Svaka konfesija živjela je za sebe. Prvi poznati nam muslimanski pjesnik koji je pjevao narodnim jezikom Hevaji, u predgovoru svog riječnika (1631.) naročito ističe, da se na „bosanskom“ jeziku prije njega nije ništa napisalo, premda je 20 godina prije izašlo najpopularnije djelo franjevca Matije Divkovića „Nauk Karstianski“. Isto tako n. pr. ne zna fra Stjepan Margitić u predgovoru jednog svog djela, koje je 1704. godine štampano, u kojem govori o jezičnim, socijalnim i kulturnim odnošajima Bosne, ni najmanje o literarnim interesima muslimana i pravoslavnih. Najstariji do sada poznati, a ujedno i najznamenitiji među muslimanima, koji su pisali narodni jezikom jest: Muhamed Hevaji Uskjufi. Rodio se 1601/2. u zborničkom sandžaku, valjda u Tuzli. God. 1651. radi još literarno, ali ne znamo, kada je umro. Pisao je turski, arapski, perzijski i hrvatski. (On svoj materinski jezik zove srpskim, ali i opetovano bosanskim). Poznat je njegov leksikon „Potur Šahydije“. Jezik mu se odlikuje time, da je prilično prost od turcizama a gdje gdje i sasvim. Simpatična je crta u nj vjerska tolerancija i jasno izrečena misao nacionalnog jedinstva Bošnjaka bez razlike vjere. Nitko nije na pr. izrekao prije njega u bosanskoj književnosti ovaku misao:

Otac jedan, jedna mati
Prvo bin nam, valja znati
Jer ćemo se paski klati?¹⁾

O Hasanu Kaimiji govorili smo naprijed. Pjesnik „Arsuhala od Duvna“, jedne od najpopularnijih slavensko-turskih pjesama, nije nam poznat. Znamo samo, da je to bio neki aga, koji je mnogo kao vojnik okolo hodao, te iz jednog

¹⁾ Kemura i Čorović o. c. p. 4—5.

nepoznatog razloga bio interniran u Županju (Duvnu). On moli ganutljivim riječima premještenje iza dugog mukotrpnog zatvora. Arsuhal je sastavljen valjda oko 1706. godine.

Osim ovih pjevali su na narodnom jeziku Hadži Mehmed Razi, rodом iz Sarajeva. (umro 1785. god. u Meki), zatim Mula Mustafa Baš-Eski (kao pjesnik zove se Šefkija), takogjer rodом iz Sarajeva. (Umro 1803.) Šefkija prilično dobro podražuje narodnoj pjesmi. Andrija Kačić, veli dr. Čorović, jedini pjesnik XVIII. stoljeća, koji se dao inspirirati narodnim pjesmama, dobio je u Šefkiji interesantnog druga, koji ga i nadvisuje u tome, jer ne upotrebljava rime, priključujući se tako još intimnije narodnoj pjesmi.

Najplodniji je među ovim pjesnicima Sejid Vehab Ilhamija iz Žepča (god. 1821. pogubio ga u Travniku Dželaluddin paša). U jednoj kasidi oštro kritizira tadanje socijalne odnošaje u Bosni. On pjeva:

Čudan zeman nastade,
Sve zlikovac postade,
Din dušmanin ustade:
Što se hoće za Boga?

Nestalo je pravde, nastavlja dalje, a sramota Turaka je očita: „Turčin nema amela, krivda pravdu zamela“. Sve dobre namjere centralnih vlasti razbijaju se na nesposobnosti i nevaljalosti podanih. Rijetko su se ovakove riječi izrekle tako slobodno i neprikriveno i to još od muslimana muslimanima.

U ovaj niz spada i jedna djevojka pjesnikinja, Umihana Čujdina sa svojom pjesmom: Sarajlije igju na vojnu. Zaručnik joj bajraktar Mujo Čandži pade 1813. u boju protiv Srba. Ona se odluči ne udavati i ostade do kraja života djevojka. Svom zaručniku u spomen spjevala je na način narodnih pjesama pohod Sarajlija protiv Srbije.

Šejh Abdurahman Sirija (Sikira) rodio se 1785. u Fojnici. On je u Oglavku izmegju Fojnice i Kiseljaka osnovao tekiju, koja je još i sada jedna od najznamenitijih muslimanskih tekija u Bosni. Pjesnički njegovi sastavci su didaktičke naravi, a raširene su mu pjesme po čitavoj zemlji. Ime njegovo (Sirija) poznato je čitavom muslimanskom svijetu. Umro je 1847. godine.

Napokon nam valja još spomenuti Ahmed eff. Karahodžu iz Žepča i Omer eff. Huma iz Mostara (umro 1880.)

U istinu su od ove nabrojene jedanaestorice pjesnici Hevaji i Šefkija, no svejedno su i svi drugi, manje od njih vrijedni, bili popularni i poznati kod svojih suplemenika kao što i franjevački pisci kod svojih.

Sve ove pjesme napisane su tursko-arapskim pismom, kojim se služe još i danas mnogi konzervativni muslimani (uz neku reformaciju !)

B.

RAD KATOLIKA I PRAVOSLAVNIH NA KJIŽEVNOM POLJU.

Bosanski katolički pisci, koji pišu u narječju zemlje, zovu svoj jezik „bosanskim“. Pod tim dakako ne misle nikakav osobiti jezik, nego samo narječje ilirskoga ili slavenskoga. Rijetko zovu svoj jezik hrvatskim a nikada srpskim. Hrvatskim jezikom zovu ga oni, koji stanuju na dalmatinskom, dakle specijalno hrvatskom području. Specijalno „srpski“ zovu se pravoslavni Bosne. Većina katoličkih pisaca Bosne daje prednost slovinskom ili ilirskom jeziku pred bosanskim ili hrvatskim. Već najstariji hrvatski gramatičar Bartuo Kašić zove svoj jezik slovinskim, ali veli, da se služi

„bosanskim“ narječjem. Poznati Matija Divković zove svoj jezik „bosanskim“, a pismo, jer je ćirilica „srpskim“ („iz latinskoga jezika u bosanski sa srpskim slovima“). Pojam „bosanski“ podregjen je pojmu slovinski i u njemu je sadržan. Ne može se dokazati, da je analogno „bosanski“ sadržan u hrvatskom ili srpskom.¹⁾

Katolički pisci pisali su latinicom i t. zv. bosanskom ćirilicom („bosančica“), koja nije drugo nego ćirilsko kurzivno pismo. Pri tom je zanimivo, kako u Rimu nijesu rado gledali te bosanske ćirilice. Jedan od posljednjih izdavalatelja ćirilskih knjiga u Bosni Stjepan Markovac ili Margitić, početkom XVIII. stoljeća hvali svoje pretšasnike Divkovića i Posilovića, što su svoju knjigu izdali u narodu pristupačnijem ćirilskom pismu. Najveći dio naroda ne poznaje latinska slova, a naše su štamparije, tuži se on, od doba Divkovića i Posilovića napuštene i slova zabačena, premda su knjige s našim slovima u Bosni potrebite.²⁾ Megjutim, ako su i fratri sve nauke učili na latinskom jeziku i izdavali od XVIII. stoljeća knjige latinskim pismom nijesu zaboravili dugo još bosančice. Provincijal Luka Karagić zabranjuje u okružnici god. 1737. da se hrvatski jezik piše latinskim slovima, pak ni za privatnu upotrebu, jer su slova dar božji narodu, i jezicima dana, koja se mnogima ne daju, pa ako ih odnemarimo, izgubit ćemo i veća dobra. Još u 20 tim godinama prošloga vijeka matice krštenih pa čak i manastirski računi pisani su bosančicom.³⁾ Jukić veli opet, da je ćirilicom pisanih knjiga moralo biti mnogo više, ali bibliotekari nijesu više znali ćirilicu čitati i zato su mnoge knjige i rukopise spalili. On je sve stare knjige kupio od jednostavnih

¹⁾ Prohaska : Das Kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Hercegovina Zagreb 1911. p. 3—4.

²⁾ Prohaska o. c. p. 128—129.

³⁾ Alaupović : Ivan Frano Jukić p. 26.

ljudi, koji su ih još čitali u odrpanim ekzemplarima. U bibliotekama da ima zato mnogo talijanskih, latinskih, njemačkih, francuskih i drugih knjiga, natrpanih bez izbora.¹⁾

Karakter katoličke literature u Bosni odregjen je svojim vrelom, a to su: visoke škole franjevacu u Italiji, gdje su franjevci učili poznavati tamošnju literaturu i domaćim milijeom: niskim nivô-om naobrazbe bosanskih katolika. Nije bio lak posao pružiti nešto narodu, a opet s druge strane održati literaturu na visini zapadnih uzora. Na rad poticala je franjevce ista ona pojava, koja se pojavila u Rimu, kada su počeli raditi oko toga, da podignu slavensku službu božju među Hrvatima protiv napredovanja i širenja protestantizma, što ga je promicala narodna književnost. Franjevci imali su se boriti s propovijednicima nove nauke i protiv islama. Djela franjevacu bila su dosta vješto udešena prema narodnom shvatanju i postadoše mila zapaštenom narodu, kojemu su bila jedina utjeha. Vidi se to iz izdanja tih knjiga. Premda su pisana u nabožnom duhu, ipak to nije strogo crkvena literatura. Nije to literatura čisto poučna, ali ni savim zabavna. Prednost ove literature leži u tome, što ona predočuje čisti narodni govor kao najbolja hrvatska proza u XVII. stoljeću. Vrlo je znamenita i za kulturnu povijest, jer se obazire na narodne potrebe i njegove pogriješke. Narod je mnogo puta njezinu nauku primao i dalje je obragjenu širio.²⁾

Najstarija poznata knjiga bosanska pisana latini com jest prevod jednog zbornog djela u počast Mariji pod dvostrukim napisom: „Hortus animae — raj duše. Djelo je dovršeno 1567. god. u „Belgradu“. Nagjeno je u franjevačkom samostanu u Fojni ci. U njem imade crkveni kalendar, psalmi, litanije, evanđelja o mucu Isusovoj i razne molitve.

1) Prohaska o. c p. 130—131.

2) Šurmin: Povjest književnosti hrvatske i srpske. Zagreb 1898. p. 115—116.

Pisac djela zove se *Marinus Nicolaus*, za koga znamo, da je bio Franjevac bosanske redodržave, ali postoji sumnja, da li je bio po rodu Bošnjak.¹⁾

Više izdanja doživljelo je djelo *Fra Ivana Bandulavića* (*Bandulović?*) *Skopljaka*, koje je on priredio u slovinskom jeziku: *Evangelya priko svega godischta* (u Bnecich 1613. god) I *Bandulović* štampa svoje djelo latinicom.

Matija Divković (1563.—1631.) prvi je, koji je pisao hrvatskim jezikom a t. zv. bosančicom. Rodio se u *Jelaškama vijačke župe*, udaljene 3½ sata od *Vareša*. Njegova su djela: *Nauk karstjanski za narod slovinski* (1611), zatim: *Nauk karstjanski s mnoziemi stvari duhovniemi* (1616.) i *Sto čudesa ali ti zlamenia blažene i slavne bogorodice divice Marie* itd.

Divković je sam dao lijevati bosanska slova u *Mlecima*, a zove ih »srpskiemi pismenima«. Njegova su djela kršćanske enciklopedije za narod, a ne može se reći, da su puki prijevod. Ma da se znade za njegove uzore, razabire se ipak i stil i glas *Divkovićev*.

Djela ovoga pisca čitala su se veoma mnogo u XVII. i XVIII. stoljeću i doživljavala nova izdanja. Od naroda su se mnogo tražila, a bila bi se još i dalje čitala, da se nije sa strane Rima gledalo ćirilsko pismo istisnuti latinskim.

Mnogo je bio čitan i *Fra Pavao Posilović* iz *Glamoča*. Bio je skradinski biskup (1642—1664) a i on je štampao svoja djela: *Naslagjenije duhovno* (1639.) i *Cviet od kriposti duhovni i tilesnie* — izvadien su iz jezika latinskoga u jezik ilirički aliti *Slovinski* (1647.), bosančicom u *Mlecima*.

Kao teolog i filozof pišući svoja djela latinskim jezikom, proslavio se *Juraj Dragi-*

¹⁾ Literatura franjevačka prikazana je ovdje po kritičnoj istoriji bosanske književnosti *Dr. Prohaske*. Neki detalji uzeti su i iz *dr. Jelenića: Kultura i bosanski Franjevci* I. Sarajevo 1912. O *Marinu Nikoli* usporedi u *Jelenića* p. 224.

šić (p o g r e š n o D o b r e t i ć) rodom iz S r e b r e n i c e . O d a v l e j e p o s l i j e p a d a B o s n e d o š a o u D u b r o v n i k , g d j e j e v a l j d a i s t u p i o u f r a n j e v a č k i r e d . O t i š a v š i u I t a l i j u , p o s v e t i o s e s a v f i l o z o f i j i i t e o l o g i j i . Š t u d i r a o j e n a s v e u č i l i š t i m a u O k s f o r d u i P a r i z u . D o s t i g a o j e u I t a l i j i v i s o k i h c r k v e n i h i s v j e t s k i h o d l i k o v a n j a . O v d j e j e i h u m a n i z i r a o s v o j e p r e z i m e u » B e n i g n u s « . N a p i s a o j e s j a j n i h t e o l o š k i h i f i l o z o f s k i h t r a k t a t a (» i l i r s k i D u n s S c o t u s «) . R a d i z a u z i m a n j a z a g l a s o v i t o g a J e r o n i m a S a v o n a r o l u m a l o d a n i j e p r o i g r a o s v o j u k a r i j e r u . U m r o j e 1520. g o d i n e .

I v a n A n č i ć (Johannes Anicius) r o g j e n u L i p i k o d D u v n a , s v o j i m l a t i n i z i r a n i m p r e z i m e n o m d o k a z u j e , d a j e k l a s i c i z a m i h u m a n i z a m u š a o i u B o s n u . A n č i ć j e u m r o u I t a l i j i 1685. N a p i s a o j e v i š e d j e l a n a h r v a t s k o m i l a t i n s k o m j e z i k u .

U p o č e t k u X V I I I . s t o l j e ć a r a d i S t j e p a n M a r k o v a c i l i M a r g i t i ć r o d o m i z J a j c a . N j e g o v o z a u z i m a n j e z a b o s a n č i c u s p o m e n u l i s m o n a p r i j e d , a l i j e o n i i n a č e i n t e r e s a n t n a p o j a v a . O n n e o b i č n o v o l i k o n z e r v a t i v n e , n a r o d n e o b i č a j e , d i a l e k t e i p o e t s k u n a b o ž n o s t s r c a . T a k v i s u b i l i i n j e g o v i p r e t š a s n i c i . Z a t o j e d u b o k o p r o d r o u d u š u n a r o d a i n j e g o v a m o l i t v e n a k n j i Ź i c a , k o j o j j e p o s v o j p r i l i c i n a s l o v : I s p o v i d k a r s t i a n s k a i t d . z v a n a j e o d n a r o d a o p ć e n i t o S t j e p a n u š a ; z n a k j e t o v e l i k o g a p o p u l a r i t e t a . ¹⁾ B i s k u p M i l e t i ć (k o n c e m X V I I I . s t o l j ć a) d a o j e s v a k i e g z e m p l a r S t j e p a n u š e , k o j i m u j e d o p a n u o r u k u , s p a l i t i .

M a r g i t i ć j e m n o g o p u t o v a o i v i d i o m a n e s v o g a n a r o d a j a s n i m p o g l e d o m . Š t o s v e n e b i b i l i o d n j e g a s a z n a l i , d a n j e g o v i s p i s i n i j e s u m o r a l i p r o ć i m l e t a č k u c e n z u r u , v e l i d r . P r o h a s k a ! Z a n i m i v o j e j o š j e d n o n j e g o v o d j e l o z a n a r o d , a z o v e s e » F a l a o d s v e t i « (1708.) P i s a c n e m o Ź e n i o v d j e d a z a t a j i s v o j e n e p r i j a t e l j s t v o p r o t i v u č e n e l i t e r a t u r e , p r o t i v p r o p o -

¹⁾ N e k i d r Ź e » I s p o v i d « z a d r u g u k n j i g u o d S t j e p a n u š e (S r . P r o h a s k a o . c . p . 128. i J e l e n i ć o . c . p . 230.)

vijedi, koje su narodu nerazumljive.... mnogi razlaže propovijedi tako, da narod zadrijema ili počinje mumljati, a pri tom malo nauči. Osvrće se u kratko i na pravoslavnu crkvu, koja ne pozna propovijedi, jer su kalugjeri nenaobraženi i svoj život provode bez knjiga. Kad ih se upita, zašto ne propovijedaju, odvrćaju kratko: Jer nema propovjednih knjiga.

Po svom porijetlu i djelima zanimiv je Lovro Ljubuški Sitović. Otac mu je bio musliman, kojega je za bečkoga rata uhvatio neki Dalmatinac. Ovaj ga je pustio na slobodu uz otkupninu, koju je obećao sabrati, ali je dotle ostavio svog sina kao jamca. Kad se sin povratio ocu, nije mogao više priviknuti svojoj rodnoj kući, nego je pobjegao od oca, dao se pokrstiti i postao franjevac. Od Sitovića postade pater Laurentius humanista. Napisao je gramatiku: Grammatica latino — illirica (Venetiis 1712.) U predgovoru ove gramatike veli: Kako mnogi narodi t. j. Francezi, Spanjoli, Italianezi, Nimczi, Ungari lascgne nauce gramatiku, nego mi Harvatii... jer oni »štampaju gramatike u svoje vlastite jezike istumačene. Poznata je i Sitovićeva »Pisna od pakla«, koju je on složio u »hrvatski jezik i pisanje«. (Mleci 1727.)

Sitović upotrebljava stil narodne pjesme d e s e t e r a c. Megjutim Sitović to ne čini iz ljubavi prema narodnoj pjesmi nego kao njezin protivnik. On se bori protiv junačkih pjesama svoga naroda s moralnoga stanovišta crkve. On kudi loš običaj pjevanja pjesama o Kraljeviću Marku, Musi Arbanasu, Relji Bošnjaninu, o ratu, ljepoti djevojaka i crnom vinu i obraća se na svoju braću, da rašire »Pisnu od pakla« i da je narodu dadu pjevati mjesto spomenutih nekorisnih pjesama. Njegovo stanovište zauzimala je i oficijelna crkva. Jezuiti u Zagrebu izdali su slično obranbeno sredstvo protiv narodne pjesme.¹⁾

¹⁾ Prohaska o. c. p. 136—137.

Franjevci se osobito rado bave študijom istorije. Ovo dokazuju najbolje mnogi ljetopisi, što su se u Bosni sačuvali. Bosanska redodržava posjeduje ljetopise Šipračića u Sutjesci, fra Nikole Lašvanina (u Jajcu 1750.), fra Bone Benića u Sutjesci, fra Stjepe Margitića u Jajcu.

Osim ljetopisa imade i štampanih istorijskih djela, a najznatniji je istoričar fra Filip Laštrić iz Očevije. Na temelju dokumenata napisa on povijest bosanske srebrenе provincije pod naslovom: *Epitome vetustatum Bosnensis Provinciae* (Mleci 1765.) Laštrić je pomagao suradnjom i glasovitog Isusovca Farlatia pri njegovu djelu: *Illyricum sacrum*. Umro je 1763. godine.

U XIX. stoljeću priključili su se bosanski franjevci, koji su od god. 1830. dolazili na nauke u Zagreb, ilirskom pokretu. Opseg ove istorije ne dopušta mi, da se potanje bavim njihovim radom. Istaknut ću samo najznamenitija imena: biskup fra Marijan Sunjić, fra Ivan Frano Jukić, Martin Nedić, Grgo Martić i drugi.

Književnost pravoslavnih u XV. i XVI. stoljeću ograničena je najvećim dijelom na vođenje kronika u manastirima i na prepisivanje i štampanje crkvenih stvari srednjega vijeka. Srpska se štampana djela i rukopisi za razliku od ruskih crkvenih knjiga žovu »srbuljama«. To su psaltiri, oktoih i itd. Najviše knjiga sačuvalo u se manastirima u Žitomisliću i Zavalu u Hercegovini. Uopće se može reći, da je katolička literatura usredsregljena u Bosni, a pravoslavna u Hercegovini. Prva u manastirima: Sutjesci, Kreševu i Fojnici, a druga u Žitomisliću, Zavalu itd.

Najranije štampana srbulja je, »Oktoehos«, koji je izašao na Cetinju 1494. Egzemplari toga »oktoeha« došli su i u Bosnu, te Hercegovinu. (Manastir Žitomislić i manastir Zavala. Ovaj imade štampan oktoeh iz 1495 god. iz iste štamparije). Druga je štamparija Božidara Vukovića u Mlecima

(1520—1538.). Štampanje psaltira, oktoela nastavlja Vincenc Vuković (1546.,—1547. i 1554.)

Kad je osmanlijska vlada postala sklonija pravoslavnoj crkvi u doba velikog vezira Mehmed paše Sokolovića, razvi se jedna serija srpskih štamparija. U Belgradu osniva štampariju knez Radiša Dimitrović, koji je počeo štampati evanđelje, a nastavio ga Trojan Gundulić iz Dubrovnika (1552 god.). Ovaj Belgrad bio bi po Prohaski u Hercegovini, a ne onaj na Dunavu.¹⁾ Kratko vrijeme u prvoj polovini XVI. vijeka, spominju se štamparije u Mileševu, Goraždu, Vrutcima (kotar Užice) i Gračanici (na Kosovom polju).

Samostalnoj književnosti mogli bismo uračunati t. zv. „Opštake“, u kojima su zabilježeni gosti, ktitori (patroni manastira) i igumani.

U XVIII. stoljeću postaju rusko-srpski odnošaji življi. Iz ruske literature, koja je od Petra Velikoga udarila više zapadnim svjetskim pravcem, dolaze knjige, koje proširuju uski crkveni duh srpske literature. Upliv Rusije na obrazovanje južno-slavenskoga klera postaje jači, a srpski crkveni jezik nadomještava se ruskim.

U ovo doba pada „Zbornik“, sastavljen od hercegovačke familije Miloradovića a pisan u Moskvi 1714—1715. godine. Nagjen je taj Zbornik u parohiji u Nikšiću. Osim raznih duhovnih stvari nalazi se tu i opis Italije. Jezik ovoga kodeksa isti je kao i u Srbuljama, ali sa rusicizmima,

U doba ruskoga upliva u početku XVIII. stoljeća nastaju i prvi versificirani produkti u srpskoj literaturi. Monah Visarion „daskal srpskoga patrijarhe Moiseja“ šalje učeničke rime sarajevskoj crkvenoj općini. On hvali slovenske Srbe („Sloven Srbli“), koji ma da živu u tamnoj moći Agarena (Turaka), ipak visoko diže svetu hrišćansku vjeru. Jezik ovih stihova je rusko-srpsko-crkveno slavenski.

¹⁾ Prohaska o. c. p. 87.

Kad se u XIX. stoljeću počelo misliti na duševni život naroda i izvan crkve, onda je bio ruski upliv crkvenoga jezika već tako jak, da se prvi nacionalni pisci, koji se trude pisati na narodnu, nesvjesno služe rusicizmima. Tako n. pr. prvi pisci iz Hercegovine kao saradnici poznatoga časopisa: Srpsko-dalmatinskog Magazina (izlazio od 1836—1873.) Ovaj časopis još u 70tim godinama XIX. stoljeća imade rusicizama.

Slabom razvitku pravoslavne literature valja tražiti razlog u tome, što se svećenički stalež nije digao na više. Bio je bez prave organizacije i pravih študija i nije imao u prvo doba nikakove sveze s naučnim zavodima izvan zemlje. Ipak ta literatura, veli dr. Prohaska imade svoje istoričko značenje. Ona je uz sredovječnu pismenost sačuvala srpsko-nacionalne tradicije. Što su Srbi duševno stješnjeni, ostali vjerni samima sebi i istorijskim uspomena, to znači duševnu snagu, manifestaciju otporne sposobnosti; ova je osobito kod pravoslavnih Slavena bila uvijek silno jaka.¹⁾

¹⁾ Prohaska o. c. p. 92.

